

ФРС Ш/44 (49кР)
Ш/37

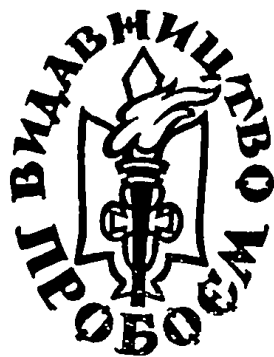
КОБЗАР

М. Шевченко

Тарас Шевченко

К О Б З А Р

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

КОБЗАР

ЮВІЛЕЙНЕ ВИДАННЯ

I

НАЦІОНАЛЬНА
ПАРЛАМЕНТСЬКА
БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНИ

ПРАГА 1941

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО „ПРОБОЄМ“

1. 2730913^а

Редакція, статті і пояснення
унив. проф. Леоніда Білецького

Мистецьке оформлення
проф. Роберта Лісовського

(ЖИТТЯ І ТВОРЧИСТЬ)

I.

Тарас Шевченко вийшов із найсудильнішого пласту української нації, із селянства. Народився в селі **Моринцях** на Звенигородщині 25. лютого (ст. ст.) або 9. березня (нов. ст.) р. 1814. Був із черги четвертою дитиною. Батько його Григорій Шевченко-Грушівський, а мати — Катерина з дому Бойківна. І батько й мати були **селяни-кріпани** пана, великого землевласника, Василя Енгельгардта. Через неповних два роки батьки Тарасика перебралися до села **Кирилівки**, до власної хати, на власний ґрунт. Кирилівка вже тоді було велике село (біля 2.000 душ), розлоге, з широкою головною вулицею, недалеко від села Моринець.

Ця тепер найдорожча для нас частина України, бо дала нам Тараса Шевченка, є Звенигородщина та Чигиринщина на південній Київщині. Це є краса, мальовнича місцевість української землі. Там села впрост губляться в розкішних садах. Природа лагідна, наповнювала душу найніжнішими тонами ліричного настрою, а разом із тим будила в душі народній твердий, живучий спротив насильству і сваволі. Тому то оця тиха й поборжна краса природи часто сповнювалась великих національних відрухів українського народу супроти свого ворога: турків, татар, поляків і ін. Доказом цього величаві походи гетьмана Конашевича-Сагайдачного, Богдана Хмельницького, козаків Запорізької Січі, Палія, гайдамаків. Коли ж затихали бурхливі хвилі народнього гніву супроти ворога, тоді знов підносилась ніжна любовна пісня дівоча, історичні козацькі й гайдамацькі пісні та

цілорічна обрядова пісня народніх релігійних культів, християнських і поганських. Так жив аж до жовтня 1793. р., коли з наказу цариці Катерини II. український нарід був остаточно прикріплений до пана свого села і перестав бути людиною, а ставав річю, переходив у склад панського рухомого маєтку, як кінь, віл, вівці, плуг, борона, а це все кожний дідич міг вільно продавати, вимінювати, дарувати, забивати, нищити... Відтоді пан, — а це був чужинець — поляк або москаль, — із своїми кріпаками поведився гірше, як із скотиною. Обов'язкова праця на пана в тиждень п'ять, а то й шість днів, а для себе — нічого. За найменшу провину били безмилосердно, часто й до смерті. Бувало, що цілі села вимінювались на собак, вивозили людей на торг, віддавали до війська, програвали в карти. І все це робили московські, польські та спольщені земляки, пани.

Ті самі панські милості падали на голови і спини батьків Т. Шевченка. Батько і дід його були грамотні і не з бідного роду. В неділю або в свято любили читати переважно житія святих (Мінею) і розповідати про минуле; особливо цікаво сповідав столітній дід Тарасика — про Залізняка, про Гонту, а »очі, як зорі сяяли, а слово за словом сміялось, лилось«, про гайдамаччину, про Титаря та народніх героїв і відплату за кривди. Слухаючи ці оповідання, »сусіди од страху, од жалю німіли; І мені малому (згадує Шевченко) не раз довелось за Титаря плакати...« Глибокий слід в душі Тараса на все життя залишила його мати, Катерина, працююча, дбайлива, тиха... Її образ золотим сявом освітив не одну постать матері, яку він вивів у своїх творах. На все життя заховав Шевченко й образ старшої сестри своєї, Катерини, незмінної й терпеливої його няньки; коли мати відробляла панщину... тоді пустун Тарасик, білявий, опецькуватий хлопчина біжить, бувало, через великий батьків садок на леваду до потічка, зарослого липухами, викупається, виспитьсь в садку під грушею чи яблонею, і, прокинувшись, оглядає своїми допитливими очима гору за потічком, долину, могили й не раз запитує себе: »А що там за горою?« І відповідає замріяний на таємни-

че питання: »Там повинні бути стовпи залізні, що підтримують небо... От, коли б піти туди та подивитись, як там вони його підпирають!...« Задумав собі і пішов..., забув, що його буде шукати стурбована нянька, буде плакати й журитись, що не доглянула... Смеркало, як Тарас з мандрівки, повної приключок, підходив до перелазу. Родина вже вечеряла; тільки сестра, Катерина, нічого не їла й зажурено чекала... »Прийшов, прийшов!« радісно вона проголосила, побачивши білу головку мандрівника, і підбігла до перелазу, взяла Тарасика на руки. — »І, прибуду!« й посадила вечеряти... Коли сон горнувся до втомленої голівки хлопчини, його думка про залізні стовпи, про небо, настирливо пронизувала мозок і зваблювала до нової мандрівки, але певної, щоб таки бачити ті безмірні стовпи, що з української землі круто здіймаються вгору аж до самого неба, і пізнати таємницю світа, що ховається он там за горою села Кирилівки... Хай-но лише наступить ранок!...

Такою мандрівкою було ціле життя Шевченка. Ставив питання, як здобути Україні кращу долю? Де вона? Як її віднайти? Як знайти тих стовпів залізних, щоб на їх міцній основі розбудувати Нову Україну на засадах нової правди? І відповіддю на це була безнастанна мандрівка по кучугурах національної неволі та народнього горя; вилітав із грудей заклик до боротьби, до праці й науки.

Ціле життя Тарасове то — безнастанне шукання, мандрівка й боротьба... Ледве минуло йому дев'ять літ, як на тридцятьдругому році життя вмирає його люба мати. Панщина й безнастанна праця поклали її молодого в могилу. Батько жениться вдруге. І в хату, де був родинний мир і спокійне життя, тяжкими кроками вступає мачуха аж із трьома зведінцями, а з нею впарі — злюба, ненависть до Тарасика й жорстокі карні розрахунки за свого злодійкуватого сінка Степана, що часто скаржився на Тараса своїй матері. І Тарас, щоб уникнути фізичної екзекуції від мачухи, часто втік у бур'яни і там довгий час переховувався, або — до сестри Кате-

рини, своєї колишньої няньки, в той час уже замужньою, і там знаходив затишок і спокій.

Поки жив батько, мусів терпіти, бо батько жалував, брав із собою в чумацьку дорогу, посилав до дяка в науку. Але через три роки вмирає й батько — єдина Тарасова опора в його існуванні. Вмираючи і розділюючи своє невелике майно між дітьми, промовив і до Тараса такі як би пророчі слова: »Синові Тарасові з мого господарства нічого не треба; він не буде абияким чоловіком; з нього буде або щось дуже добре, або велике ледащо. Для нього моя спадщина або нічого не буде значити, або нічого не допоможе«... І Тарас залишився круглим сиротою, без жадного майна, без засобів до життя і без жадної опіки. Сам із собою, як палець.. Тоді йшов йому дванадцятий рік. І перше, про що подумав він у такому становищі, — **то була школа й наука. І він сам із своєї власної волі йде в школу до дяка Богорського**, що тоді вчителював у Кирилівці. Правда, це були вже не перші кроки його науки. Він почав ходити до школи ще за життя матері спочатку до дяка Губського, потім до Рубана, що провадили науку під доглядом кирилівського священника Нестеровського. Але яка то була наука! То була наука грамоти по книжках святого письма (псалтир, часословець), наука молитов у мові церковно-слов'янській, по найстарішій методі ще з XVIII. ст. То була школа старого зразку і старого виховання із її »субітками« (субітні кари за провини протягом тижня), школа — із вчителями-самоуками невисокої моралі і вдачі. Отже такі вчителі не могли навчити Тараса чомусь доброму. А вже Богорський своєю вдачею й освітою перевищив усіх попередніх. Це був п'яниця непросиплений і кат. Тараса тримав він у найчорнішому тілі, як наймита, що мусів йому робити все... Але бездомний сирота мусів це все переносити й терпіти, бо всією своєю істотою тягнувся до світла й до волі: чим було гірше життя, тим яркіше сяяло вище духове єство в Тарасика, що не дало йому пропасти. Тарасик вже змалку мав чудовий голос: гарно співав і гарно, голосно й виразно читав псалми і взагалі святі молитви над покійним. Оцей пер-

ший Божий дар підтримував у нього віру в себе й надію на краще й не давав дитині пропасти. Коли треба було у когось читати над помершим, то родичі покійного бажали чути тільки Т. Шевченка. І не дивлячись на те, що дяк забирав увесь його заробіток, все таки дитцю й йому перепадало. І на що він витрачав свій заробіток? Тут знов лише Провидіння Боже щодо майбутньої української долі роз'яснить нам цей чин двадцятилітнього Тарасика: за ці гроші він купував собі паперу, робив книжечку, оздоблював її різними візерунками і списував туди різні вірші,

Та сам собі у бур'яні,
Щоб не почув хто, не побачив,
Виспівую, було, та плачу...

Отже вже з тих часів Шевченко знов таки з волі Долі заводив книжечки та до них «мережав нишком» вірші, як потім робив те саме, але далеко вже пізніше, таксамо в неволі. Це був другий дар Божий багатій душі малого Тарасика.

Тоді саме прокинувся у Тараса і третій Божий дар. Так хотіла доля, щоб Тарас змалку потягнувся до малярства... Всім еством своїм шукав нагоди, щоб узятись за малярську науку. Відбувши два роки у Богорського, витерпівши тяжке лихо, Тарас кидає школу й рідне село та йде до містечка Лисянки побачити новий світ, ширший (!) і пошукати тих справжніх учителів, «щоб добру навчили»... Тільки подумати: дитина шукає таких учителів, щоб навчили, що то є добро, правда, що то є справжня наука, мистецтво! Серед темної ночі, серед неволі й безнадії дитина тянеться до світла, до Бога, до правди й добра!.. Дивна дитина!..

В Лисянці звертається Тарас до маляра, але цей замість того, щоб учити малярства, заставляє учня носити воду, бути на посилках і що-найбільше розтирати фарбу. Не витримав — покинув. Пішов до села Тарасівки, бо почув, що там є справжній маляр; але цей останній подививсь на руку хлопця і заявив, що з нього нічого доброго не буде. Повернувся сумний Тарас у рідне село

й нанявся там за громадського пастуха. Пас вільську стару овець, відвертав їх від шкоди, як у майбутнім старіг український нарід і скеровував його на шлях, визначений вищою долею. Але все те, за що брався, не задовольняло Тараса. Єдине мистецтво: пісня, поезія, малярство притягали всю увагу юнака-наймита (після всього служив у наймах у Кошиця, священника Кирилівки, три роки вибув у нього); але гін до мистецтва не давав спокою; покинув службу й подався у село **Хпинівку**, бо почув, що там є знамениті малярі. І справді один із них визнав у Шевченка хист, але вимагав дозволу від пана Енгельгардта. Тарас пішов у Вільшану до управителя цього останнього за посвідкою. Але управитель замість посвідки наказав узяти хлопця до кухні, щоб приучувався куховарити. Та не вабило Тараса куховарське мистецтво, тягнувся до іншого: сховається, бувало, у панськiм садку в корчах, розкладе свої малюнки, рисує нові і співає. Тоді управитель побачив, що кухаря з Тараса не зробіть, і віддав його до покоїв молодого панича, офіцера гвардії, Павла Енгельгардта, за козачка. А цей панич забрав Тарасика з України до Вільна, де перебував.

Так закінчилась перша доба життя Тарасового в Кирилівці та в її околицях. Розпадається вона на два круги: 1) безтурботне й повне батьківської опіки за життя батьків, до 9 літ, і 2) повне пригод, шукань, нових небезпек, життєвих невдач і стремління до мистецького творчого життя за добу свого сирітства. В першiм крузі були заложені міцні моральні основи, які обертали Тараса від спокус різних і всього злого й виявили охоту до пізнання не тільки зверхніх проявів життя, але і стремління до чогось глибшого, до життя таємничого, до пізнання тайн землі української й неба та до їх взаємин, — але й у другім крузі дитяча статечність Тараса не розгубилась, а навпаки проявилась у глибокім і всеохоплюючій жадобі науки, мистецького знання і творчого пориву та духового самовиявлення. Чим ці шукання закінчилися би, коли б Тарас не був кріпаком і сином поневоленого народу, що і визначило його даль-

шу долю козачка у панських покоях, — тяжко сказати... Але це було щось таке своєрідне, таке миле, таке безпосереднє, коли селянська дитина, круглий сирота, бездомний, не гине десь під тином з голоду, а бореться з життям, учиться, своєю головою вирішує свою долю і воістину дивні діла Божі! — сам, без нічийої допомоги визначає тільки той шлях мистця у найглибшому сенсі свого вродженого призначення, який на ціле життя Тараса став його єдиним і правдивим шляхом, який підніс його на найвищий щабель мистецтва, який відкрив у людині Генія у найвищим розумінні цього слова й який, нарешті, українській поневоленій, упослідженій, замученій нації дав справжнього Мойсея, що на віки вічні вказав найправдивіший шлях до повного національного й соціального визволення всього українського народу. Воістину, цього малого, покинутого всіма Тарасика вела величя рука Бога до залізних стовпів національно-соціальної свободи України, що підпирають її вічно блакитне небо. Такою була справжня доля маленького Тарасика, коли йому сповнилось 14 літ життя.

За останні два роки Тарасове життя збагачується ще й особистим почуттям, що поглиблює його душу та заострює його свідомість. Тут мається на увазі його перше кохання до Оксани К...ко, до »чорнобривої« дівчини, до подруги його дитячих літ:

Ми в купочці колись росли,
Маленькими собі любились,
А матері на нас дивились
І говорили, що колись
Одружимо їх...

Оксана була донька сусіди, Тарасова ровесниця. З дитинства, ще за життя матері, розпочалась між дітьми приязнь, що і дала матерям привід їх єднати. Після смерті батьків, коли Тарасик зовсім осиротів, коли »обідраний і трохи не голий« не мав до кого прихилити свою спустошену душу, зустрічі з Оксанкою стали ще дорожчими, ще необхіднішими. Коли зустрічались, не було слів для розмови, бо невловимі були теми; але від-

кривались одне одному дитячі серця, підносились у забавах радисть спільної розваги, й тоді розмовляли їх душі... Вулиця, садок, потічок і поле — це були місця їх зустрiчі, де вони грались, навіть не думаючи про якісь особисті почування, але це все й суцільний образ чорнобрової дівчинки невидимими нитками прив'язав Тараса до себе на все життя і сповив любовним серпанком усю його творчисть: то він дитина й росте вкупочі з Оксаною, то він уже тринадцятилітній хлопець і переживає якесь своє особисте горе, а Оксанка »прийшла, привітала, утирала його сльози і... поцілувала...« й тоді:

Неначе сонце засіяло,
Неначе все на світі стало
Моє: лани, гаї, сади...
І ми, жартуючи, погнали
Чужі ягнята до води.

То він дорослий парубок, а Оксана — дівчина-красуня, що була на відданні; Тарас її кохає і мріє побратись з нею. В таку пору Оксана стає героїнею не одного його твору чи то ліричного, чи епічного; в поемі »Гайдамаки« постать Оксани стає домінуючою. Хто знає, чи не змальовує свою Оксану Тарас у »Причинній«, в »Тополі« і в численних інших творах. Нарешті уявляє Шевченко свою Оксаночку, зневаженою паном, збещеною москалем, остриженою покриткою, — тоді його душа загорається гнівом до насильників і помстою. І, навіязуючи до інших фактів, що їх був сам свідком і що їх знав багато з життя й тодішньої літератури, Тарас Шевченко виливає свій гнів на панів — москалів і поляків, а жертви їх сповиває глибоким співчуттям та любов'ю великого гуманіста і змальовує в цілім ряді балад та поем, почавши від найранішої »Катерини« й кінчаючи останніми творами в кінці свого життя. Тут »Оксаночка чорнобрива« у багатющім творчій бенкеті Тарасовім була всім: музою його мистецької творчости, долею української жінки взагалі, пересторогою й наукою для всіх дівчат-українок, щоб не кохали чужинців і не шукали свого щастя там, де його немає, а творили свою родину,

розбудовували рідну хату, виношували свою правду на своїй рідній землі. Ось такою стала люба Оксаночка в глибокій душі Тараса. Тільки великий талант зростив у серці Тараса таку чудову лілею, що розрослася в найкращу китицю його славних творів...

II.

15-тилітнього Тараса Шевченка вкупі з іншими хлопцями й потрібними речами з Вільшанського маєтку відправили до Вільна до нового пана Павла Енгельгардта. Вільно, колись білорусько-литовське місто, в час приїзду Тараса, було спольщене. Чи був і сам Павло Енгельгардт поляком? Тяжко сказати. Він був зросійщений німець. Але оточення в його домі і в маєтках було переважно польське. Тому то й Тарас із польською мовою був обзнайомлений, можливо, що навіть трохи й володів нею, а розумів її зовсім добре. Прибувши р. 1829. до Вільна, Шевченко став у свого пана козачком, цебто льокаєм, що мовчки й нерухомо сидів у кутку панського передпокою і терпеливо очікував панського наказу подати люльку, принести води, побігти за чимсь або кимсь і т. д. Але непосидючий Тарас, із нахилом до самовільного прояву своєї особи, часто порушував панський наказ мовчати й не рухатись, наспівуючи тихо своїм гарним голосом сумні гайдамацькі пісні або змальовуючи крадькома образи, картини із різних московських богомазів, що випадково попадались йому під руки. Отже і в цих умовах упертий і спраглий вищих стремлень Тарас віддавався своїй найінтимнішій дитячій мистецькій творчості, поглиблюючи свою душу і надаючи їй вищого духового сенсу існування. І це виховувало його естетично, а українська патріотична пісня зберігала в ньому його національне єство. Коли ще додати до того безнастанні переїзди П. Енгельгардта з одного міста до другого: до Києва, до Вільна, до Петербургу, то Тарасова участь у цих переїздах поширювала круг його вражень,

знання, давала можливість зрівнювати життя в Україні із життям у Білорусі, Польщі і в Московщині та зміцнювати любов до мальовничої, культурної України й культивувати тугу за рідним краєм.

Але в одномапітнім житті Тараса сталась подія, що, мабуть, вирішила його дальшу долю. Раз того самого року у відсутність пана, Шевченко, почувавши себе повним господарем у своєму передпокої, запалив свічку і розпочав змальовувати постать козака Платова і так захопився своєю штукою, що не завважив, як уночі при цій праці застав його пан. Пан запалився гнівом і вибив його добре тільки за те, що хлопець вночі палить свічку і не зважає, що міг би спалити будинок, а то й ціле місто; а вранці наказав ще своєму машталірові різками вибити Тараса у стайні для коней. Але цей факт разом і переконав П. Енгельгардта, що Шевченко не надається на льокая, і чи не ліпше його віддати в науку до маляра. Так і зробив. Але учитель, покойовий маляр, проста, неосвічена людина, побачивши величезні здібності нового учня до мистецького малярства, через пір року порадив панові віддати Шевченка до справжнього маляра. Енгельгардт послухав і віддав хлопця в науку спочатку у Вільні до маляра Рустема. Пізніше, коли переїхав до Варшави, віддав його до маляра Лямпі, сина відомого маляра доби бароко. Все це він робив не із якихось мистецьких чи меценатських сентиментів, а виключно з практичного становища мати серед своєї челяді й маляра, щоб піднести його вартість, як кріпака, і здобути більші вигоди. Від цього моменту, приблизно від другої половини р. 1830., життя Тарасове вступає в нову фазу: він ліпше вдягнений і ходить до студії справжнього маляра і студіює мистецтво, учиться малювати картини, образи і т. д. У 16-літнього хлопця пробивається свідомість, що він уже не козачок, а людина, що виучує й цілою істотою проникає в таємниці мистецтва. До такого особистого піднесення спонукували ще й інші моменти, що тоді трапились у житті Тараса. Саме тоді він зазнайомлюється з одною дівчиною, полькою по національності, й захоплюється нею. Це юнацьке ко-

ханья було остільки сильне, що Шевченко, щоб добре порозуміватись із дівчиною, починає вчити польську мову й читати польську літературу.

Тоді якраз у Варшаві яскраво проявлявся польський національний здвиг проти московського панування. З дня на день щораз сміливіше лунають по вулицях Варшави революційні кличі, голоси протесту, промови й націоналістичні декларації, дотепні сатири проти урядової Москви. Шевченко по дорозі до свого вчителя Лямпі все це бачив, чув і ще більше прислухався до такої нарастаючої втаємниченої боротьби поляків із москалями. На такі націоналістичні думки ще в більшій мірі наводила Шевченка його дівчина, що, як польська патріотка, розкривала Тарасові сенс польських змагань до визволення та мабуть закликала й його до співчуття, а то й до вступу в ряди польських революціонерів. Невідомо, який би був дальший вияв поведінки Тараса, коли б 29 листопада 1830. р. нагло не залунали повстанчі загони міста Варшави, що виступили в повстанні проти Москви. І ось у цю рішучу хвилю Тарас не пішов на вулицю, а заліз на горище переляканого Енгельгардтового дому і з віконця спостерігав біт поляків із москалями.

І в таку рішучу хвилю міжнаціональної боротьби Шевченко в перший раз мусів вдумуватись у сенс цієї боротьби та в політичні взаємовідносини цих двох народів, що спричинювались до тяжкого питання, на чію сторону йому стати, з ким бути думкою й симпатіями. І ось тут напевно був Тарас по стороні слабшого й поневоленого, цебто поляків, бо вже з причин загальнолюдських і моральних насильник ніколи не викличе до себе співчуття, а тільки ворожість. Як би то не було, а це визвольне повстання поляків у кінці 1830. і на початку 1831. рр. поклало глибоку борозну на чолі вдумливого Тараса і зародило кардинальне питання і в його душі: **а хто ж він такий? Поляк чи москаль?** А село його — польське чи московське? А земля, де він народився, виріс, — а цілий край із Дніпром, Київом, Оdesoю... польський чи московський? Ось ці великі питання

напевно глибоко відались у його розум і викликали сильні рефлексії в його душі. Коли б він був поляк або москаль, то і говорив би, думав би по-польськи або по-московськи; але він не володів добре ні тією мовою, ні другою. Так само і його батьки, його село... і цілий край... Значить, край його не є ні польський, ні московський, а такий, як у пісні, що його навчила мати, сестри, дід, батько й інші його села... в тих численних піснях, які він знав безліч із усіма деталями, його край зветься **Україна**, якою також володіє Москва і претендують на неї поляки, — а раз так, то він не поляк і не москаль, а тільки **українець**, що, як і поляк повинен прагнути до власного визволення... Ось тому й симпатії Тараса були по стороні польських визвольних змагань тепер і ген пізніше, аж поки не познайомився з польською літературою та українською історією.

Переляканий Енгельгардт нагло переїздить із Варшави у Петербург. За паном в обозі чи еталі (докладно невідомо) потягнулась і його кріпацька челядь, серед яких був і Тарас Шевченко. Трудна була дорога до Петербургу, але витримав й опинився в московській столиці, з наказу якої поляки - повстанці були переможені й розбиті. Багато з них було скарано на смерть, побито, ще більше взято в полон, а найбільше вийшло на еміграцію до Франції. В Петербурзі, побувши знову рік в ролі козачка, Шевченко з милості свого пана вступає в науку до «майстра живописного і малярського цеху» Ширяєва терміновим на 4 роки хлопцем. Наука в цього «майстра» була дуже тяжка. Ширяєв — людина груба, жорстока — молодого учня по голові не гладив. Тарас у нього був пеначе в неволі. Цеховому майстрові потрібні були заробітки і гроші, а до душі Тараса, що тягнувся до мистецтва, до краси і творчості, йому не було жадного діла: чорна праця і гроші — оце були ідеали нового Шевченкового учителя. І тому після студії Лямпі Тарас попадає в цілком інше життя, суворе, тяжке й похмуре. У Ширяєва він жив на горішці, із другим хлопцем Хтодотом Ткаченком, з яким сприятелювався; малював стіни й загороди. І лише через кілька років,

коли відомий архітект Кавос перебудовував один із трьох царських театрів, у нього малярські роботи переводив Ширяєв. І підчас цих праць молодий Шевченко визначився, як талановитий рисівник. Кавос на нього звернув увагу і доручав йому робити рисунки всіх орнаментів театру й арабесків, що мали оздоблювати стелю того театру. Отже і тут небуденний талант Шевченка засвітив мистецькою красою, і Тарас піднісся на перше місце творчої самостійної праці.

В той час швагер Ширяєва ходив до мистецької академії і там познайомився із студентом, що вже кінчав академію, Іваном Сошенком, земляком Тараса. Цей швагер розповів Сошенкові, що в Ширяєва, його зятя, перебуває, як терміновий учень, Тарас Шевченко. Сошенко одразу пригадав собі, що ще в Вільшаній він чув про Тараса від свого першого вчителя Превлоцького і попросив Ширяєвого швагра, щоб прислав Шевченка до нього. Другого дня, в неділю, Шевченко відшукав свого нового земляка і з'явився до нього у вигляді забутого всіми хлопця, занедбаного, брудного, босого, в замашенім у фарбу халаті і в такій же селянській з грубого полотна розхрістаній сорочці і штанах. Хлопець був похмурий і засоромлений. Сошенко огорнув Тараса теплом свого доброго серця, розшита і довідався про те, як тяжко йому жити і з якою жагою він хоче вчитися малярства та запропонував кожній неділі приходити до нього. Тарас приходив, оповідав про своє життя і скаржився на свою долю. Сошенкові було жаль хлопця, і він хотів хоч чим небудь йому допомогти; але не мав на це жадної спроможности, бо й сам був бідний труженик і стремів якнайскорше скінчити академію, щоб мати можливість якнебудь улаштувати своє матеріальне існування.

Своя біда навчила Сошенка розуміти й нещасну долю Тараса, й він настирливо хотів хлопцеві допомогти. З такими думками він пішов до відомого українського байкаря, Євгена Гребінки, свого найліпшого знайомого, щоб із ним порадитись. Гребінка радо згодився полегчити становище Тараса, запрошував його до себе,

Й коли той приходив, давав поради, а часом і гроші, наділяв його книжками. Ці перші кроки надзвичайно добре вплинули на душу Шевченка; вони відкрили завісу, від довшого часу щільно заслонену, до літературного світу, до поезії, до книжки взагалі. Юнак із повною жадобою кинувся читати й читав дуже багато, все, що лише приходило до рук. Та й Сошенко не залишив хлопця без допомоги. Кожної неділі він учив його малюванню. Але Тарас, протягом тижня з раця до вечора перебуваючи в праці, не мав часу на вправи. І він, щоб переводити рисункові вправи, щоб показати Сошенкові, своєму новому вчителю свої малярські успіхи, після праці вже ввечері заходив до Літнього Саду і зрисував різні статуї, що численно його оздоблювали, починаючи »від вертких богинь, солодко всміхнених, і кінчаючи виродливим Гераклітом і Проклітом. Зрисував також і кілька горорізьб, що оздоблювали деякі будинки«.

І от, одного разу, в ясну місячну ніч Сошенко проходжувався в Літнім Саду й підходив до того місця, де велику алею перерізує поперечня й де, оточений богами й богинями, Сатурн жере власну дитину, — там перед богом Сатурном він побачив замурзаного й обмазаного в фарбу хлопця, що сидів на відрі від тієї ж фарби і зрисував жорстокого бога. Підійшовши ближче, Сошенко пізнав, що то був Шевченко; попросив показати рисунок, — рисунок був прегарний. Цей незвичайний випадок так вплинув на Сошенка, що той уже не думав довго, а виявив рішучі заходи, щоб обдарованого хлопця врятувати від загибелі. Удвох із Гребінкою почали підготовляти ґрунт. Позналили Шевченка із цілим рядом видатних осіб мистецького й літературного світа: з малярем Брюловим, Венеціановим, із статс-секретарем мист. академії Григоровичем, з відомим письменником і близьким до цісарського двора Жуковським і багатьома іншими впливовими тоді особами. Рішили за всяку ціну викупити Тараса на волю. Але як? Спроби безпосередньо вдатися до Енгельгардта не дали добрих наслідків. Той запропонував таку високу ціну (2.500 рублів), що ніхто з них не міг її дати. Тоді придумали, що Брюлов намалює

портрета Жуковського, якого розіграють в лотерії, і зберуть ту суму, що її зажадав власник Шевченка. Рішили для більшого успіху притягнути й царську родину, в якій Жуковський виховував сина Олександра, майбутнього царя. Лотерія була розіграна; гроші здобуті й передані Енгельгардтові; і він видав Шевченкові «відпустку», на якій, як свідки, підписались: граф Вієльгорський, В. Жуковський і К. Брюлов. Цей видатний день в житті Тараса Шевченка був: **22. квітня 1838. р.** Перед тим, 25. лютого, Шевченкові минуло 24 роки.

III.

Скільки то було радості в душі Тараса, коли він з «відпусткою» в руках опинився на волі! Чим тяжче було життя, тим більшою загравою йому світила воля... Немає над ним його пана! І Ширяєв не буде вже більше ним поневірятись! Залишилися біля нього тільки його покровителі і друзі: Жуковський, Венеціанов, Брюлов, Григорович, Гребінка й Сошенко. Але радість радістю, воля волею, а життя життям. І це останнє вимагало знання, вміння, праці і служби. Чи ж готовий Шевченко, вже парубок, щоб іти в те незнане життя? З попереднього ми бачили, що не був готовий до такого самостійного життя. Отже треба було щось починати, кудись іти і щось робити. Правда, ті, що визволяли Тараса, мали на увазі його величезний талант до малярського мистецтва. Отже, доля Шевченкова, а потім і прихильники його мистецького дару визначили йому і його майбутній шлях — **наука в мистецькій академії в Петербурзі.** Але й туди так легко, лише з чужої волі, бажання, не вступали. Треба було виконати ряд вимог, щоб бути студентом мистецької академії, а з другого боку — усунути ряд перешкод. Вік Тараса не був на перешкоді, бо то була висока школа, кріпацький стан його теж був усунутий. Але величезною перешкодою для вступу до академії був — брак формальної середньо-

шкільної освіти та іспити з мистецької науки. Ці останні іспити були подолані вже тим, що Сошенко за той час, поки точилась справа Тарасового звільнення з кріпацтва, підучив його з програму, що вимагали для вступу до академії. Таким чином, залишилась тільки одна перешкода, а власне середнєшкільна освіта... Як її усунути? Придумали, що Тараса в науку до себе бере К. Брюлов, а рахуватись буде Шевченко не дійсним студентом, а вільним; далі як буде — покажуть здібності нового студента, його праця і його наука. З цим і на таких умовах Шевченко вступив до мистецької академії на кошти Товариства »Поощрення художників« і розпочав уже вільну систематичну науку у найвидатнішого того часу маляра Карла Брюлова. І яка переміна? »З горщика грубого мужика маляра в розкішну майстерню найбільшого маляра нашої доби. Самому тепер не віриться, а дійсно так було. Я із брудного горщика, я нікчемний замурза на крилах перелетів у чарівні салі Академії мистецтв...« Такі пізніше викликала рефлексії в душі Шевченка оця переміна. І Тарас спочатку не міг освоїтись із такою переміною. Але згодом звик до нових обставин і взявся до праці, і так захопився нею, що майже не виходив із майстерні Брюлова. Із свого боку і Брюлов полюбив свого нового талановитого учня. Різні по природі, неподібні до себе характерами, інші в суспільних відносинах, цілком відмінні у політичних питаннях, — нічого їх не вязало і в національних стремліннях. Коли Брюлов був тільки в дорозі від клясичного мистецтва до модерного, Шевченко цілий був у новім малярстві; коли Брюлов нічого не розумів і не цікавився суспільними, політичними і національними справами, то Шевченко з повітря хапав ці всі відносини, на них реагував усім своїм еством, ними лише й жив. Коли Брюлов був у мистецтві тільки плястик: чув форму, любив барви й малював оком, то Шевченко, з дитинства малюючи, співав: виспівував і плакав ще малим хлопцем, мережаючи листочки в бур'янах у Кирилівці, вигукував на весь панський садок, коли втікав із кухні, вирисовуючи в кущах у Вільшані; навіть у панським передпокою

у Вільні рисував із гайдамацькими піснями на устах. Це був маляр-співець, маляр-лірик, для якого радість і щастя людини було найвищим співучим твором мистецтва. Кожний звук у нього втілювався в барві, а гармонія барв творила мелодію рідної пісні, мелодію дум національної визвольної боротьби. **В перший рік перебування в академії Тарас Шевченко став великим українським патріотом.** Аж дивно стає: не встиг оправитись від ударів кріпацької неволі, тільки оглянувся навколо себе, як мистецтво в його душі стає зброєю боротьби за рідний край, за Україну. Чому? Що сталося у душі Тараса?

Вже в Варшаві підчас польського повстання Шевченко пізнав, що то є визвольна боротьба, що то є нація, і що борці за рідний край ідуть навіть і на смерть. Пізнавши це, Шевченко протягом восьми років читав, думав, працював над собою... Польське питання на весь зріст поставило перед ним питання українське. Перебуваючи в неволі панській, Тарас на собі пізнав, що то є неволя людини, від своєї особи і становища перейшов до неволі народньої селянської верстви, а потім і неволі нації. Такі думки могла зроджувати в душі Тараса ще й закордонна революційна хвиля, що викликала ідею Молодої Європи. В цій останній були, як окремі, автономні нації: Молода Італія, Молода Німеччина, Молода Швейцарія, Молода Франція, Молода Іспанія, Молода Польща й ін. Протиставляючи народи правительствам, міжнародне товариство «Молода Європа» стреміло загальною революцією народів повалити деспотію і престоли монархів. На цю дорогу і поверхню життя напівсвідомо впливав і Шевченко, особливо тоді, як став студентом академії, як став бувати в товаристві гарних, освічених людей, українців, німців, москалів, поляків, як занурювався у вільні від академії часи в книжки літературні, наукові, політичні, як розвинув силу думати, почувати і виявляти себе так, як і інший ідейний чоловік, як син поневоленої нації. І під впливом цього духового, насиченого вільнолюбивими думками, оточення, наелектризованої ідеалістичним і романтичним духом

атмосфери, молодий орел розправляв свої могутні крила, щоб взлетіти високо в небо і звідти ще сильніше напасти свого ворога. Одне слово, духовний розвиток Тараса поступав семимилевими кроками.

Вже після першого року в академії дістає срібну медаль за свої твори, стає видатним малярем. Але душа Тараса не була спокійна. Й успіхи в малярстві його не задовольняли: це мистецтво було якесь обмежене тематикою, своєю графічною властивістю. Учитель Брюлов заборонив торкатись інших, крім тем із стародавньої історії, мітології й біблії. А Тарасові так хотілось ударити по струнах сучасности, по найболючіших ранах найдорожчого йому життя українського народу..., вдарити так, щоб аж сонце сміялось і Дніпро заговорив!.. І молодий маляр в самій майстерні Брюлова: »перед його чудовими творами задумувався й лелівав у своїм серці сліпого кобзаря і своїх жорстоких гайдамаків. В сутінку його вишукано-розкішної майстерні, як у палючій дикій степу над Дніпром перед ним мигтіли замучені тіні наших гетьманів. Перед ним стелився степ покритий могилами. Перед ним вимальовувалась його бідна Україна у всій непорочній меланхолійній красі своїй. І він задумувався, він не міг відвести своїх духовних очей від цієї рідної, чарівної краси«. І Тарас під впливом таких глибоких переживань кидав пензель і брався за перо... виливав свої думи, малював вимріяні образи, шукав відповіді на глибокі запити душі у поетичнім слові... і знаходив... Забував про золоту медаль в академії і про »божественного« вчителя і творив; дорогою, яку вибрав сам всупереч всім його наставникам, пішов туди, куди зваблював його свободний творчий дух. І сам не знав звідки брались ті слова, думки, пісні, яких до нього ще ніхто не складав, пливли стихійно, як вода, спадали рясно, як дощ... Прочитав свої вірші Гребінці, той захопився ними. Почали вдвох складати збірку українських творів і назвали її »Ластівкою«. До цього збірника Шевченко дав свої найраніші твори: »Причинну«, »На вічну пам'ять Котляревському« й ін. І ось перший акорд на бандурі початкуючого поета:

Рече та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолю верби гне високі,
Горами хвилю підійма...

Акорд сміливий, могутній і вповні викінчений у всій мистецькій цілості. А картина бурі на Дніпрі яка величя і стихійна. Так може творити лише той поет, хто є цілком готовий, хто творить лише з ласки Божої, кому вже нема у кого вчитись, а він учить других. І поет творить, слова ллються в рядки нестримно аж до кінця: буря змінюється іділлею, іділля драмою. Все органічно між собою пов'язане, й дівчина, що тужить за милим козаком і гине, й народні вірування, русалки, і природа: ніч, буря, ранок, козак, дівчата, — все злилось у одним майстернім акорді у дотого ще небувалій красі. Перший, найраніший твір відкриває нам справжнього творця, оригінального, сильного, нового, що в море світової поезії вливає нову свою власну струю. Таким виявився Тарас у своїм першій творі.

Але поки «Ластівка» друкувалась, р. 1840 появилася нова збірка творів лише самого Шевченка. Називалася вона «Кобзар» і була надрукована коштом П. Мартоса. Містила в собі тільки вісім творів: «Думи мої, думи мої...», «Перебендя», «Катерина», «Тополя», «Нащо мені чорні брови...», «До Основ'яненка», «Іван Підкова», «Тарасова ніч».

Ні одна книжка в світовій літературі не мала такого значення, як «Кобзар» для України. Наче сонце, освітила вона рідню землю, ogrіла теплом ріднього слова, любов'ю, омочила Україну сльозами, огорнула душу народню покривджену, знівечену ласкою, співчуттям, відкрила народові його минуле в таких картинах, які не забуваються ніколи, показала кобзаря, як провідника народу, як його вчителя, розкрила душу знівеченої дівчини, що полюбила москаля, який її віддурався, і загинула, показала долю України, над якою виросла могила, а над нею орел чорний (московський державний

герб) сторожем літає. Одне слово — показала всі рани, всі болі, всю трагедію українського народу в його родиннім, національнім і соціальнім житті. Старенький Квітка-Основ'яненко, наш славний письменник, як прочитав »Кобзаря«, то написав Шевченкові: »Я його при-тулив до серця, бо дуже шаную вас, і ваші думки кріпко лягають на душу«. Ось як заговорив недавній кріпак, панський попихач, наймит виявив таку силу своєї творчости, що вся провідна еліта української інтелігенції визнала його за свого найбільшого поета, від якого можна розпочинати свій власний розвиток поезії не за чужими зразками, а із свого власного джерела ко-руч усіх найбільших літератур світа. Тому й успіх »Кобзаря« був небувалий.

Але цей такий славний успіх не стримав Шевченка від дальшої пильної праці над собою. Не ослабіли його сили, і не знеохотили до дальшої творчости й різкі на-падки московських критиків. Рівно через рік з'явлю-ється в друковій його видатна поема »Гайдамаки«. Це найбільший твір поета.

Тема про Гайдамаччину до себе вабила поета ще з дитинства. Про цей рух на Правобережній Україні опо-відав столітній дід Тараса ще як він був маленьким. В переказах діда ці події виринали, як грізна епопея національного і релігійного повстання укр. народу проти польських панів і проти католиків. Це був похід вели-чавий, осяяний полум'ям пожеж, політий пурпуром кро-ви. Відбувся він р. 1768. Майже ціла Київщина і По-ділля були захоплені цією визвольною боротьбою. Гомо-ніла Україна... Численні міста, як Умань, Винниця, Лі-тичів, Хвастів, Радомисль, були зруйновані. В цім по-ході гайдамаків Москва грала дволичну роллю: з одного боку під'юджувала нарід проти поляків, а з другого, коли повстання розгорілось, помагала Польщі його глу-мити. На чолі повстання став Максим Залізняк, запоро-жець, а головним його помішником був Іван Гонта, уманський сотник регулярного війська, що охороняло маєтки пана Потоцького. На допомогу повстанцям ішли запорожці з Січі, а Мельхиседек Значко-Яворський, ігу-

мен Мотронинського монастиря, благословив козаків на боротьбу з панами («святив пожі»). Найтяжче було здобувати панську твердиню Умань, але й вона впала в вогні руїною. В Умані створено раду, яка проголосила Залізняка гетьманом, а Гонту — уманським полковником. Коли Умань впала, гайдамацький рух котився по Україні далі й мав охопити цілу Україну. Загрожував не тільки полякам, але й царській Росії. Тоді поляки змовились із москалями й почали одверто й підступом рух ліквідувати. Багато гайдамаків було знищено. Гонту видано на страшні муки полякам, а Залізняка ліквідували москалі.

Оці події лягли в основу поеми «Гайдамаки». Шевченко, творячи таку велику поему, задумав по своєму зрозуміти той рух українського народу, по-своєму оцінити деяких головних осіб, на свій штиб вияснити деякі загадкові моменти в цій боротьбі за національне визволення. В цій поемі єсть і відповідь поета своїм критикам і відповідь польським письменникам, що цей рух гайдамацький змальовували найчорнішими, найнегативнішими рисами. Тому, що вороги українського народу оганьбили цей здвиг народній, тому Шевченко став по стороні гайдамаків, на боці Івана Гонти і змалював їх як оборонців національної волі. На фоні тієї загальної боротьби поет виводить три окремі драматичні події: 1) кохання Яреми й Оксани; 2) визвольну боротьбу народу; 3) особисту трагедію Ів. Гонти, як батька, що своїх власних дітей приніс у жертву вищій ідеї. Але центральною особою у всій поемі є трагічний і зворушливий образ батька Гонти, що прилюдно карає смертю своїх синів, а потім із усією любов'ю батька їх, як козаків, що вмерли за Україну, сам вночі ховає. Картини остільки болючі, остільки трагічні, що не можна їх спокійно читати. В цій поемі Шевченко змальовує цілий сніп людських пристрастей; його величаві, грізні й ніжно любовні картини малювали то святість героїв, що впали в боротьбі за Україну (див. промову благочинного), то ніжне любовне побачення Яреми з Оксаною, то криваву розправу козаків із ляхами, то ніжну сповідь Оксани в ма-

настирі, то жорстокого батька Гонту, що приносить у жертву своїх дітей, то плач поета над долею Чигирина — бувш. столиці України, то особисті рефлексії. Вся насичена червоною барвою, швидких змін подій, робить вражіння понорами, зміни фрагментів, обірваних хвиль розбурханого моря, що захопило з собою й самого автора. Тому в ній так багато стихійної краси, величі трагічного моменту. Ніяка інша поема не зрівняється з «Гайдамаками». І 1768 рік встає перед нами у незрівняній унутрішній правді і красі, у безкомпромісовій боротьбі; краще смерть, безоглядна помста, аніж тяжка й безвихідна неволя. Коли читаєш поему, стежиш за цією боротьбою, проймає жах, біль, тривога і гордість за тих простих козаків, що так уміли боротись цілі століття за волю народу, за його віру, за вищу правду, й не здавались у рабство, не просили милости і прощення. Особливо підносить поет героїчну смерть Гонти, смерть сповненої ненависти, призирства й погорди до ворога. Поема «Гайдамаки» — третій виступ поета, але ще славніший, як два перших. Тому ця поема буде в українській поезії завжди на першому місці серед усіх історичних поем.

Коли Шевченко так знаменито виступив із своїми творами, видатніші українські діячі не могли ним нахвалитись. Кожний хотів пізнати, хто такий Шевченко. Кожний хотів мати у себе його твори. І Тарас пізнав за той час цілий гурт нових людей, прихильників його таланту, що хотіли бути з ним у близьких взаєминах, йому чимнебудь допомагати. І за той час, крім уже згаданих, пізнав ще багато нових видатних українців; серед них згадаємо: поета й історика України **Миколу Маркевича**, славного актора **Михайла Щелкіна**, отамана чорноморських військ **Якова Кухаренка**, відомого мецената, багатого дідача з Качанівки на Полтавщині **В. Тарновського** і баг. ін. Пізнав Шевченко багато українських редакторів і видавців різних альманахів у Харкові: Корсуна, редактора альман. «Сніп», Бецького, що редагував часопис «Молодик» і ін. Стали запрошувати Тараса до співробітництва. І Шевченко радо відгукувався новими

творами, як поема »Мар'яна-Черниця«, присвячена відомій любці Шевченка, Оксані, вірші, як »Човен«, »Тяжко, важко жить на світі«, посланіє »Мик. Маркевичу«, баллада »Утоплена« й ін. А в р. 1842 створив нову історичну поему »Гамалія«; в ній поет змальовує чудовий образ з тих козацьких часів, як козаки вибирались до турецької землі, щоб звідтіль визволити своїх братів із неволі. Поема чудова, надзвичайно картинна і сильно закреслена. Розпочинається рецитацією невільників думи, яка талановито наслідує народню думу.

Пробував Шевченко писати і в московській мові; написав дві поеми: »Слепая« і »Тризна« (»Поминок«), але куди цим творам до українських. »Черства кацанська мова«, як признавався сам Тарас, не йшла йому, й він кинув свої спроби. Це був наочний доказ московським критикам, що творити рідною мовою і чужою не в одне й те саме.

Перебуваючи в Петербурзі, Шевченко дуже тужив за Україною і страх, як хотів відвідати рідну землю, побачити своїх братів, сестер, відвідати знайомих і приятелів. Таке бажання збільшилось особливо тоді, коли в Україні росла його слава, ширились його твори, думки, ідеї. Така поїздка до рідного краю була його найбільшою мрією, бо »Московщина — кругом чужі люди«. Така думка тліла в його душі вже кілька років, але все щось перешкаджало: то академія, то театр, в організації якого Шевченко приймав близьку участь, грав і навіть написав для нього драму »Назар Стодоля«. Аж нарешті р. 1843 на весні він вирушив в Україну. їхав через Москву, побував у знайомих і приятелів; пізнав у Москві відомого українця, проф. московського університету й письменника, Йосипа Бодяньського; відвідав відомого актора М. Щепкіна. А кого особливо шанував, тому присвячував свої ліпші твори: Жуковському — »Катерину«, Гребінці — »Перебендю«, Штембергові — »Івана Підкову«, В. Григоровичеві — »Гайдамаки«, Квітці поклонився окремою поемою — »До Основ'яненка«; коли помер Котляревський — Шевченко вславив його окремою присвятою »На вічну память Котляревському«; П.

Мартосові — «Тарасову ніч». Навіть тих поетів згадав, що по-московськи писали про Україну: М. Маркевича, М. Гоголя, бо дорога була йому його батьківщина. Кожне прихильне слово про Україну кимсь проговорене за-падало Тарасові в саме серце. Такий він був патріот, так глибоко любив свій рідний край, так безмежно був відданий своєму народові.

IV.

Р. 1843 на весні Т. Шевченко прибув в Україну. Приїхав вперше після від'їзду козачком в обозі свого пана 14 років тому назад. Відїхав з України попихачем панським, наймитом, кріпаком, а приїхав великим чоло-віком, вільним, в ореолі своєї слави, осяяний думкою пізнати, що то є Україна справжня, а не та вимріяна ним на чужині; дійсна, така, яка вона є тепер з її наро-дом, панами, побутом, політичним і соціальним поло-женням, з владою, яка на ній панує... все, все хотів пізнати, придивитись, щоб мати справжнє уявлення, все хотів бачити на власні очі...

І справді, скрізь був — і на Чернигівщині, і на Пол-тавщині, і на Київщині. Відвідав найбільших україн-ських магнатів: Г. Тарновського в Качанівці, князя Реп-ніна в Яготині, Вільхівську, в Мосівці, в цьому «Укра-їнському Версалі», як називали тоді палац Вільхівської; був прийнятий в цих домах, як найліпший гість. Відві-дав він і українську тодішню інтелігенцію, пізнав її як-найдокладніше; відвідував і священничі родини, ку-пецькі, козацькі; дуже радо спинявся і в селянських родин, навідувався і до панських кріпаків. Не забув і свою рідну Кирилівку, своїх братів, сестер, кривних і знайомих та приятелів у дитячих літах. Скрізь його радо приймали, радо вітали у себе, а багатії на пошану «українського барда» справляли бенкети. Їздив і на Хортицю (де була Запорізька Січ), оглядав і водоспади Дніпрових порогів, прислухався до сердитої, розгніваної мови хвиль сивоусого діда Дніпра; був і в Межигорсько-

го Спаса... »Скрізь був і все плакав... Сплондрували нашу Україну!..« А він уявляв її такою ж цвітучою, такою прегарною, якою малювалась вона йому від дитячих літ: »нічого кращого немає, як Дніпро та наша славна Україна«, — а в дійсності »повисихали сади зелені, погнили біленькі хати, повалились...« село неначе погнило...», »неначе люди подуріли, німі на панщину ходили...«, »людей у ярма запрягли пани лукаві!..«. А українська інтелігенція про Україну не дбає, а помагає москалеві господарювати та здирати з матері України полатану сорочку!.. Московські археологічні розкопування могил по Україні наводили Тараса на думку, що то не вчені розкопують з метою пізнати минуле України, а то вороги української нації в'їдаються в тіло України, в саме її серце, бо зверху, зовні вже все забрали... і заходились шукати скарбів у тих могилах, де Україна спить, де козаків ховали, цвіт нації, що загинув у боротьбі з ворогом за державу, за волю у власній хаті... розкопували ті могили, звідки Україна має знову встати, відродитись і світ Правди відновити. Під впливом таких вражінь Шевченко пише такі перлини своєї творчости, як »Розрита могила«, »Чигирин«, »Сон«.

В першій творі поет ніби стоїть над на четверо розкопаную, розритою могилою і висловлює тугу та жаль до гетьмана Богдана і всіх тих, що »помагають москалеві в Україні господарювати та з матері полатану сорочку знімати«. Чого вони шукали в тій могилі? »Що там схоронили старі батьки? Ех, як би то знайшли те, що там схоронили, — не плакали б діти, мати не журилась...«

Але найвидатніший твір із цього перебування Шевченкового в Україні є поема »Чигирин«. В цій поемі відчувається, що Тарас — на чигиринській горі, а внизу там біля неї панорама на Чигирин, бувшу столицю Богданову. І поет унутрішнім зором оглядає всю величаву історію чигиринського панування... а тепер це місто не столиця України, а руїна. Побратався Богдан із москалями й »заснула Вкраїна, бур'яном укрилась, цвілію

зацвіла, в калюжі, в болоті серце прогноїла і в душло холодне гадюк напустила...» І Шевченко в гніві кидас в хмари розпучливі питання: »За що ж боролись ми з ляхами? За що ж ми різались з ордами? За що скородили списами московські ребра?..« І в відповідь підносить погрозливі слова: »верну знову мою правду безталанну...« А з слова свого »викую до старого плуга новий леміш і чересло... з'орю переліг той, а на перелозі я посію мої сльози... і зійдуть, і виростуть ножі обоюдні, — розпанахають гниле серце... вицідять сукровату і наляють живої, козацької тії крові, чистої, святої!!!«, »Нехай гинуть у ворога діти!..«

І справді, від цього моменту Шевченко розпочав нову сторінку своєї творчості, почав кувати новий леміш, почав орати сам один переліг, цілину українських прогноєних душ, почав сіяти надхненні слова свої, а з них почали проростати обоюдогострі ножі (мечі), почав різати прогнівші приспані серця інтелігенції української, народу, цідити з них затхлу кров (сукровату) і наливати в них кров героїв. Розпочав колосальне діло, діло, яке під силу тільки генієві, діло цілковитого перетворення українського народу, переродження в кремензну, монолітню Націю, свідому свого завдання, мети й обов'язку. Ось яке величезне завдання поставив собі Тарас Шевченко, коли став глибоко продумувати усю трагедію Чигирини й усю трагедію Богданової політики.

І першим ударом по ковадлі своєї творчої кузні була його поема »Сон«. Удар цей був скерований у саме серце московського режиму: на столицю московського царату, збудовану на кістках козацьких, на царські палати, на найбільших катів України, на самих царів московських, Петра I., Катерину II. і Миколу I., на їх міністрів, адміністраторів, різних губернаторів, що правили в Україні. Це було слово Прометей, скероване на Зевса, це був гнів Самсона сполучений із ідлю і сміхом сатани, що повстав проти Єгови, це була сліпуча блискавка і грім серед найтемнішої ночі. Тільки відвага мужа, що мав безмежні сили свого великанського духа, лише мужність, що не знає, що таке страх, сумнів, ва-

гання, тільки вершинний героїчний дух міг у ту добу піднести так високо і гордо голову та промовити таке нове, до того ще нечуване слово. І Тарас Шевченко промовив... навіть і хвилини не думаючи про те, які можуть з того великого слова повстати для нього тяжкі наслідки. Коли молодий поет наочно пересвідчився, що Україна гине, що треба рідний край рятувати, тоді не думав про себе і про якісь там для нього «наслідки», а чинив, голосив правду, бо як-стій відчув, що до цього обов'язку його покликала Мати-Україна, покликало козацтво із розритих могил, Чигирин - столиця, повита жидовою, покликав голос Гонти, Залізняка, замучених гетьманів, покликав вищий голос Долі, голос самого Бога... І молодий Тарас від цього моменту собі вже не належав... скинув із себе усе брєнне, все старе і сам відновлений пішов будити сплячі душі, відновлювати Україну... Прочитайте цю поему! До Шевченка так ніхто ще не писав... Неповторною вона залишилась у цілій українській літературі аж до сьогоднішнього дня.

Написав Тарас ще й поему «Сова», в якій прегарними думками змалював трагедію української родини, коли несправедливо відбирають єдиного сина і ведуть у московське військо, де син гине, а мати, вдова, тратить усе: хату, ґрунт, здоровля і в безконечному очікуванні повороту сина додому з розпуки божеволіє. Так руйнується чужинцями-ворогами українське народне життя.

В тому ж 1844. році Шевченко створив низку ліричних поезій: «Дівичії ночі», «Чого мені тяжко?», «Пустка», присвячена, як і «Чигирин», М. Щепкіну, «Н. Гоголю», «Не завидуй багатому», «Не женися на багатій». Уже в «Розритій могилі», в «Чигирині», у «Сні» можемо читати глибокі, проникливі ліричні партії, які відбивають почуття та настрої автора, високо піднесені ноти гніву, глибокі напружені роздумування, різкі ноти сарказму, бучні вибухи сміху і розпачливий плач. Рефлексійна лірика поета носить у собі ті самі прикмети, але в ще більшій конденсованій формі вислову. Вслухайтесь, наприклад, у настрої ось цього віршу:

Чого мені тяжко? Чого мені нудно?
Чого серце плаче, ридає, кричить,
Мов дитя голодне? Серце моє трудне,
Чого ти бажаєш? Що в тебе болить?
Чи пити, чи їсти, чи спатоньки хочеш?
Засни, моє серце, на віки засни,
Невкрите, розбите... А люд на вісний
Нехай скаженіє!.. Закрий, серце, очі..

Чуєте глибокий біль серця? Чуєте безнадійну розпуку, що хочеться і вмерти, відійти із світу?.. Поет усім еством реагує на вчинену несправедливість, на неправду, що посіла душі люду, що зробила його жорстоким, оскаженим... не люд, а звірі!.. І думаєте, за що? — За Україну!

А ось початок посланія »Н. Гоголю«:

За думою дума роєм вилітає:
Одна давить серце, друга — роздирає,
А третя тихо-тихесенько плаче
У самому серці — може й Бог не бачить..

В цих словах Тараса ви відчуваєте цілком протилежні рефлексії, що посідають його душу. А чому? Немає до кого звернутись із словом правди, із запитом, за порадою. »Всі оглухли — похилились у кайданах... байдуже!..« І Шевченко звертається до автора »Тараса Бульби«, бо той сміється із цих »рабів німих«, а він плаче... Бо вже

»Не заревуть в Україні вольнії гармати,
Не заріже батько сина, своєї дитини«,

як зарізав своїх синів Шевченків Гонта, як стратив своєю власною рукою Гоголів Тарас Бульба свого сина Андрія (зрадника)...

»За честь, славу, за братерство,
За волю України
Не заріже: викохає
Тай продасть в різницю
Москалеві...«

Перекиньчицтво, зрадництво, безхарактерність продаж-
ність української провідної верстви, — ось що му-
чить, гнітить поетову душу. Всі — з казенною кокардію
на лобі, з циновими гудзиками, »мерзенні каламарі!«
цвенькають лише по-московськи... Ось що пхало в роз-
пуку молодого Тараса. І поет кидається до М. Щепкина
і просить, молити:

Заворожи мені, волхве,
Друже сивоусий!

Стань же братом, хоч одури!
Скажи, що робити:
Чи молитись, чи журитись,
Чи тім'я розбити?!

Ось який був особистий душевний стан Шевченка, коли
він вернувся з України, коли побачив, чим тепер стала
провідна там інтелігенція і що робила тоді, коли нарід
український гинув у неволі. Мало сказати, що ці твори
є ліричні, — це є плачі, голосіння, ляменти, яких Украї-
на не чула вже більш як 300 літ, коли Мелетій Смо-
трицький випустив свій »Тренос« на ту саму тему
і з подібними настроями.

Тарас Шевченко не довго тоді був в Україні, всього
якихсь вісім місяців. Із них досить часу перебував у кн.
Рєпніна в Яготині. Перемальовував портрета з старого
видатного князя і малював два портрети з княжни Вар-
вари Рєпніної. У вільні хвилини від малярської праці
проводив час з донькою князя, княжною Варварою Рєп-
ніною. Не дивлячись на велику соціяльну прірву між
нею й поетом, вони подружили, більше того — вони по-
любили одне одного, особливо тепле і дружнє відно-
шення зустрів Шевченко від неї, що »стала його близь-
ким другом, сестрою і втіленим сумлінням поета«. Їй
присвятив Шевченко свою, російською мовою писану,
поему »Тризна«. Вона вливала в його душу спокій, ра-
дість і релігійний настрій. Це була людина виїмково
гарна, освічена й посідала глибокі духово-моральні осно-

ви. Це була та дівчина, що вся хотіла посвятити себе Шевченкові, охоронити його від злих сторонніх впливів. Варвара Рєпніна не покидала поета в найтяжчі хвилини його життя і помагала чим тільки могла. Вплив її в душі і творчості Шевченка полишив глибокий слід.

В Петербурзі Шевченко спішив закінчити мистецьку академію. Але вражіння з України просто прибили його — остільки були сильні. Не хотів чути й бачити того, що там робилось. А розпочати нову працю не було з ким. Коли хотів «кликнуть на світ Головатого», щобто змалювати так чорноморського отамана, «що він стоїть сумний коло „зімняго дворца" позаду Неви, а за Несою крепость, де конав Павло Полуботок», — то писав Кухаренкові, як би передчував свої майбутні вражіння: «На Україну я не надіюсь. Там чорт-ма людей!..» «Я в марті місяці їду заграницю, а в малоросію не поїду... цур їй! бо там окрім плачу нічого не почую!» Так і пише: «в малоросію» (з малої літери). Отже, нема України — тільки **малоросія!**.. Як глибоко збагнув поет усю голу правду й суть української дійсности, яку потім побачив на рідній землі...

Так от молодий Тарас рішуче р. 1843 заявив, що не поїде в Україну, а все ж таки поїхав. Такі заяви ще рішучіше, мабуть, проголошував р. 1844. і 1845. А не встиг 22. березня 1845. скінчити мистецьку академію в Петербурзі й одержати диплом «свободнаго художника», як 24. березня з Петербургу вже вирушив. На другий день після закінчення науки вже був у дорозі до України, — спішив... ніби боявся, що спізниться, що втратить щось найдорожче, коли почне відкладати свою тяжку й далеку та небезпечну в зимі подорож. Тій унутрішній голос, який раніше був визначив путь безкомпромісової боротьби із царатом за визволення України, який поклав на плечі молодого борця повинність і післанництво служити Українській Нації, той самий голос Долі нагло погнав Тараса в Україну. По дорозі, як і тоді, вступив до Москви, побачився із своїми приятелями: М. Щепкіним й О. Бодянським і рушив далі. Ще перед великодними святами прибув до Києва, а з Києва

через Білу Церкву й Лисянку поїхав до своїх рідних місць, до Кирилівки, до Будищ. Цілий май місяць Шевченко подорожував по своїй рідній Звенигородщині, Чигиринщині та Канівщині; змальовував все, що тільки бачив гарного, цікавого й важного: церкву, дім, краєвид, руїни, історичні пам'ятки. Побував у Чигирині і в Суботіві; все збирав, нагромаджував матеріяли, вражіння, факти, щоб пізніше у відповідному місці на самоті опрацювати. Так аж до осені, коли повернувся в Київ. У Києві пізнав Шевченко гурт патріотичної й освіченої молоді: Костомарова, Максимовича, Д. Пильчикова, Білозерського, Андрузького й багатьох інших. Куліша пізнав ще р. 1843. Це все були ентузіясти, що були переняті ідеями визвольної боротьби проти панщини та національного гніту. Вже одна ця ідея зблизила Шевченка з цим гуртком і зробила його ідеологом цього напрямку. На Шевченка тоді дивились, як на **світильник небесний**. Шевченка проводять у члени «Комісії для розбору древніх актов» з платнею й дорученням їздити по Україні і збирати та зрисовувати пам'ятки старовини. Проводять Шевченка в професори київського університету по малярству. Перспективи для поета відкривались чудові. Надхненний такою продуктивною майбутньою працею, поет ніби примиряється з дійсністю й вирушує восени у велику по Лівобережній Україні подорож. Збирав, зарисовував, описував, а разом із тим знайомився із українською інтелігенцією вдруге, знов придивлявся до неї, пізнавав... У найліпших, найцікавіших знайомих спинявся довший час і віддавався своїй творчості.

V.

Внаслідок такої напруженої праці, свіжих вражінь з подорожі по Полтавщині, внаслідок глибоких роздумувань, розмов і дебатів на політичні, історичні й релігійні теми ізпід пера Тарасового повстають в р. 1845 такі твори: в с. Мар'їнськім поема «Бретик або Іван Гус»

і найбільша з цієї доби поема «Сліпий», містерія «Великий Льох», в Переяславі поема «Наймичка» і «Кавказ», у В'юнищах «Послан:є», «Холодний Яр», «Псалми Давидові», «Маленькій Мар'яні», «Минають дні» і заспів «Три літа», нарешті знов у Переяславі під впливом недуги, яку тоді поет пережив, творить «Заповіт». Це все великі твори найбільшого поетового творчого напруження й найвидатнішої мистецької вартости. Взагалі рік 1845. — це був час у творчості Шевченка найвищого розквіту його таланту. Вже «Чигирин» і «Сон» р. 1844. дали імпульс всього того, що виявив поет у цих творах. А він виявив ті почуття й думки свої, які пережив і передумав під впливом власних вражіннь від людей, з якими того року стикався. То були все з роду українці, але тягли руку з московським урядом та вихвалювали «нове отечество», а з селянами поводились, як із скотиною, навіть Шевченка ладні були за кріпака вважати та його погорджувати (як напр. Платон Лукашевич). Але не такий Шевченко, щоб дався на глум. Він своїм сильним словом нищив цю нікчемну братію, прислужників, льокаїв «отечества чужого», рабів його й підніжків, «грязь Москви», «варшавське сміття»; він прибив їх до стовпа наруги, зкамінував їх на віки. І, вийшовши один на боротьбу, як великий Іван Гус, прорік: «Поборюсь! За мене Бог! Да свершиться!...» І повстав за правду... Хай то буде смерть, хай його спалять вороги, як колись спалили Гуса, — одна свідомість, що **повстав за Правду**, надає йому відваги, сил і мужности. І в такому героїчному поході Тарас творить свою найкращу поему «Кавказ», в якій кремезними кроками пішов тільки із словом своїм проти Голіяфа. У цьому творі гнів поета вибухає, як вулкан і кидає своє вогненне слово, як ляву, що стоплює на своїм шляху все, і чується протягом усієї поеми тільки один головний мотив: «Борітеся — поборете: Вам Бог допомагає! За вас правда, за вас слава і воля свята!» І Шевченко б'є, трощить, палить іронією, як Прометей, хапає вогонь свого переконливого слова і нищить блискавками московський режим, що скував від молдаванина до фіна всі народи

на всіх язиках..., викриває всі його неправди і ставить перед суд Божий »за кражу, за війну, за кров« невинно пролиту поневоленого народу й оскаржує гнобителя... високо підносить свої поривання, аж поки в сердечних споминах, про друга, Якова де Бальмена, що так само не за свій народ пролив свою козацьку кров, а за свого ворога, аж поки не знайде кінцевого тихого, глибоко ліричного акорду, яким замикає поему. Це твір, якому рівного немає не тільки в українській літературі.

Відмінним твором і теж самотнім в українським письменстві є »І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє«. Коли перші були звернені проти режиму московського царату, то цей останній твір є заадресований до »земляків«, до української інтелігенції, яку поет так добре пізнав у минулому і в сучасності і є також звернений до всіх і в майбутньому в Україні й не в Україні, а скрізь по цілому світі суцільних. Це є твір на всі віки, доки буде Україна й українська нація, слово його вічне ...як слово Євангелії, як молитви, — слово генія! І поки буде свідомий українець жити, доти буде його тисячу, мільйон разів перечитувати — і не начитається, і не збагне ще всієї його премудрости. Це Глибинна Книга Українського Народу. Ніби слова прості, істини ясні: вчіться, пізнайте правду й обніміть найменшого брата по крові, будуйте **свою хату**, бо в **своїй хаті** — **своя правда і сила і воля**. »Немає на світі України« кращої, »Немає другого Дніпра«; полюбіть її, цю велику руйну... Пізнайте, хто ви, чії сини, яких батьків і за що закуті! Розкуйтеся! Пізнайте славу дідів своїх і батьків лукавих! Порівняйте й пізнаєте на чийому боці правда. І хто просякнеться цими правдами, той пізнає ліки на всі українські національні болі і вилічиться від своєї неспраги, від малоросіяництва...

Синтетичним твором Шевченка є »Великий Лях«. Містерія: стихійне і таємниче народження українського національного Месії, українського вождя нації, що має спасти її, відродити й розбудувати. В центрі цієї містерії таємничий Великий Лях, в якому спочиває сила

і все, що може відродити Україну. Вороги про це знають і за всяку ціну хотять цю силу відняти, забрати і знищити. Коли Богдан присягав Москві, то всі свої скарби поклав до Великого Льоху, всю свою силу, могутність і владу. Це все є скарби цілого козацтва, що вибороло Україні волю й державу. Але від того часу, як Богдан і старшина ухвалили присягти московському цареві, народня сила покинула, оставила відступників. І Великий Льох є символом народньої могутности, **але без вождя і старшинського проводу**. А те, що з Богданом залишилось, що сприяло його походів у Переяслав, символом того є та дівчина, що перейшла з повними відрами дорогу гетьманові до Переяслава й загинула, а душа її мусить каратись, аж поки вороги не викличуть силу із Великого Льоху, поки не розкопають його. Такою була Україна, коли присягала Москві. Ще меншою силою і менше свідомою була Україна за доби Мазепи, бо навіть є прихильна найбільшому катові України, Петрові І., якому з повних відер коня надуває, коли той прибув з Полтави в Батурин. І ця Україна впала й карається душею, яку Бог до раю не пускає. А вже цілком несвідомою, немовля є українська свідомість доби Катерини II., що доконала Україну. І те немовля впало жертвою свого навіть несвідомого гріха. І несвідома зрада своїй Нації мусить бути Богом покарана!

Отже єдине, на що надія — на Великий Льох і на його всенародню силу; але вона є без вождя. І Шевченко творить містерію далі, другий її акт — народження Месії-Вождя, що стане в чолі тієї сили. Але щоб не допустити до цього — з'являються три ворони, українська, польська й московська, що символізують три демони, три найтемніші сили, що руйнують найсвітліше народу, його національну свідомість і його провід, його провідника. Як і в нації існує її протилежна сила, її заперечення, так і в Месії нації є його Антимесія, його демон, темна, руйнуюча сила. Отже мають народитись близнят: один Іван, як той Гонта, буде катів української нації катувати, а другий (демон) — катам помагати. І вороги радяться, як першого Івана, спрабля-

нього Месію знищити, бо він не возьме від них ні грошей, ні чипів, ні нагород. А на все зло скеровує українська ворона; найбільший ворог української нації, як геніяльно Шевченко показує, є зрадник, перекинчик, свій руйнік; цей злий дух нації є найнебезпечніший. Перший акт діє в найвищому пляні в сфері ідеальній, в сфері чистих душ; другий акт ніби царство пекла, а третій і останній відбувається на землі: три лірники — сліпий, кривий і горбатий. Це співці, поети, письменники, вчені, Шевченкові сучасники, запроданці московські, духові каліки, що будуть співати про Богдана в його Переяславським акті української історії; будуть співати так, як того хоче Москва. Исправник, що розпоряджає розкопуванням Льоху — урядова Москва, яка нищить і цих калік убогих. А кінець »В. Л.« пророчий: Великого Льоху не знайшли. Лише Малий розкопали, наповнений кістяками в кайданах; це ті, що Москві присягали; й їх Москва в кайдани закувала, їм не вірить і їх знищила — ось у чім надзвичайне перше пророцтво цієї містерії: хто б ти не був, який би вірний раб не був, тобі ні Москва, ні Польща не повірять. Друге пророцтво — сила лише в національним народі і в його вожді, який буде й визволить Україну. Третє — зрада нації — найбільший гріх супроти неї й карається не тільки на землі, але й на небі. Відступство від нації рвне відступству від самого Бога.

Близькі до »Послання й »Великого Льоху« Шевченкові »Псалми«. Ці переспіви з псалмів Давида, молитви, звернені безпосередньо до Бога, щоб захистив від наруги, в якій проживала Україна, щоб »Бог, коли поборов першу силу (Польщу), хай поборе й другу, шелютішу (Москву)«.

Крім цих чисто політичних і національних поем, Шевченко в дусі »Катерини« розробляє поему »Наймичка«. З мистецького боку це є поема бездоганна. В ній поет змальовує постать матері, що жертвує щастям цілого свого особистого життя, щоб дати краще життя синові.

Крім того Шевченко творить історичну поему »Слі-

пий». Після «Гайдамаків» це друга велика поема, що в творчості поета займає поважне місце. В ній, як і в «Тарасі Бульбі» Гоголя, підноситься героїчне минуле українського козацтва, прегарне, сильне, трагічне аж дух захоплює... але — «минулося...». «Хмара сонце заступила». «Скрізь неправда, де не гляну...». Отака українська сучасність. Повязавши так минуле України з сучасним, поет таксамо мистецьки пов'язує і ділію тоді, коли зразкова, вірна своїй любові українська жінка була щаслива із сліпим чоловіком: багато років минає, як побрались, — «а дивіться, вкупці гуляють по садочку...». Оцю родинну іділю поет пов'язує із трагедією української сучасності. Ті самі брешуть нотки: були славні діди колись, а залишились погані батьки та занадто малі унуки... Із такого порівняння віє такий песимізм, аж не віриться... Не звикли ми від Шевченка чути таку безнадійність, таку втому. Це свідчить про те, що Шевченко занато болюче переживав сучасність, надмірно болів нею. І поема ця відбиває таку глибоку душевну тривогу автора.

І в дальших творах цього 1845. року поет подає свої думки на світ, на людей, на Україну. Підносить високо слово протесту супроти тих, що зневажають його батьківщину та борців її («Холодний Яр»); летить згадкою до тих літ, коли він босими своїми дитячими ніжками міряв Кирилівку, і думкою спиняється на «Маленькій Мар'яні» і перестерігає її від «неситого ока», від панської наруги. Оспівує осінь («Минає літо, шелестить по жовкле листя...»), яка навіває на його душу якість небуття; і страх переймає поета, коли засне на волі... і сліду не покине... Це ще тяжче, як упасти в неволю. Отакою була на волі українська інтелігенція — нічого не робила, не працювала, — спала... Отаке неробство найгірше обурювало поета. Нарешті поет підсумовує все те, що він пережив за останніх три роки, як побував в Україні, підсумовує в поезії - роздумуванні «Три літа». Страшні три літа: в душі поетовій лиха нарobili, спустошили його серце, погасили усе добре, запалили лихо... чадом-димом висушили оті добрі сльози, що лились

з Катрусєю у московській дорозі (поема «Катерина»), що молились із козаками в турецькій неволі («Гамалія») й Оксану умивали («Гайдамаки») — все те забрали оці злі три літа, все покрали... скреслили цілий петербурський період його творчості, увесь ідеалізм тієї доби, усю юнацьку віру в теперішню Україну... А як побачив, яка вона в дійсності, став прозрівати і... завив совою... Тепер стоїть перед новим четвертим роком, а що принесе він? Якийсь новий наказ московської влади, Україні — нове «благоденствіє!» І поет знов у розпуці і закінчує третій рік чудовим і грізним віршом — **«Заповітом»**, що став другим неофіційним національним **гимном** українського народу, але глибшим, як гімн справжній. В нім поет просить, як умре, щоб поховали його на Україні, серед степу, над Дніпром, щоби було видно всю Україну й було чути, як реве Дніпро. І тільки тоді пост полине до Бога і буде молитись, коли цей Дніпро проллється в море кров'ю ворога, а до того він Бога не знає... А тому, як поховаєте, то вставайте! порвіть гайдани, і кров'ю злою, ворожою окропіть свою волю! Справжній гімн визвольної боротьби, справжній заповіт генія, що встав перед нами у весь зріст своєї величі, краси і сили... і кінчає спів і просить, щоб у цій відродженій Україні, вільній, **новій**, не забули і його згадати **«незлим тихим словом»**... І як забути, коли ця нова Україна, велика, злучена тільки з його ім'ям, з його скрижальями, з його геніяльним словом, що порвало душі цілої нації і піднесло аж до сонця золотого і неба блакитнього... Оце ті залізні стовпи, що підпирають небо України, які великий Тарас шукав від самих дитячих літ, лазив на могили, виглядав, блукав... і знайшов... але тільки у своїй великій душі, у своїм геніяльним слові, у своїх пророчих думках в ці страшні три літа, які для нас є дорогі, найдорожчі від усіх скарбів, бо в цей час поет відкрив нам справжню Україну, показав до неї шлях, і порадив, як і що робити, розрізав гниле серце наше, випустив гнилу кров і налляв козачої крові, чистої, святої і промовив — творіть, розбудуйте, піднесьте українську націю понад усе! Там ваша воля,

слава і правда святая, у вашій вибореній хаті. Із цією збіркою «Три літа» (1843—1845) Шевченко пішов у світ і став поруч рівний із найбільшими геніями світу: поруч Гомера, Данте, Шекспіра, Гетого, Канта і всіх інших творців нових національних скарбів, ніким неповторних, лише йому одному властивих.

VI.

І не встигли ці думки генія вилятися на папір, як враз уже в численних рукописах розійшлись вони по руках його близьких знайомих, приятелів, тодішньої національної молоді. Як блискавка осяяли мозок читачів і запалили нові думки, піднесли волю до праці на добро України, до боротьби. З джерела творчого Тарасового надхнення піднесли нові жовто-блакитні квіти з червоною загравою в серці, палючі, вогненні й будили надії на велике майбутнє. Творилась нова, **Молода Україна**, яка йшла в ногу з модерним революційним рухом Європи, і вилялась у Кирило-Методіївське Брацтво, що мало покрити сіткою своїх відділів, філій усю Україну. Це товариство в першу чергу було національне й політичне, у другу — культурне і соціальне. Членами його були: професори університету в Києві, професори гімназій, військових кадетських корпусів і студенти університетів. Ідеологічно це Брацтво очолював Шевченко, був його душею, серцем, надхнув його думками, пориваннями і твердою, незломною волею. Мозком, що розробляв ідеї Шевченка, деталізував, укладав у плян, в статут, надавав їм конкретного змісту, був Микола Костомарів, а допомагали Микола Гулак і П. Куліш. Решта, як Д. Пільчиків, Опан. Маркович, Мих. Білозерський й ін. мали завданням переводити організаційну працю на місцях: в Полтаві, Чернигові й ін. Посяда. Андрузький, Тулуб і багато ін. — студенти університету, що допомагали в праці.

Просякнуті ідеями ідеалістичної, релігійної й роман-

тичної філософії, зокрема філософії Шелінга, Шляйєрмахера та філософії містиків, як Сковорода, Яків Беме й ін., надихані політичними ідеалами Русо, Монтеск'є, Наполеона, месіаністичною вірою в Україну Гердера, Шевченка й інших, як Коляр, Міцкевич, Красінський, Михайло Максимович, Хом'яков, кн. Одоевський, бр. Киреевські і б ін., — кирилометодіївські братчики проводять ідею повної самостійної України в конфедерації всіх слов'ян, як би у взаємній поруці, що самостійність нації кожного народу не буде порушена. **Духова самостійність нації для них була вищою від державної суверенності кожного народу.** Вони розрізняли суверенність нації від суверенності державної, себто суверенності монарха чи народу. І головним пнем уважали суверенність першу. Крім того в політично-філософській концепції брацтва самостійність України мала бути забезпечена ще й тим, що Україна мала у всій слов'янській федерації відігравати найголовнішу роль, як та нація, що в усій своїй історії була найсправедливішою, найрелігійнішою, найморальнішою і найкультурнішою по своїй духовій організації та певній, сталій і незмінній вірі в Бога і Його Сина, як єдиного Царя неба і землі. Україна на протязі всієї своєї історії не гнобила нікого. Навпаки, тільки оборонялась від постійних зазіхань своїх ненажерливих сусідів. Але коли вже йшло про оборону своєї землі, то боронилась твердо, завзято, не жаліючи життя свого. Україна перша на сході Європи запалила вічне світло Христової віри, глибоко вірила й любила єдиного Бога і ніколи не творила жадних ідолів, ні калищ, ні царів, ні церков, ні панів. Вірила в єдиного Бога Вседержителя неба й землі, Його одного любила і Йому одному поклонялась і молилась. Коли ж ставила на чолу своєї держави людину, що Україною правила, то це не був ні цар, ні цсар, ні король, а перший серед рівних, провідник ідей народу, вождь нації, що безмежно любив її, був їй відданий і їй одній служив. Коли ж якийсь із цих вибраних порушував заповіді нації, то вона його карала і проганяла. Тільки тоді, коли у внутрішнє життя української нації вмішувались

сусіди і, нав'язуючи свої розкладові традиції, порушували національні порядки України, тільки тоді Україна переживала тяжкі хвилини своєї національної потуги й боронилась від такої сваволі як тільки могла. Боронила свою землю, обороняла свій нарід, зорганізувала своє військо козацьке, свою Січ Запорізьку, що визволяла своїх невольників з неволі, любила своє українське море, змагалась із його хвилями, любила свою найбільшу річку Дніпро і столицю Київ. А найзавзятіше обороняла свої рідні оселі, свої звичаї, родину і віру, організовану брацтвами в єдину національну церкву, боронила свої найкращі школи, свою освіту й культуру. Це все підносило українську націю на найвищий щабель чистого духового життя на сході Європи, творило її найкраще зорганізовану, дало їй всі підстави бути вибраною Богом й наділеною післанництвом, мати провід над усіма слов'янськими народами, бо тільки Україна заслуговує перед Богом, щоб цю високу місію перевести... »Тоді скажуть всі язики, показуючи рукою на те місце, де на карті буде намальована Україна: „От камень, его же небрегоша зиждущіі, той бистъ во главу угла“». Так закінчує цю національно-державну та історіософічну концепцію Кирило-Методіївського Брацтва, його найповажніший ідеологічний твір, створений на основі думок та ідей Т. Шевченка, М. Костомаровим — **»Книги битія українського народу«**. Цю книгу кирило-методіївські братчики вважали за **Біблію української нації** тої доби.

Але не так випало, як гадали ці перші апостоли, ці перші свідомі патріоти і борці за визволення української нації від московської і ляцької неволі та деспотії. Знайшовся один такий серед студентської молоді Петров (видно москаль), що доніс про це Брацтво помішникові попечителя київської шкільної округи М. Юзефовичеві ще 28. лютого 1847. р. Тоді Юзефович повів Петрова до попечителя київської шкільної округи і там на руки попечителя Петров подав писемний донос, який вже, як документ, був переданий київському генерал-губернаторові Бібікову, а цей останній шефові жандармів в Петербурзі гр. Орлову. Донос Петрова на високих

московських урядовців зробив страшне вражіння. Вони побачили, що Україну навіть і за царя Миколи I. все таки приборкати не можуть і порішили це Брацтво чи «україністів», як офіційно називали його членів, приборкати в найстрогіший спосіб і знищити. А перед тим земляк М. Юзефович, щоб бути певнішим, бо це він перший доніс попечителеві, являється до М. Костомарова й підступом ніби зв'язється йому таємно, що цієї ночі в Костомарова має бути трус. Він, Юзефович, хоче його врятувати. Отже, коли в нього є які компромітуючі документи, то нехай зараз же дасть йому (Юзефовичеві) на схованку. Бідний Костомарів повірив цьому провокаторові і сховав свій рукопис, а це були згадані вище «Книги битія українського народу», й передав непроханому «захистникові». Той з радістю взяв рукопис і зараз же від Костомарова поніс його до попечителя і там разом твір прочитали. І їм вже не було жадного сумніву, яка небезпека для держави ховається в цім невеликім творі. Тої самої ночі в Костомарова був трус, і сам Костомарів перший із усіх братчиків був заарештований 30. березня 1847. р. А незабаром Костомарів мав брати шлюб і справляти своє весілля, на якому Тарас Шевченко мав бути старшим боярином.

Тим часом, як відбувались такі події в Києві, Тарас Шевченко був далеко від Києва на Борзенщині чернігівській за старшого боярина на весіллі в П. Куліша, що тоді, 22. січня 1847., женився на Ганні Білозерській, сестрі братчика В. Білозерського (пізніше письменниці Ганні Барвінок). Перебував там і був щасливий; і не гадав, які тяжкі і страшні над ним збираються хмари. Полюбив свою «княгиню», молоду Куліша, благословив їх на нове родинне життя. Полюбив її за те, що не «шпетила», мовляв Куліш, української мови, що знала багато українських народніх пісень і вміла їх гарно співати. Ще більше захоплення «боярином» виявляла молода. І було за що. Я вже згадував, що Шевченко від дитячих літ мав дуже гарний голос і гарно співав релігійні й народні пісні. Коли змужнів, то голос його, тоді вже баритональний тенор, витворився в цілком арти-

стичний, яким він володів мистецьки і знаменито співав народні пісні, співав як ніхто. Ці співи Тарасові, як і поетична творчість збуджували у слухачів не лише подив, що він знав, таку безліч народніх пісень, але й глибоку мистецьку насолоду. Кожен, хто би не писав про Шевченка спомини, навіть і особистий неприятель, і той неперемінно згадає про красу та »задушевність« його співу. І от одей спів поета особливо визначився на весіллі у Куліша. Як би передчував поет, що недовго йому бути на волі і плакав... і всі з ним переживали ту саму тугу, той самий біль розлуки довгої, тяжкої і трагічної...

Коли гостей були повні світлиці, коли відпочивали втомлені від танців, тоді на прохання присутніх Тарас Шевченко »заклавши назад руки, почав ходити по салі, мов по гаю й заспівав:

Ой зійди, зійди,
Ти зіронько та вечірняя;
Ой вийди, вийди,
Дівчинонько моя вірняя...«

Доволі було тоді гостей, згадає П. Куліш, у тім поважнім здавна домі. Були вони по всіх кутках, мов ті джмелі; щebetали, мов горобці. Як же почули Шевченків спів, ущухли всі так, неначе зостався він один під вечірнім небом, викликаючи дівчиноньку свою вірную. Як у ту пору свого життя співав Шевченко, а й надто, як він співав у той вечір — **такого або рівного йому співу не чув я ні в Україні, ні по столицях.** Порвались разом усі розмови і між старими, і між молодими. Посходились із усіх світлиць гості до салі, **мов до церкви.** Пісню за піснею співав наш соловей, справді мов у темному лузі, серед червоної калини, а не в зимовому захисті серед народу. І як тільки вмовкав, зараз його благали ще заспівати, а він співав і співав — людям на втіху, а собі самому й на більшу... Душа поета, об'явившись посеред чужого щастя своїм щастям, обернула весілля поклонниці його великого таланту **в національну оперу, яку люди ще не скоро чутимуть на Україні...**« В таку хвилину скапували серця слухачів добром, красою, щастям.

І навіть така сувора людина, як Микола Білозерський, дядько молоді, і той підчас такого співу Шевченка не витримав, розплакався й кинувся на шию поетові й цілував його. Отже не тільки слово поета поривало душі й перероджувало їх, але й пісня його, чудова пісня в його інтерпретації заповнювала серця слухачів і творила чудо... Український Орфей!.

Але треба було спішити до Києва, бо мав бути боярином у Костомарова. В дорозі переодягнувся у фрак і до коміра причепив білу краватку і, не знаючи нічого, підіздив до Дніпра перед Києвом. Не встиг і злізти, щоб коні і повіз можна було спустити на пором, як підійшли до нього жандарми й поліція і 5. квітня 1847. його заарештували й на другий день відправили до Петербургу. Таким фіналом замкнулась доба 1843—1847 рр. Шевченкового перебування в Україні.

Після великого творчого напруження, яке поет гнявив р. 1845, в р. 1846. він написав у Києві тільки дві балади: »Лілея« й »Русалка«, а в р. 1847. після Кулішевого весілля Шевченко відпочивав у Седневі у свого приятеля Лизогуба, і там за місяць до арешту написав велику поему »Осика«.

Головною ідеєю та основним емоціональним (чуттєвим) тоном балади »Лілея« є визначення контрастової непослідовності люду у відношенні до бідної і нещасної дівчини: з одного боку обезславлення її і вбивство, а з другого, — як вона після смерти процвіла лілеєю, прославлення тими, хто за життя її мучив. Поет змальовує легендарну історію квітки Лілеї, яку сама вона й розповідає. В цю чисто романтичну фабулу, засновану на народнім фольклорі про переміну дівчини, автор вводить побутово-реальний момент про відношення пана до жінки на селі, про особисту трагедію дівчини-покритки та про суворе відношення до цих останніх на селі народу. По красі й глибоко ліричній проведенні ця балада є одна із найкращих балад Шевченка і стоїть поруч його »Тополі«.

Коли попередня балада належить до громади балад Шевченкових про переміну дівчини в дерево, квітку

і т. д., то «Русалка» в'яжеться із такими його баладами, як «Причинна» й «Утоплена», себто з групою балад про русалок. Але в цій останній баладі образ русалки стає головною в цілій творі. Поет змальовує матір, що топить свою доньку, а сама далі живе з паном, і помсту над нею інших русалок. По виконанню балади дуже наближається до «Лілеї», така ж лірична й чуттєва, така ж у формі особистої сповіді.

Взагалі всі балади Шевченка є такі красні, такі поетичні і разом із тим такі трагічні, як рідко в українській поезії.

Поема «Осика» належить до побутових поем Шевченка. Як «Катерина», як «Наймичка» і ця поема розробляє постать матері, але в цілком відміннім розвитку й образі матері й її поступовань. Коли в «Катерині» мати, давши життя синові, не знайшовши особистого щастя, сама гине, кинувшись у воду під лід; коли в «Наймичці» мати примиряється із своєю долею і все життя своє віддає тільки своєму синові і так покутує в наймах, біля сина свій гріх і тільки перед смертю признається, що вона є рідна мати Марка, — то Лукія в останній поемі «Осика», переживаючи ще більше горе — втрати всіх своїх дітей, примиряється із життям і навіть прощає своєму панові за довершене ним їй зло, а сама йде в життя, в село, на служення молоді, а особливо дівчатам, щоб перестерегти їх і захоронити від того зла, яке може вчинити їм пан; підноситься до матері-страдниці, що свого особистого життя не має, а посвячує себе всім покривдженням, всім тим, що терплять горе, кривду, біль, щоб полегчити їх особисте горе і внести в їх душу радість, спокій та надію на краще майбутнє. Загинула трагічно, бо вища кара Долі над нею вітала. Тут поет перестерегає дівчат, щоб «молились, не квапились до панів лукавих, бо згинуть осміяні і нароблять слави...» Пізніше, на прикінці життя Шевченко знов вернеться до цієї самої поеми і переробить її в нову поему «Вільма», залишивши незмінною головну думку і головний образ матері.

I

В ПЕТЕРБУРГѢ

ШЕВЧЕНКО Й ПЕТЕРБУРГ.

I.

В найранішу добу своєї творчости Шевченко перебував у С.-Петербурзі. В цьому місті московського цесаря Петра I. жив безвиїздно дванадцять років. Там ріс від юнака до парубка, там мужнів, розвивався, вчився і там 22. квітня 1838 (ст. ст.) вийшов із кріпацтва на волю. В Петербурзі вступив до високої мистецької академії, в науку до найвидатнішого в той час професора й маляра Карла Брюлова; там пізнав друзів і ворогів, там зрозумів, що то є московська влада і там же пізнав усі таємниці московського цесарського режиму.

С.-Петербург — це була столиця широчезних просторів усїєї Східної Європи й безмежної »Сибірі несходимої«. Ця столиця була заснована на чужій землі фінів, болотяній і бідній. Характеристично для москалів: з центру землі своєї, із Москви Петро I. переносить столицю на чужу територію, відібрану збройною силою, — »рубас вікно в Європу«... А в той саме час, коли розпросторювався по фінських землях, він в Україні руйнував Батурина, українську столицю гетьмана Мазепи, самого Мазепу проклинав »анахтемою«, а козацьке військо із Глухова гнав на фінське болото, гатив козаками багна, клав у підвалини їх трупи й на кістках мучеників розбудовував »св я т е Петрове місто«. І от у цьому то »св я т о м у« місті Т. Шевченко із »нікчемного замуризи« підноситься на найбільшого поета України: на могилі козацтва українського зросла найніжніша Лілея, спалахнула революційним вогнем козацьких душ і зродила українську Націю вже на вічно! Така іронія долі..

В московській новій столиці Тарас творить свого »Кобзаря«, творить жадних крови »Гайдамаків«, »Гамалію«; там же в північній столиці оплакує Богданову столицю Чигирин і заповідає орати переліг української

землі, сіяти своє слово, з якого ростимуть »обоюдогострі ножі«, що переродять рабів, невільників української землі на козацтво, що здобуватиме там нову П р а в д у; а перед монументом Петра І., як із скелі виломлює, творить поему »Сон«. У Петербурзі Тарас виносив, виплекав **національну ідею України**, що була похована назавше майже всіма його попередниками й сучасниками.

Петербург цей необхідно знати. До нього сходились усі нитки з цілого цесарства. До нього їхали шукати: одні щастя, другі кар'єри, треті слави, а інші розваги, радощів життя, особистої втіхи. Від найславніших і найбагатших до невідомих і найбідніших — всі тягнулись до Петербургу, бо всі сподівались, що їх бажання там здійсняться. Тягнулись до Петербургу й земляки з України: Рубан, Капніст, Гвідич, Богданович, Наріжний, Гоголь, Гребінка й багато інших відомих і невідомих, що теж шукали там здійснення своїх прагнень. Одні знаходили там усе: посаду, гроші, другі славу, а інші тинялись по різних установах, просили посади, праці, і коли їм відмовляли, то й так блукали або ні з чим вертались додому, а в найгіршому випадкові — усліджені губились у місті, погрузали в його темне життя й гинули...

Шевченко опинився в Петербурзі не із своєї вини і там для себе не шукав нічого. Його по етапу з Варшави пригнала пішки панська примха, як слугу-кріпака; як слуга він терміновим хлопцем і вчився у малярського цехового майстра. І в думці не мав шукати собі багатства, кар'єри, слави, — скорше його чекало кріпацьке життя, панська сваволя, нидіння й повне духове та й фізичне запустіння й нікому невідома смерть. Отже, з першого дня в Петербурзі попав на саме дно професійного челядницького оточення й ремісничої праці. І коли би не носив у своїй душі Божої іскри й тієї підсвідомої або скорше надприродньої вищої сили, що постійно від наймолодших літ штовхала і скеровувала хлопця до добра, краси і правди, то так ремісником і слугою панським і залишився би й невідомим загинув би. Але ота буйна вулканічна сила, що надприродньо вибухала в його душі, все викидала його в передні ряди навіть

у майстерні цехових діл майстра Ширяєва і того оточення, в якому Тарас працював. Це сприяло тому, що Шевченка виділив видатний тоді мистець, архитект Кавос (див. передмову), а також швагер того майстра, в якого Шевченко працював і вчився, далі Сошенко, що відкрив у поета великі малярські здібності; Євг. Гребінка, що відзначив у листі до Квітки-Основ'яненка надзвичайний поетичний дар, Карло Брюлов, що вважав Шевченка своїм ліпшим учнем, В. Жуковський, В. Григорович і баг. ін. Всі ці особи були впрост уражені перебуденною душею Тараса. І про талант його складалась така висока опінія, що й не дивуєшся, коли »замурааний« кріпак попадає в пишні салі мистецької академії, у багаті світлиці його нових визначних знайомих і меценатів.

Але не в тім ще вся справа Шевченкової особистої метаморфози. Крім цієї останньої в Тарасовім житті відбулись ще й інші переміни. Конкретно він тягнувся до малярства. Та чи й можливо було селянському хлопцеві, круглому сироті часів панщини, щоб він міг прямувати до якогось іншого мистецтва, крім такого, з якого мусів би жити й насущний хліб заробляти? Де малому Тарасикові було знати чи хоч припускати, що можна бути письменником, поетом!.. По селах про таких людей він не чув нічого. Правда, були лірники, що під церквою й по ярмарках співали канти, історичні пісні ради милостині; чув напевно і про кобзарів, а може й бачив та слухав від них козацькі думи; але ж це були сліпі й переважно жебраки, що з милостині й жили. І їх доля не могла усміхатися малому Тарасові, що й сам був »трохи не голий, такий убогий«... Та чи взагалі Тарас, малий хлопчина, думав про майбутнє? Більш, ніж певно, що не з матеріальних мотивів він тягнувся до малярства, до співів, рецитацій творів Сковороди й кантів, колядок та їх списувань... виспівував їх і плакав... Це був потяг чисто мистецький, але це був потяг надприродній і стихійний. Коли ж цей потяг укладався конкретно в стремління до малярства, то тільки тому, що він не виходив за рамки реальних умов, можливих до здійснення, по-

ширених конкретних фактів реального життя, що його оточувало. І тільки годі, коли Шевченко в Петербурзі на власні очі побачив письменника: байкаря й поета Є. Гребінку, його друковані твори та ще й українською мовою, коли почув і про інших українських письменників, поетів, зокрема про І. Котляревського, Гр. Квітку-Основ'яненка, П. Гулака-Артемівського й ін. із Харкова, коли пізнав їх твори і твори видатних московських і польських поетів, — тільки тоді він збагнув, що то є письменство, поезія... А коли в хаті Гребінки на його вечерицях, що відбувались раз у тиждень, особисто пізнав ряд письменників, журналістів, московських поетів, коли побачив ще й своїх у Петербурзі земляків, що друкували свої писання, коли особисто пізнав того В. Жуковського, що заопікувався його долею, — ось тоді тільки й молодий Тарас відчув якусь захоплюючу таємницю письменницької творчости і всім еством потягнувся до неї.

А в той час у Петербурзі була ще свіжою р. 1837. смерть московського поета Пушкіна, котрого «Полтаву» Шевченко читав у перекладі Гребінки. Його смерть у двобої з чужинцем Дантесом була тоді дуже голосною, особливо в зв'язку з віршом Ю. Лермонтова на смерть поета, що в численних копіях ширився серед письменницьких і читацьких кол. Оце все вже р. 1837. надзвичайно впливало на Шевченка, і молодий мистець заражався цією письменницькою атмосферою і, як губка, вбирав у свою душу.

В ту добу в Петербурзі минало десятиліття від 1. грудня р. 1825., від часу збройного військового «декабрьського» (грудневого) повстання проти царату в Петербурзі і в Україні. Ще свіжа була пам'ять по п'ятих найголовніших повстанцях, повішених Миколою І., а ще свіжішими були згадки по тих численних застанцях у найдальший закуток Сибіру, де вони «на каторзі» в кайданах тяжко працювали і страждали. Про цих «царів волі» Шевченко не один раз чув і продумував долю мучеників, що жертвували життям во ім'я свободи, правди і справедливости. Особливо часто мусів наш Та-

рас згадувати повішеного декабриста й поета К. Рилєєва, якого слово і діло не розминались, за що був і скараний на смерть. Це був той повстанець і поет, що написав дві поеми, присвячені українській визвольній боротьбі: «Исповедь Наливайка» і «Войнаровській». І він для Шевченка був особливо дорогий; і до цього відважного борця словом і зброєю наш поет не один раз вертався думкою і навіть творчістю, бо він був один із учителів Тараса в ділі боротьби за національне визволення і навіть у творенні політичних поем.

В той час особливо актуальною була така романтична проблема, як роля поета, його призначення і служення. Хто він є? — тільки жрець чистого мистецтва, чи син поневоленої нації, за визволення якої повинен боротися всім і навіть мистецтвом? Ось ці кардинальні питання після декабрського повстання, після польського у Варшаві і т. д. були особливо актуальні. Ці питання перенесли і до мистецької академії й посідали душу самого Шевченка. Але Карл Брюлов відтягав своїх учнів від сучасного актуального життя у світ дуже далекий, у світ античний, мітологічний, у світ біблії і середньовіччя; інших тем не дозволяв торкатись. І ці екзотичні теми в живій уяві Шевченка переплітались із найактуальнішими українськими питаннями з трагічною долею Нації і підносили особу мистця на вищий щабель його ідейного післанництва. І не дивниця, коли молодий мистець, перебуваючи в атмосфері змагань двох різних світів і напрямків, забував за далекі від життя картини й теми навіть такого вчителя, як К. Брюлов, і в його майстерні, навіть перед його «божественними» творами, він леліав свого Кобзаря, виношував Гайдамаків, перелітав думкою в Україну, огортав душею її «широкополі» степи, могили, козацтво... І під впливом очих національних переживань Шевченко забуває чисті мистецькі принципи свого вчителя і стає на той шлях, по якому йшли всі національні революціонери й українські кобзарі: оточує себе в уяві українським козацтвом, бачить себе на улиці серед української селянської молоді, біля церкви, уявляє себе серед численних народніх сходин і т. д., і т. д. --

ось сюди скерував він свої думки й поривання, до народнього життя, до його радостей і горя, до його стрім-
линь і мрій. Занурювався в минуле і сучасне життя
українського народу, щоб його збагнути й на його основі
визначити майбутню долю Нації. А для таких прями-
вань і цілей академічне малярство того часу було занад-
то вузьке й бідне, щоб на його підвалинах розбудову-
вати національні вартості. Єдина поезія в силі це зав-
дання сповнити. І під тиском таких думок та ідей у мо-
лодого ентузіяста стискалось серце, бурхала кров, ша-
ліла думка, зроджуючи нові мистецькі перспективи, ви-
криваючи нові пляни національної визвольної боротьби,
— і **Шевченко стає поетом** у найвищій розумній тої
доби, себто пророком, реформатором, апостолом нової
Правди, будителем нових ідей, **творцем нової України.**

То був гордий Ікар із непокірним розтріпаним чу-
бом та густими рівними бровами над сірими орлиними,
колючими, проникливими очима. Над цими останніми,
як скеля піднослося вгору аж занадто високе, стрімке
чоло; пониже очей наперед виставлений загострений
ніс, а під ним тонкі тісно стулені уста, характерні для
заглибленої в собі людини; далі від уст майже рівною
лінією спускається довге підборіддя, що під прямим ку-
том заломлюється до горла. Це надзвичайне оригінальне
лице спочиває на широких мужніх, рішучих, трохи су-
тулих плечах, нахилених паперед ніби під вагою якогось
тягару, що поклала на його молоді рамена доля... Ціла
постава Тарасового тіла надсереднього зросту є струнка,
раптова і скоровибухаюча; кров бурхає сильним струмі-
нем, виказує темперамент і глибоку небуденність. Очі,
чоло й коси — орлиний зір, скеля й ліс, а суворі уста
й підборіддя — стихійна поривчастість і стрімкість Та-
расового духа на поземній емоціонально-темпераментній
статєво-мужній поставі. Коли вдивляєшся в образ цього
ще юнака Шевченка, то бачиш тільки його надміру ши-
роке й високе чоло, могутнє й величаве, що панує над
усім і підноситься все вище й вище, випромінюючи
якесь устремління, лєт його думки, всю силу молоде-
чого пориву, жадного на життя, духа. І стає радісно на

душі, бо так і чекавш, що це молоде, безпечне орля рал-
том розправить свої могутні крила, зірветься й поле-
тить у високості понад хмари, понад зоряне небо, до
сонця... так багато навколо його небуденного чола, в його
острих, проникливих очах соняшного сява, насиченого
творчою енергією його молодого духа й тіла, Аполоно-
вого й Діонісового, надземного й підземного, раю й пе-
кла... І страх розбирає, тривога за майбутнє цієї так тем-
пераментної людини: чи вона взлетить у творчій пориві
до найвищих шпилів мистецького храму, чи впаде на
саме дно порочного пекла й загине в петербурзьких но-
рах серед потолочі того суспільства...

І ось ця така в той час загадкова людина присвя-
чує всього себе своїй напів зруйнованій Батьківщині й
підносить на найвищий ступінь свого патріотизму,
відкидає своє особисте життя, особисте щастя й іде слу-
жити найвищій ідеї, українській нації до загину!

Але де знайти здійснення своєї ідеї і як її шукати?
— кардинальне питання, на яке Шевченко шукає ясної
відповіді. І події в Варшаві рр. 1830—31 допоможуть
йому зорієнтуватись у найосновніших питаннях укра-
їнської національної проблеми.

Польський нарід повстав проти того царського ре-
жиму, що йшов із Петербургу; польський нарід, пере-
живши катастрофу свого повстання в рр. 1830—31, пере-
ніс увесь свій гнів, усю ненависть до Петербургу. Це все
Шевченко бачив своїми власними очима й відчув без-
посередньо. **Тому зміна режиму, зміна всієї державної
деспотичної структури у московській державі понесе за
собою кардинальну зміну й у відносинах московської
держави до України.** І от молодий Тарас, як допитливий
патріот, почав студіювати рух декабрського і польського
повстання. Сене і того, і другого він пізнав тільки в Пе-
тербурзі; там були всі ті сили, що допомогли юнакові
пізнати їх природу, інтенції, засоби й мету.

В першу чергу він знайомиться із людьми, які до-
помогли б йому це все розкрити; то були освічені й рево-
люційно настроєні поляки, що жили в Петербурзі,
а з одним із них, із Демським, Тарас навіть і жив; мав

досить поляків у мистецькій академії, з якими був у ближчих відносинах, навіть товариських. Це одне. Друге — польська революційна література, що була скерована в першу чергу проти Петербургу та взагалі література польської еміграції: емігранта і професора закритого Віленського університету, історика Лелевеля, Круліковського і їх твори, що виходили окремими книжками і друкувались в окремих емігрантських часописах; це все з еміграції конспіративно прибувало до Петербургу. Крім того, в Петербурзі існував гурток Ромуальда Подберезького, до якого могли ввести і Шевченка його приятель Демський або товариші по академії.

Великий вплив на формування патріотичної і національної свідомості Шевченка мала польська і московська революційна поезія Адама Міцкевича і Кіндр. Рилєєва, Пушкіна і Лермонтова. З творами Міцкевича Шевченко був знайомий ще в Варшаві. Але найсильніший вплив на нього мали ті твори Міцкевича, в яких змальовував тодішній **петербурзький** режим на всій території московської імперії. Тими творами були: поема «Редута Ордона», що змальовує деспотизм московський, сваволою, що доходила аж до самодурства; і третя частина створеної вже на еміграції (р. 1832) поеми «Дяди», а особливо «Дядув ченсьці ІІ-цей устемп», що складається із сцен: «Дрога до Росії», «Пшедмесьця столиці», «Петерсбург», «Помнік Піотра Велькего», «Пшегльонд войска», «Олешкєвіч», «До пшияціул Москалі». Вже із самих заголовків видно, що є темою кожної вищеназваної сцени. Петербург, постать його основника, московське військо і т. д. — оце все є об'єктом змальовань і гніву поета. Про вплив Рилєєва говорилось вище. Та на різкі слова Міцкевича проти Петербургу і Петра І. зареагував московський патріот Пушкін своєю поемою «Медний Всаднік» того ж 1832 р. В цій поемі російський поет бере цісаря Петра в оборону й оправдує всі його чини. Оця саме поема та її гльорифікальний сенс примусили забрати голос і нашого поета Т. Шевченка. Це був новий, свіжий голос, сильний і рішучий... То був його «Сон». Скільки сарказму, скільки сміху, ювеналів-

ського глуму проти Петербургу і його режиму чується в цій поемі! Поет зриває із столиці всю зверхню, видиму полуду, що прикрашує місто і відкриває всю голу істотність його природи, всю наготу московської деспотичної політики, всю егоїстичну жорстокість володаря, що па-нує над численними народами.

II.

У долині, мов у ямі,
На багнищі гóрод мріє;
Над ним хмарою чорніє
Туман тяжкий...

Церкви та палати,
Та пани пугати,
І ні однісінької хати!

(»Сон«)

Ось зверхня праздива картина й унутрішня істота Петербургу. Все то »церкви та палати«; все то муроване, заковане в камінь, похмуре, суворе, жорстоке... Немає внутрішнього життя — одні міністерства й канцелярії, — а в них — каламарські душі... Інтимного, особистого, глибшого життя серця, чистої душі, спочутливої до людського горя, там немає... Все лиш муштри, уніформи з циновими гудзиками, а на чолі сам цар Микола I з тяжкими олов'яними очима такий же бездушний, такий же ворожий. І оце саме місто — **могила України!** Пізнавши тут історичну правду про Україну, довідавшись про той мартіролог, до якого докотилась Україна в лабета царської протекції в Петербурзі, згадуючи Палія, Дорошенка, Кальнишевського, Полуботка, Залізняка, що загинули в лабах цього деспотичного режиму, Шевченко обертає увесь свій гнів на столицю, що довела Україну до повної смерти, на царат і зокрема на

Миколу I, Катерину II і Петра I, що найбільше спричинились до зруйнування української держави.

Проходжуючись по тому місту, спостерігаючи його життя, бачучи скільки в ньому є його земляків, що забули свою батьківщину, забули »дідів діла незабутні«, продались »у різницю москалеві«, »всі мови знають, крім своєї«, »цвенькають по-московски«, величають московське царство, як свою нову батьківщину, встидаються признаватись, »хто вони, чиїх батьків діти«, прославляють ворогів українського народу, — »раби з кокардою на лобі!« — ось оце все пізнавши, — Шевченко цю всю трагедію свого народу синтезує в один суцільний образ — Петербург і надає йому символічного значення для всієї історії України: **кузні невільників, перекінчків і зрадників!**

Кожне місце Петербургу нагадує йому ту чи іншу сторінку з історії його рідного краю. Чи побачить він »дзвіницю, мов ту швайку загострену« (Петропавлівська фортеця), в якій був замучений гетьман Полуботок, чи погляне на »зімній дворец« — царські палати, звідкіль »гуля наш батюшка (цар), гуля« так, що по всіх закутках стогнали православні, чи зміряє зором »беріг обшитий увесь каменем« — здивується: »як то воно зробилося з калюжі такої таке диво! Отут крові пролито людської і без ножа!..« або, нарешті, опиниться перед пам'ятником царя Петра, що »руку простягає, мов світ увесь хоче загарбати«... І поет на ньому читає: »Первому Вторая...« і гострі думки роєм завертілись: »це той Первий, що розпинав нашу Україну, а Вторая доконала вдову-сиротину« — вибухає гнівом і прокльонами, бо в цих ляконічних словах **мов читає історію** Батьківщини, вичитує у двох лише, але таких красномовних словах: »Первому Вторая... І перед Тарасом повстають мільйони душ замучених козаків, а з ними й душа гетьмана Полуботка, і він чує їх прокльони царя й погрози на страшнім суді стати перед Богом з обвинуваченням у злочинах супроти української нації й розкрити те все зло, яке він зробив Україні. В цих словах чується сила сучасних відносин між Шевченком і московським режи-

мом. І поет обертає весь свій гнів до Миколи I., протиставлює себе, як оборонця нації, цареві, що її нищить до щенту. Отже Петербург то є збір усього зла супроти його рідного краю, символ повної ліквідації української справи, що є подібна її смерті. В Петербурзі Шевченко прокинувся до нового життя, почув себе єдиним оборонцем свого народу, бо в цім місті він зродився, щоб це життя творити, духово піднісся до нових національних завдань; в Петербурзі, замучений у кайданах Миколи I., і скінчив своє життя; але не заломився... навпаки, той самий протест з його уст чувся і після заслання ще виразніше. Переніс найбільші фізичні і духові муки, втратив усе: здоров'я, можливість творити, свободу, матеріальний добробут, елементарні умови життя, але не втратив своїх національних переконань, не відступив від своїх стремлінь здобути Україні волю, ввести українську націю вільну в родину інших вільних націй, бачити її на вершці національної слави і щасливого життя. Від таких переконань, від поставлених на початку своєї праці завдань, Шевченко **не відступив ані на крок!**

Петербург — політична й національна сила, що в душі Шевченка розбудила **протисилу**. В північній столиці витворена, ця протисила українського генія жевріла, тліла, розгоралась протягом майже ста літ і, нарешті, там же на улицах Петербургу в р. 1917. в українських душах полків: Волинського, Литовського й ін. спалахнула величезним полум'ям великої всеросійської революції.

Петербург зродив Тараса Шевченка; а великі ідеї Тараса той самий царський Петербург повалили... і на руїнах його повстало звичайне, другорядне місто — **Ленінград...**

»Sic transit gloria urbis!..«

III.

Коли Петербург у душі Шевченка викликав стільки ворожих переживань, стільки неприязні, що навіть

у приватних листах до брата, до друзів і знайомих поет інакше не називав це місто, як «чортове болото» і т. д., то Мистецька Академія будила в душі Тараса найсвятіші почування, найбільші пориви до творчості, найглибше духове піднесення. І справді, є чого бути щасливим: він мав куток, де забував все і віддавався тільки тому, чим жив вічно всією своєю істотою, що наповнювало його душу по береги. То була студія Карла Брюлова.

В цій мистецькій студії свого великого вчителя поет знаходив не тільки спонуку до праці, але й таке місце, де він перебував сам із собою, на самоті, що давала можливість передумувати всю минулу й майбутню долю України, продумувати і визначати своє покликання. Й от, зазнаюмившись із мистецтвом теоретично, Шевченко пізнавав, що ідея в мистецтві повинна вповні гармонувати із її поетичною формою. Тільки тоді в мистецтві жила його святість, глибинність і вічність. Крім того, в мистецтві повинна бути повна гармонія і між суб'єктивним, що впливало із самого поетового серця й об'єктивним, що йшло від дійсного життя. Але ці всі проблеми спочивали не в реалістичній сфері мистецького творення, а в найглибших основах наскрізь романтичної душі поета. **Шевченко ніколи не був реалістом** у тім сенсі, в яким наша традиційна критика його творчість стверджує. Для нас усіх мусіло б бути правдою, що **справжнє мистецтво повинно бути символічним**, бо воно є містком між двома світами і знаменує собою таку дійсність, якої в емпіричному світі ми не знайдемо ніколи. Ця глибина, внутрішня дійсність може бути артистично виявлена тільки в символах, а не в якихось емпіричних, конкретних образах. Тому велике мистецтво ніколи не відбиває емпіричної дійсності, бо проникає в інший світ, що є приступний нам тільки в символічній зображенні. Тому не реальність емпіричного, зверхнього побуту, життєвого стану, не реальність ґрунтовних типів у Шевченка реальні, **у його творчості реальні оті ідеї, що живуть у найглибших надрах душі людини. Так, невичерпані ідеї у вичерпуючій формі!..**

Шевченко в Петербурзі був романтиком чистої води. На прапорі тодішнього романтизму взагалі стояло кілька глибоких ідей: 1) в основі всього буття стоїть Бог, і пізнання Бога, містичне злиття з Ним є найглибше завдання людини; але як? 2) Бог людям розкривається у двох книгах: а) в природі (безпосереднє), б) в мистецтві посереднє через **мистців — божих обранців**. 3) Раз мистці є божі обранці, то їхніми устами до людства промовляє сам Бог. 4) Бог є цар неба і землі, і ніяких інших царів на землі не може бути, а хто їх творить, той іде проти Бога. Бог є Державець всесвітнього царства. 5) Раз Бог керує цілим світом, то земне царство керується через вибраний ним нарід, якому Бог передає все державне правління. 6) Але той нарід повинен заслужити таку місію, яка Богом на нього накладається. В цім ховається ідея національного **месіанізму**. Таку місію обраний нарід повинен заслужити всією своєю історією. 7) Український нарід дав усі приклади, що заслужив бути провідним і вибраним народом серед усіх інших: Україна є камінь, яким усі підкидають, і він (цей камінь) стане на чолі всіх! Найменший син, наймит, стає вождем усієї родини. Тут повстає месіаністична ідея Нації серед інших народів. 8) Раз поети є божі обранці, пророки, що голосять Божу правду вибраній нації, то мистецтво їх є та Божя книга, Божий твір, що повинен цю месіаністичну ідею Нації поставити перед собою за найбільшу мету й її голосити. 9) Але це мистецтво про долю Нації є історичне; воно повинно розкривати **історію** нації, найтрагічніші моменти з історії, де доля нації і Божя воля та Правда в чинах народу проявляються найсильніше. 10) Найсильніше такі моменти з історії проявляються тоді, коли життя й чин нації починає роздвоюватись, коли між Божим Промислом і волею нації вривається чужа сила або індивідуальна сила свавільника, що відділює, відриває націю від її віри, звичаїв, від цілого її обрядового, релігійного й морального життя і штовхає до повного забуття його, до порушування національних основ. Тоді нацією опановує протилежна сила, яка штовхає її на злочини, на

повний розрив із Богом, із вірою... повстає трагічне життя нації, її страждання і терпіння. 11) Між минулим народом, що проходило в вірі, в світлі Божого Промислу, в виконанні всіх релігійно-обрядових і побутових звичаїв, що обороняли націю від розкладу, — й сучасністю, в якій нація занепадає, — виявився глибокий розрив. 12) Тільки одиниці, обрані Богом, що найглибше відчувають трагедію нації, тільки вони можуть охоронити націю від такого стану. Такими одиницями у княжі часи були співці, як Боян, а в козацькі часи — кобзарі, що охороняли Україну від її занепаду і стояли на сторожі її добра, свободи і слави. 13) Такими одиницями, що зможуть піднести українську Націю із занепаду, повинні бути **нові співці, нові кобзарі з новими скрижалами законів Нації, її правди і волі...**

Усвідомивши це, Т. Шевченко бере на свої плечі опю місію, складає на себе цю ролю — став **новим Кобзарем України, її обновителем**. І коли ми вдумаємось у такі його перші твори, як «Перебендя», «Думи мої, думи мої», «На вічну пам'ять Котляревському», «До Основ'яненка», «Катерина», «Іван Підкова», «Тарасова ніч», «Гайдамаки», ми в цих творах відчуємо і збагнемо всі ті ідеї, що вище визначили. В них ховається і те, чому Шевченко свою першу збірку творів назвав «Кобзарем» і те, чому перший альманах разом із Гребінкою назвав «Ластівка». Це ті перші кроки Української весни й відродження.

Петербурзьку добу Шевченка Ів. Франко перший ще р. 1881. назвав добою **«українського націоналізму»** або **«романтичного націоналізму»**. Таке означення творчости Тараса вже в ті часи свідчило, що найвизначніші українці дивились на Шевченка як на **першого українського націоналіста**, що питання української Нації ставить вище всіх інших політичних питань.

Мало того, ідеологія Шевченка в кінці 80-х і на початку 90-х років XIX ст. знаходила своїх послідовників серед української студентської молоді. Засновується серед студентів київського і харківського університетів

гурток »Тарасівців«, себто послідовників Тараса Шевченка, що ставить своєю метою поглиблювати націоналістичний рух і виборювати Україні повну її самостійність і незалежність. Найвидатнішими провідниками цього гуртка були Волод. Самійленко, Іван Липа, Віталій Боровик, Євген Тимченко, Міхловський. Це є перша горстка українських націоналістів. В їх праці українське питання ставилось у всю височінь і ширь, щоб наблизити **національне** відродження України. Не говоримо вже про останні часи. Тарас Шевченко в очах сучасників, як на Великій Україні, в Східній Галичині й на еміґрації інакше не характеризується, інакше не визначається, як перший і найвидатніший український **націоналіст**.

Націоналізм Шевченка в Петербурзі видатне явище. Це є та могутня сила, що породила спротив і відразу до Петербургу, як осередок політичної неволі, що душить Україну. Це є та сила, що піднесла ідею України понад усе інше. Це є та сила, що розкрила національний сенс козацтва, козацької Січі, як військової сили, визначила політичний сенс Чорного моря, Дніпра, символічно розкрила національне значіння українських могил, їх національну святість. То є та сила, що вже в Кобзарі показала нам, яке значіння має в ождь у розбудові Нації, у завзятій боротьбі за волю Нації, за її честь, за славу. То, нарешті, є сила, що визначає єдину форму життя української Нації — форму, що тільки у своїй власній хаті своя правда, своя сила і воля, що повинна обороняти честь українського народу в продиноких його членах і в цілому, як Єдиної, Монолітної Нації. Це все в найкольоритніших барвах розкриває творчість Тараса в його петербурзьку добу. Поет визначає яскраві, опуклі образи своїх ідей, що стоять перед нами. Як вирізьблені із граніту й родять полив, де береться його та мистецька сила, що так завзято і твердо вирізьблює постаті, що стоять як грізна обжалоба проти петербурзького режиму, як вічний докір проти московської сваволі (Катерина, Полуботок і все козацтво) і польської (Гонта, Тарас Трясило). А над усіма творами панує хп-

мерна, як море, величава, як монумент, поривчаста, як вітер, грізна, як Дніпро сивоусий, динамічна постать Кобзаря з його широкою і глибокою концепцією »живого сумління народу« поета - пророка, поета - націоналіста — Тараса Шевченка.

1837—1838

ІЗ «ЛАСТІВКИ»

Альманаху вид. в Петербурзі

1841

»Ластівка« — це був перший чисто український альманах без домішки російщини. Видав його Євген Гребінка вкупі із Т. Шевченком, як співредактором. Організація й видання цього альманаху розпочалась була ними ще р. 1838. Тоді ж Гребінка розіслав запрошення до всіх видатніших українських письменників і поетів, щоб прийняли в цьому альманасі участь своїми творами. На це запрошення відгукнулось 13 авторів із кількістю 42 твори прозових і віршів. Щоб дешевше коштувало та з поради Гр. Квітки-Основ'яненка, Гребінка й Шевченко думали спочатку видавати в українській мові, як кварталник при московським журналі »Отечественныя Записки« і мали вже вийти р. 1839: перша книжка на великдень, друга — на Петра й Павла, третя — 1. вересня й четверта — на новий 1840. рік. Але цим широким планам не судилося здійснитись. Були відомості, що цьому задумові перешкодили деякі впливові московські співробітники »Отечеств. Записок«, зокрема московський критик В. Белінський, що вороже ставились до якого б то не було українського слова.

Тоді Гребінка й Шевченко спромоглися тільки на один такий збірник-альманах і то, через брак грошей, із великим запізненням. Альманах цензура дозволила 12. березня 1840. р., а книжка вийшла у світ тільки через рік весною р. 1841. Редактори назвали свій твір »Ластівка« не тільки тому, що він вийшов із друку »в часі, коли в Україну прилітають ластівки«, а ще й тому (і це є найголовніше), що це була перша **ластівка**, перший

збірник, що був написаний, скомпонований і видрукований тільки чистою українською мовою без домішки московських творів. До того часу, коли й виходили такі альманахи в Харкові чи деінде, то друковані або чисто московською мовою, або двома мовами — українською й московською.

Містив цей альманах твори різних авторів. Це були майже всі найвидатніші українські письменники того часу. В першу чергу виступають такі сеніори українського слова, як **Іван Котляревський** (два уривки із водевіля «Москаль Чарівник»), Гр. Квітка-Основ'яненко (повість «Сердешна Оксана» й гуморист. оповідання: «Пархимове снідання», «На пуцання як зав'язано»). Далі з прози — дві казки: П. Куліша («Циган») і друга невідомого автора «Д.» (казка «Дуб»), передмова Гребінки («Так собі до земляків») і післямова в кінці альманаху («До зобачення»). Решта творів — віршова поезія: баляди, байки, народні пісні, прислів'я, поезії й ін. таких авторів: Л. Боровиковського, Гребінки, Забіли, Кореницького, Мартовицького, Писаревського, Чужбинського, С. Шерепери (Писаревського) і чотири поезії Т. Шевченка: «Вітре буйний», «Причинна», «На вічну пам'ять Котляревському» і «Глава І. из поеми «Гайдамаки». Перших три твори Шевченка є найраніші його писання; із них першою є «Причинна», що походить ще з р. 1837., а решта, крім уривку з «Гайдамаків», з року 1838. Перший розділ із «Гайдамаків» — р. 1841.

- Вітре буйний, вітре буйний!
Ти з морем говориш, —
Збуди його, заграй ти з ним,
Спитай синє море!
- 5 Воно знає, де мій милий,
Бо його носило;
Воно скаже, синє море,
Де його поділо.
- 10 Коли милого втопило —
Розбий синє море!
Піду шукать миленького,
Втоплю своє горе.
Втоплю свою недоленьку —
Русалкою стану,
- 15 Пошукаю в чорних хвилях,
На дно моря кану.
Найду його — пригорнуся,
На серці зомлію.
- 20 Тоді, хвиле, неси з милим,
Куди вітер віє!
- Коли ж милий на тім боці, —
Буйнесенький, знаєш,
Де він ходить, що він робить, —
Ти з ним розмовляєш!
- 25 Коли плаче, то й я плачу;
Коли ні — співаю;
Коли ж згинув чорнобривий,
То й я погибаю.

- Тоді неси мою душу
30 Туди, де мій милий;
Червоною калиною
Постав на могилі, —
Буде легше в чужім полі
Сироті лежати:
35 Буде над ним його мила
Квіткою стояти.
- І квіткою й калиною
Цвісти над ним буду,
Щоб не пекло чуже сонце,
40 Не топтали люде.
Я ввечері посумую,
А вранці поплачу;
Зійде сонце — утру сльози,
Ніхто й не побачить.
- 45 Вітре буйний, вітре буйний!
Ти з морем говориш;
Збуди його, заграй ти з ним.
Спитай синє море!..

ПРИЧИННА

- Рече та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолю верби гне високі,
Горами хвилю підійма.
5 І блідий місяць на ту пору
Із хмари де-де виглядав, —
Неначе човен в синім морю,
То виринав, то потопав.
Ще треті півні не співали,
10 Ніхто ніде не гомонів,
Сичі в гаю перекликались,
Та ясень раз-у-раз скрипів.

- В таку добу під горою,
Біля того гаю,
15 Що чорніє над водою,
Щось біле блукає.
Може, вийшла русалонька
Матері шукати,
А, може, жде козаченька,
20 Щоб залоскотати.
Не русалонька блукає:
То дівчина ходить,
Й сама не зна (бо причинна)
Що такеє робить.
25 Так ворожка поробила,
Щоб менше скучала,
Щоб, бач, хідя опівночі,
Спала й виглядала
Козаченька молодого,
30 Що торік покинув.
Обіцявся вернутися,
Та, мабуть, і згинув!
Не китайкою покрились
Козацькії очі,
35 Не вимили біле личко
Слізеньки дівочі:
Орел вийняв карі очі
На чужому полі,
Біле тіло вовки з'їли —
40 Така його доля!
Дарма що-ніч дівчинонька
Його виглядав . . .
Не вернеться чорнобривий
Тай не привітає,
45 Не розплете довгу косу,
Хустку не зав'яже,
Не на ліжку, — в домовину
Сиротою ляже!

Така її доля . . . О, Боже мій милий!
50 За що ж Ти караєш її молоду?

- За те, що так широко вона полюбила
Козацькі очі? Прости сироту!
Кого ж їй любити? Ні батька, ні неньки:
Одна, як та пташка в далекім краю.
- 55 Пошли ж Ти їй долю, — вона молоденька, —
Бо люде чужії її засміють.
Чи винна ж голубка, що голуба любить?
Чи винен той голуб, що сокіл убив?
Сумує, воркує, білим світом нудить,
- 60 Літає, шукає, дума — заблудив.
Щаслива голубка: високо літає,
Полине до Бога — милого питать.
Кого ж сиротина, кого запитає?
І хто їй розкаже, і хто тее зна,
- 65 Де милий ночує: чи в темному гаю?
Чи в бистрім Дунаю коня напува?
Чи, може, з другою, другуо кохав,
Її, чорнобриву, уже забува?
Як би то далися орлині крила —
- 70 За синім би морем милого найшла:
Живого б любила, другу б задушила,
А до неживого у яму б лягла!
Не так серце любить, щоб з ким поділиться,
Не так воно хоче, як Бог нам дав:
- 75 Воно жить не хоче, не хоче журиться.
„Журись!“ каже думка, жалю завдав.
О, Боже мій милий! Така твоя воля,
Таке її щастя, така її доля!

- Вона все ходить, з уст ні пари.
- 80 Широкий Дніпр не гомонить;
Розбивши вітер чорні хмари,
Ліг біля моря одпочить;
А з неба місяць так і сяє;
І над водою, і над гаєм —
- 85 Кругом, як в усі; все мовчить...
Аж гульк — з Дніпра повиринали
Малії діти сміючись.
„Ходімо гріться!“ — закричали:

- „Зійшло вже сонце!“ Голі скрізь,
З осоки коси, (бо дівчата) . . .
- 90
- „Чи всі ви тут? — кличе мати!
„Ходім шукати вечерять.
Пограємось, погуляймо
Та пісеньку заспіваймо!“
- 95 „Ух! ух!
Солом'яний дух, дух!
Мене мати породила,
Нехрещену положила.
Місяченьку!
100 Наш голубоньку!
Ходи до нас вечеряти;
У нас козак в очереті,
В очереті, в осоці,
Срібний перстень на руці;
105 Молоденький, чорнобровий, —
Знайшли вчора у діброві.
Світи довше в чистім полі,
Щоб нагулятись доволі!
Поки відьми ще літають,
110 Поки півні не співають,
Посвіти нам!.. Он щось ходить!
Он під дубом щось там робить!
Ух! ух!
Солом'яний дух, дух!
115 Мене мати породила,
Нехрещену положила“.
Зареготались нехрещені . . .
Гай обіззався; галас, зик —
Орда мов ріже. Мов скажені,
120 Летять до дуба . . . нічичирк!..

Схаменулись нехрещені,
Дивляться: мелькає,
Щось лізе вверх по стовбуру
До самого краю.
125 Ото ж тая дівчинонька,

- Що сонна блудила:
Отаку то їй причину
Ворожка зробила.
На самий верх на гілляці
130 Стала . . . В серце коле . . .
Подивилась на всі боки,
Та й лізе додолу.
Кругом дуба русалоньки
Мовчки дожидали;
135 Взяли її, сердешную,
Тай залоскотали.
Довго, довго дивувались
На її уроду . . .
Треті півні: „кукуруіку!“ —
140 Шелеснули в воду.
- Защебетав жайворонок,
Угору летючи;
Закувала возуленька,
На дубу сидючи;
145 Защебетав соловейко, —
Пішла луна гаєм;
Червоніє за горою;
Плугатир співає.
Чорнів гай над водою,
150 Де ляхи ходили;
Засиніли понад Дніпром
Високі могили;
Пішов шелест по діброві,
Шепчуть густі лози;
155 А дівчина спить під дубом
При битій дорозі, —
Знає, добре спить, що не чує,
Як кує возуля,
Що не лічить, чи довго жить . . .
160 Знає, добре заснула.

А тим часом із діброви
Ковак виїзжає;

- Під ним коник вороненький
Насилу ступав.
165 „Ізнемігся, товаришу!
Сьогодні спочинем :
Близько хата, де дівчина
Ворота одчинить.
А, може, вже одчинила
170 Не мені, — другому . . .
Швидче, коню, швидче, коню,
Поспішай додому!“
- Утомився вороненький,
Іде, спотикнеться, --
175 Коло серця козацького
Як гадина в'ється.
„Ось і дуб той кучерявий . . .
Вона! Боже милий!
Бач, заснула виглядавши,
180 Моя сизокрила!“
Кинув коня та до неї:
„Боже ти мій, Боже!“
Кличе її та цілує . . .
Ні, вже не допоможе.
185 „За що ж вони розлучили
Мене із тобою?“
Зареготався, розігнався —
Та в дуб головою!
- Ідуть дівчата в поле жати
190 Та, знай, співають ідучи,
Як провозжала сина мати,
Як бивсь татарин уночі.
Ідуть . . . Під дубом зеленим
Кінь замордований стоїть,
195 А біля його молоденький
Козак та дівчина лежить.
Цікаві (ніде правди діти!)
Підкralися, щоб ізлякати;

Коли подивляться, щоб вбитий, —
200 З переполоху ну втікати!

Збіралися подруженьки —
Слізоньки втирають;
Збіралися товариші
Та ями копають.
205 Прийшли попи з корогвами,
Задзвонили дзвони;
Поховали громадою,
Як слід, по закону.
Насипали край дорога
210 Дві могили в житі;
Нема кому запитати,
За що їх убито?
Посадили над козаком
Явір та ялину,
215 А в головах у дівчини
Червону калину.
Прилітає возуленька
Над ними кувати;
Прилітає соловейко
220 Що-ніч щебетати, —
Виспіває та щебече,
Поки місяць-зійде,
Поки тії русалоньки
З Дніпра грітись вийдуть.

НА ВІЧНУ ПАМ'ЯТЬ КОТЛЯРЕВСЬКОМУ

Сонце гріє, вітер віє
З поля на долину;
Над водою гне з вербою
Червону калину.
5 На калині одиноке
Гніздечко гойдає.
А де ж дівся соловейко?
Не питає, — не знає!

- Згадай лихо, то й байдуже:
10 Минулось, пропало;
Згадай добре, — серце в'яне,
Чому не осталося.
Ото ж гляну та й згадаю:
Було, як смеркає,
15 Защебече на калині, —
Ніхто не минає:
Чи багатий, кого доля,
Як мати дитину,
Убірає, доглядає, —
20 Не мине калину;
Чи сирота, що досвіта
Мусить уставати
Опиниться, послухає,
Мов батько та мати
25 Розпитують, розмовляють:
Серце б'ється, любо,
І світ Божий, як Великдень,
І люде, як люде!
Чи дівчина, що милого
30 Що-день виглядає,
В'яне, сохне сиротою,
Де дітись, не знає, —
Піде на шлях подивитись,
Поплакати в лози:
35 Защебече соловейко, —
Сохнуть дрібні сльози;
Послухав, усміхнеться,
Піде темним гаєм . . .
Ніби з милим розмовляла.
40 А він, знай, співає,
Та дрібно, та рівно, як Бога благає.
Поки вийде злодій на шлях погулять
З ножем у халяві — піде луна гаєм,
Піде та й замовкне: нащо щебетать?
45 Запеклюю душу злодія не спинить,
Тільки стратить голос, добру не навчить;

- Нехай він лютує, поки сам загине,
Поки безголов'я ворон прокричить.
Засне долина, на калині
- 50 І соловейко задріма.
Повіє вітер по долині,
Пішла дібровою луна;
Луна гуляє, — Божа мова.
Встануть сердеги працювать,
- 55 Підуть корови на діброви,
Вийдуть дівчата воду брать,
Вигляне сонце . . . Рай та й годі!
Вербка сміється — свято скрізь!
Злодій заплаче, дарма що злодій
- 60 Так було перш, — тепер дивись:
Сонце гріє, вітер віє
З поля на долину;
Над водою гніє з вербою
Червону калину;
- 65 На калині одиноке
Гніздечко гойдає.
А де ж дівся соловейко?
Не питай: не знає!
- Недавно, недавно у нас в Україні
- 70 Старий Котляревський отак щебетав;
Замовк неборака, сиротами кинув
І гори і море, де перше вітав,
Де ватагу пройдисвіта
Водив за собою, —
- 75 Все осталося, все сумув,
Як руїни Трої.
Все сумув, — тільки слава
Сонцем засіяла;
Не вмре кобзар, бо на віки
- 80 Його привітала.
Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люде;
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть!

- 85 Праведная дүше! Прийми ж мою мову,
Не мудру та щиру, — прийми, привітай!
Не кинь сиротою, як кинув діброви,
Приплини до мене хоч на одно слово
Та про Україну мені заспівай!
- 90 Нехай усміхнеться душа на чужині,
Хоч раз усміхнеться, дивлючись, як ти
Всю славу козацьку, за словом єдиним,
Переніс в убогу хату сироти.
Прилинь, сизий орле, бо я одинокий
- 95 Сирота на світі, в чужому краю;
Дивлюся на море широке, глибоке,
Поплив би на той бік, — човна не дають!
Згадаю Енея, згадаю родину,
Згадаю, — заплачу, як тая дитина;
- 100 А хвилі на той бік ідуть та ревуть.
А, може, я й темний, нічого не бачу,
Може моя доля на тім боці плаче?
Бо сироту всюди люди осміють!
Нехай би сміялись, та там море грав,
- 105 Там місяць, там сонце ясніше сія,
І з вітром могила в степу розмовляє,
Там не одинокий з нею був би я.
- Праведная дүше, прийми мою мову
Немудру та щиру, прийми, привітай,
110 Не кинь сиротою, як кинув діброви,
Прилини до мене хоч на одно слово
Та про Україну мені заспівай!

Тече вода в синє море
Та не витікає;
Шука козак свою долю,
А долі немає.

5 Пішов козак світ-за-очі;
Грав синє море, —
Грав серце козацькев,
А думка говорить

„Куди ти йдеш, не спитавшись?
10 На кого покинув
Батька, неньку старенькую,
Молоду дівчину?
На чужині не ті люди,
Тяжко з ними жити;
15 Ні з ким буде поплакати,
Ні поговорити“.
Сидить козак на тім боці, —
Грає синє море.
Думав: доля зустрінеться, —
20 Спіткалося горе!
А журавлі летять собі
Додому ключами.
Плаче козак — шляхи биті
Заросли тернами.

РАННІ ТВОРИ ШЕВЧЕНКА.

Група творів Шевченка з «Ластівки» є найраніші. До цього альманаху поет дав усі ті твори, що були написані ще в рр. 1837—1838. Ввійшло до цього першого українського збірника три поезії: «Вітре буйний», баллада «Причинна» й ода, присвячена пам'яті Івана Котляревського, що помер р. 1838: «На вічну пам'ять Котляревському». Та ще один перший розділ поеми «Гайдамаки», що в нашій виданні цієї поеми значиться під заголовком: «Галайда», написаний пізніше, себто р. 1841.

Про те, що ті вірші перші в творчості Тараса, знаємо із листа Євг. Гребінки до Грицька Квітки-Основ'яненка від листопада р. 1838: «А ще тут є у мене один земляк Ш***о, що то за завзятий писати вірші, то нехай йому сей та той! Як що напише, тільки цмокни та вдарь руками об поли! **Він мені дав гарних стихів на збірник.** Тими «гарними стихами» й були три поезії Шевченка, зазначені вище.

Але ці твори не були й єдині на світанку поетичної творчости Тараса. З перших днів своїх поетичних спроб Шевченко ставився до себе, як поета, дуже строго. Хоч і розпочав він свою творчість у Літньому Саду, де зрисовував різні статуї, коли ще був терміновим хлопцем у цехового маляра Ширяєва, все таки ці твори є високої мистецької вартости. І першим із численних спроб того часу була його баллада «Причинна». Інші його твори з того часу, на великий жаль, загинули. Видно, поет вважав, що вони не заслуговують більшої до себе уваги. І пояснював тим свої ніби маловажні твори, що «українська строга муза довго цуралась мого смаку, викривленого життям у школі, в передпокою дідича, в заїздах і в мійських помешканнях», і що тільки тоді «вона обняла і приголубила мене на чужині», коли «подув свободи (себто звільнення з кріпацтва, — Л. Б.) вер-

нув його почуттям чистоту перших літ дитинства, що були проведені під убогою батьківською стріхою».

А проте свою поетичну творчість Шевченко розпочав ще задовго перед звільненням його із кріпацтва.

Іван Сошенко згадує, що коли він, себто Сошенко, учився в мистецькій академії в Петербурзі, р. 1835 чи 1836-го, швагер Ширяєва, що теж учився в академії, повідомив Сошенка, що в його зятя перебуває в терміні земляк Шевченко. »Я дуже просив родича Ширяєва, оповідав Сошенко Чалому, прислати земляка до мене на помешкання«. Коли про це почув Тарас, то на другий день, у неділю, відшукав Сошенкове помешкання і прибув до нього в такім вигляді: в засмальцованім пістрявому халаті, в селянській полотняній сорочці і штаних, замазаних у фарбу, босий, розхристаний і без шапки. Був похмурий і соромливий. Після того він часто відвідував Сошенка. Останній познайомив Тараса з українським байкарем Євгеном Гребінкою. Гребінка дуже сучутливо поставився до юнака, що знайшовся в жахливому становищі, запрошував до себе, наділяв його книжками, вів із ним бесіди на різні літературні теми, помагав і грішми. І в товаристві сердобольного й м'якої вдачі Гребінки, що тоді вже ставав на ноги, як український байкар і поет та російський повістяр, Шевченко мимоволі ввійшов у літературні інтереси молодого письменника, здружився з ним і захопився його ділом. А тоді Гребінка вже був відомий, як драматург, повістяр, поет, перекладчик, автор оповідань. Але із всього доробку Гребінки найбільше були популярні його »Приказки«, що вперше були надруковані р. 1834. Безперечно Шевченко з цими творами Гребінки познайомився в першу чергу; а вірші Гребінки й переклади з Пушкіна для Шевченка були навіть поетичними взірцями; такі поезії його, як »Курган« (1834), »Романс« (1835), »Варна« (1835), »П'єсьнь козаков« (1837), »Нїжин - озеро« (1837), »Печаль« (1837), »Скала« (1837), »Українській бард« (1837) »Казак на чужбинї« (1838) і ін., а також українські »Приказки« і переклад на українську мову поеми Пушкіна »Полтава«, що була ціла видрукована

1836 р., — все це Шевченкові, початкуючому поетові, давало зразки для поетичних наслідувань. Крім своїх творів, Гребінка давав Тарасові твори й інших поетів. Напевно ще за тих часів, коли Шевченко був у близькому зв'язку з Гребінкою, під впливом останнього Шевченко познайомився з творчістю М. Маркевича, з його збіркою 1831 р. «Українські мелодії», з творчістю московських поетів А. Пушкіна, В. Жуковського, Батюшкова, Козлова й іншими поетами пушкінської доби; але безперечно найбільше враження на душу молодого юнака повинен був справити поет і декабрист Рилєєв, якого поеми «Войнаровський», «Сповідь Наливайка» й інші напевно розворушували у його душі глибокі патріотичні почуття. І Шевченко, перебуваючи в такій літературній атмосфері Гребінки, слухаючи Гребінчині твори від самого автора, здибаючись в хаті земляка з іншими вже тоді відомими письменниками українськими і російськими, — і сам розпочав пробу пера. Але цих перших кроків його літературної праці ми не знаємо. Із слів самого Шевченка знаємо, що вони були численні. І Гребінка був той перший, кому Шевченко звирявся своєю поетичною тасмницею. Не тільки звирявся, але й вислухував критичні завваження і вказівки. І з тієї великої кількості творів, які поет читав своєму першому вчителеві і критикові, Гребінка відзначив небагато.

В той час, приблизно в р. 1838., коли Шевченко вже був на волі, Євг. Гребінка задумує видавати невеличкого українського «Збірника». З цього приводу він і пише листа до Квітки-Основ'яненка від 14. вересня 1839. р., запрошуючи його взяти участь у «Збірникові» своїми творами. Але, видно, небагато було матеріялу в розпорядженні майбутнього редактора та й грошей було обмаль. А тут Квітка радить не видавати самому, а запропонувати редакторові «Отечественных Записок», Краєвському, щоб останній згодився від 1839. р. видавати до свого журналу окремі літературні «Прибавленія» українською мовою. Видно Краєвський до проєкту Квітки і Гребінки поставився прихильно, бо останній від 18. листопада 1838. р. писав про це Квітці і проєктував їх редагувати

аж чотири книжки на рік: першу — в березні, другу — в кінці травня або в червні, третю — в вересні, і четверту — на новий рік. Але пляни Євг. Гребінки не здійснилися. Догадуються, що цьому замірові перешкодив відомий критик московський, ворог українського письменства, В. Белінський. І внаслідок таких перешкод Є. Гребінка з великими труднощами спромігся видати тільки один збірник і то аж 1841 р. під назвою «Ластівка».

Цей збірник, коли б він був з'явився вчасно (1839. р.), був би видатною появою в українськiм письменствi. Згуртував він коло себе найкращі літературні сили того часу. Досить згадати такі імена, як Ів. Котляревський, Гр. Квітка-Основ'яненко, Євг. Гребінка, Т. Шевченко, Л. Боровиковський, В. Забіла, П. Кореницький, П. Писаревський, Н. Марговицький, О. Афанас'єв Чужбинський. Всього було вміщено аж 42 твори, що належали 12 авторам. Але, не дивлячись на запізнення «Ластівки», вона всетаки відіграла величезну роль вже тим, що це був перший збірник-альманах виключно в українській мові, що об'єднав навколо себе найвидатніші сили українські: справляючи мистецьку еліту того часу.

1. **»Вітре буйний...«** — лірична пісня надзвичайно високої поетичної якості. В піднесенім ліричнім топі поет змальовує тугу дівчини за милим. Дівчина звертається до вітру із запитом, де її милий, бо вона хоче бути коло нього. Коли живий, то хоче пригорнутись, зімліти... Коли ж загинув, то й вона загине і стане на його могилі квіткою й калиною, щоб цвісти над ним, захищати від сонця і від людей; хоче ввечорі сумувати, а вранці плакати з росою. Поезія мистецьки обрамована (на початку і в кінці) одною й тією самою строфою. І цією своєю мистецькою прикметою вона стає характеристичною для всієї поетичної творчості Шевченка. Надзвичайно багата й тема цієї поезії: вірне кохання української дівчини не тільки до гробу, але й за гробом. І це останнє Шевченко трактує, як метаморфозу (переміну) дівчини в квітку, в калину, аби лише вічно бути з милим козаком. Така тематика з баладовою інтерпретацією позагробового кохання розпочинає цілий розок

творів Шевченка: ліричних пісень, балад, поем, в котрих поет розробляє й опрацьовує найрізноманітніші теми з родинного життя українського народу.

Вперше ця поезія була видрукована в «Ластівці», ст. 23—25; вдруге — в «Кобзарі» 1860 р.

2. **«Причинна»** — б а л а д а. Під баладою треба розуміти такий жанр в поезії, що розроблявся і розробляється поетами на основі народньої фантастики, вірувань, легенди та загалом народньої містики. В баладі поети змальовували не зовнішній реальний світ, а світ потойбічний, що, по народньому віруванні, має величезний вплив на реальне життя і взаємини людей. Первісно балада означала ліричну пісню народів і ліричну пісню трубадурів (назва французьких народніх співців) середньовіччя. Нову добу в історії балади творять XVIII—XIX ст.; в цій добі після збірок Персі (1760. р.) і Гердера (1778—79 рр.) народня балада в літературній перерібці головню німецьких та англійських поетів набуває ліро-епічного й навіть епічного характеру та стає найпопулярнішим жанром романтичної поезії. Найвидатнішою свого часу серед балад була «Ленора» Біргера (р. 1773), що здобула європейської слави, була перекладена на всі головні європейські мови і спричинилася до повстання національної балади в інших народів. Крім Біргера, великої слави здобули ще й такі німецькі автори балад, як Фр. Шіллер, Гете, та англійські, як Вальтер Скот і ін.

Серед слов'янських творців балади найпопулярнішими були: російські поети — В. Жуковський і Пушкін, чеські — В. Челяковський і Ербен, польські — Міцкевич і ін.

Першими творцями української балади були: П. Гулак-Артемівський та Левко Боровиковський. Крім цих останніх писали балади ще: Шпиготський, Є. Гребінка, А. Метлинський, М. Костомарів. Т. Шевченко з погляду мистецького підняв українську баладу на найвищий щабель.

Які композиційні властивості балади? З огляду на те, що балада є пізній літературний витвір, вона не могла одразу показати ясно означених жанрових прик-

мет. Але, вишовши із народньої балади, вона набрала в літературній традиції посередніх ознак між стисло ліричною поезією й епічною поемою; засвоїла властивості стилю тієї і другої і вкупі з народньою фантастично-легендарною тематикою набрала всі характеристичні прикмети нової балади. Це був стисло ліро-епічний твір, що визначався такими властивостями своєї сюжетової архітектоніки: 1) несподіваний початок «екс аб-рупто»; 2) недоговореність, фрагментарність оповідання, що розробляє тільки його найвищі драматичні моменти; 3) епічна фабула чергується з драматичним діалогом; 4) новелістичний сюжет komponує романічну фабулу. Це все були ознаки нового романтичного стилю, що порушував строгу класичну регламентацію форм і тематики. Нова доба, нове почуття темпу життя виробили і новий поетичний стиль. Із стародавнього хорового синкретизму народнього поети засвоювали тільки рештки народньої традиції і переносили їх до нової балади. Новелістичний сюжет останньої опрацьовувався ліричним і драматичним стилем. Такою комплікацією епічної балади автор хотів підкреслити внутрішні переживання героя чи героїні, а своїми роздумуваннями над їх долею він намагався визначити емоціональну сферу твору, що мала перевищувати розумову і вольову. Поет ніби ототожнює себе із своїм героєм (героїнею), боліє його болями, радіє його радостями. Така емоціональна насиченість вкупі з потойбічним ірреальним світом народньої віри й фантазії, що домінує в пізнішій баладі, робить її глибшою і трагічною.

На початку історичного розвитку балади ці прикмети у Біргера і Вальтера Скота лише намічались. У Шіллера, Гете, Жуковського, Пушкіна, Міцкевича, Челяковського й Ербена розвивалися далі. **А в Шевченка як лірика «пар ексцелянс», ці прикмети балади були доведені до найвищого ступня розвитку.**

Балада «Причина» є першою серед балад Т. Шевченка. Хоч вона повстала найрапіше, всетаки сконпована надзвичайно артистично. Поет глибокими настроєвими поетичними засобами, зворушливим ритмом

про кохання дівчини, тугу за милим, що довела її до божевілля і трагічну смерть дівчини й козака, викликає співчуття до героїні її роздумування над долею нещасної дівчини. Своєю темою ця балада тісно лучиться із попередньою піснею («Вітре буйний»). Але, коли в останній фабулі ще немає, коли змальовується лише один момент з переживань дівчини, то в баладі поет змальовує цілий хід подій із життя дівчини аж до її смерті і похорон. Шевченко в «Причинній» забувається долею української дівчини-сироти, що має право на кохання, але вона одинока: ні з ким порадитись, нікого залитати. І в тузі та самотині доходить до божевілля і смерті. Оповідючи про долю героїні, Шевченко оздоблює високомистецькими картинами природи і своїми філософічними роздумуваннями над її долею. Розпочинається балада стихійною картиною бури над Дніпром, що **контрастово** підкреслює закинутість, самотність дівчини. **Стихійна, могутня природа і слабка, розгублена людина** — перший контрастивий момент. Другий — дівчина покохала навіки, але оточена у своїй вірі таємничими силами природи, вона, не в силі змагатися з ними, гине: **кохання — вічне; життя ж людини — один момент**. Третій — дівчина втратила надію на те, що колись її милий повернеться; але після смерті не встигло й її тіло прохолонути, як милий — коло неї: доля їй усміхалась, але **не було віри в особисте щастя і життя її було одним стражданням**. Четвертий — козак поспішав зустрінути свою лубу дівчину і мріяв жити з нею в родиннім щасті, а знайшов смерть дівчини і свою власну. **Не все, що людина задумує, здійснюється**. Нарешті п'ятий — щастя й радість лише у вимріяному світі фантазії, віри, легенди, а **дійсність — нещаслива і повна особистого страждання**. Така контрастива композиція балади поглиблюється ще й тим, що Шевченко до реального життя вводить надприродний світ русалок, таємничу силу ворожки і божевілля дівчини - сновиди. Це все витончує чутливість, поглиблює таємничість життя і випадковість людського існування в реальній дійсності. Справжнє життя — це життя природи, що є вічне; а для людини

наступає справжнє життя й кохання лише після смерті. Людина тоді стає часткою цілого космосу і в злитті з природою знаходить сенс і для свого існування. Смерть і вічне життя за гробом з'єднало кохаючі душі дівчини й козака і виповнило їх особисте існування і стремління одного до одного сенсом вічного щастя, але лише після смерті.

»Причинна« була задумана Шевченком на основі народньої пісенної теми про розлуку кохаючих одне одного. Народнє трактування цієї теми для поета мало глибокий сенс, бо воно наближало цілу композицію твору до природи, як такої, з усіма її загадковими й таємничими надприродними силами. Але розробляючи цю тему, Шевченко міг потрактувати сюжетову схему балади та її окремі мотиви і в душі літературно-баладної тогочасної традиції, яку він знав дуже добре. Але в баладі помічаються виразні сліди і поетичного стилю тієї доби, що була характеристичною в баладовій поезиці. Таким чином »Причинна« хоч і перший твір Шевченка, але цілком самостійний і виказує великого й оригінального творця, що на самих початках своєї творчості не пішов за зразками своїх попередників.

Ця балада вперше була видрукована в »Ластівці« р. 1841. Ввійшла до »Кобзаря« р. 1860.

3. **»На вічну пам'ять Котляревському«** — поезія (не ода) Т. Шевченка, присвячена пам'яті Івана Котляревського (1769—1838), що якраз тоді, коли лагодився збірник »Ластівка«, помер у Полтаві (29 жовтня 1838 р.). І Євг. Гребінка вкупі з Т. Шевченком рішили відзначити тяжку втрату для українського письменства. В »Ластівці« (ст. 299—305) було вміщено два уривки із ще недрукованого водевіля Котляревського »Москаль-Чарівник« (із яви сьомої й одинадцятої); а за уривками (ст. 306—313) була поміщена, написана з цього приводу, й поезія Шевченка. І. Котляревський — перший поет нової української літератури, її батько, основник. Розуміючи таке значення автора »Енеїди«, що появилася у світ ще р. 1798., оперети »Наталка Полтавка« й водевіля »Москаль-Чарівник«, Т. Шевченко відгукнувся

зворушливим словом — оцінкою творчості Котляревського. Але висловлена вона не критичною розprawою, а поетичною, настроєвою поезією, в якій Шевченко прирівнює Котляревського до соловейка, спів якого лунав по всій Україні і будив у людях пориви до добра, краси й радости життя. І цей соловейко відлетів навіки й покинув, осиротив своє гніздечко, свій рідний край, Україну; кинув усіх нас сиротами; все осталося, як руїни Трої. Але не вмер поет, бо його слава сонцем засіяла; і поки будуть жити люди, поки сонце світитиме на небі, доти Котляревського діло буде живим гомоном лунає по Україні. Таким поетичним словом відзначив Шевченко заслуги Котляревського. Це було перше слово, що правдиво і глибоко оцінило значення Котляревського — творця нового українського письменства.

Поруч цієї головної думки Тарас висловлює ще й свої погляди на ролю поета в його служенні народові, країні й письменству. Головна роля — співати про Україну, підносити її з руїн, в яких вона опинилась, коли нею оволоділа Москва. Шевченко прирівнює Україну до Трої, яку зруйнували греки, завойовуючи її... Друга роля поета — своїм співом збуджувати любов до свого краю, оспівувати його красу й викликати національно-патріотичне почуття. Третя роля — виховувати кращі ідеали людяности: любов, правду і справедливість, радість до життя, вражливість на красу.

З поетично-мистецького погляду ця поезія ділиться на дві самостійних частини, замкнених у собі своєю внутрішньою цілістю. Перша частина змальовує образ соловейка і його гніздечка, спів і відліт його та покинутість гнізда. Ця частина обрамована двома одними й тими самими строфами на початку і в кінці її. Друга частина — звернення Шевченка безпосереднє до Котляревського («Праведная душе, прийми ж мою мову») з проханням прийняти його щире слово і припинити до нього та заспівати про Україну. І ця частина обрамована на початку і в кінці п'ятьма рядками. Ці дві частини до себе становлять композиційну цілість цілого твору, скомпонованого в психологічно-образовий пара-

лелізм: соловейко — Котляревський; спів соловейка збуджує у слухачів різні настрої, переживання, — і спів Котляревського в душі Шевченка розбуджує почуття любові, патріотизму.

Ці обидві частини паралелізму пов'язує в одну артистичну цілість уступ:

Недавно, недавно у нас в Україні
Старий Котляревський отак щебетав...

який кінчається запевненням і підкресленням поета:

Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди;
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть!

Завдяки такому пов'язанні ця артистична цілість творить один суцільний образ співця-поета, смерть якого Україна оплакує.

Поезія «На вічну пам'ять Котляревському» є високої мистецької вартості й ліричної настроєвості; вона будить почуття й сирітства, бо немає вже того мистця, що став батьком нового українського письменства й відродження українського національного духа.

Ця поезія вперше була надрукована в «Ластівці» р. 1841. і більше за життя Шевченка не друкувалась.

«Тече вода в синє море...» Ця поезія - пісня в збірнику «Ластівка» складає органічну частину попереднього твору: «На вічну пам'ять Котляревському». Та й по змісту вона випадає ніби тією піснею, яку Шевченко просить Котляревського заспівати про Україну... І ніби Котляревський співає, звернувшись до автора, про те, на що він покинув свій рідний край, батька, неньку стареньку, молоду дівчину, й поплинув на чужину. А там, замість долі, зустрівся горе. Пісня розробляє тільки одну тему: не треба кидати рідного краю, бо повернутись до нього дуже тяжко.

Скомпонована ця пісня незвичайно гарно: в паралелю до хвиль і гри моря — символу бурхливого життя — поет змальовує самотнє життя козака на чужині. Ці

два образи: 1) **Грає синє море** і 2) **Грає серце козацьке**, коли покидає свою землю, родину, — спочатку йдуть паралельно, аж поки на чужині козакові не зустрілося горе. І далі — море грає, як і перше грало, але серце козацьке засумувало й заплакало, бо з чужого краю вернутись вже не може. Ніде у попередніх творах не виявлені так сильно особисті переживання поета і його туга за рідним краєм, як у цій поезії. Це перша пісня поета, що так віддає виключно особисті почуття й роздумування Шевченка.

Вперше окремо ця поезія була надрукована в «Кобзарі» 1860 р.

1839—1840

КОБЗАР

Виданий у Петербурзі

1840

Кобзар — це є збірка творів Т. Шевченка, що появилася друком у світ р. 1840. До цієї збірки входять такі його твори: 1. Заспів »Думи мої, думи мої, лихо мені з вами«, 2. »Перебендя«, 3. »Катерина«, 4. »Нащо мені чорні брови«, 5. »Тополя«, 6. »До Основ'яненка«, 7. »Іван Підкова«, 8. »Тарасова ніч«. Всього 8 творів, з яких три ліричні поезії (1., 2., 4.), одна баллада (5.), одне посланіє (6.), одна побутова поема (3.) і дві історичних поеми (7. і 8.).

Ця збірка »Кобзар« була надрукована з ініціативи Євг. Гребінки і заходами та накладом Петра Мартоса, дідача з Полтавщини, що року 1839. приїхав до Петербургу. Із Шевченком Мартос познайомився в хаті Гребінки; Гребінка давно вже знав, що Шевченко пише вірші, і захоплювався ними, але не міг їх надрукувати власним коштом. І от нагода: приїхав знайомий до Петербургу, заможний П. Мартос, що забажав мати свого портрета. Гребінка представив йому Шевченка, як уже відомого маляра і не забув йому сказати про те, що Тарас до того ще й гарний поет, твори якого варто би було надрукувати.

Коли Мартос розпочав ходити до Шевченка на малярські сеанси, то в одну із таких візит побачив на долівці клаптик списаного паперу, підняв його і прочитав:

Червоною гадюкою
Несе Альга вісті,
Щоб летіли кроки з поля
Ляшків-панків їсти...

Це був уривок із поеми «Тарасова ніч». З цього уривку зрозумів Мартос, що це гарний образок із Полтавщини і змальовує якусь боротьбу з поляками. Сам з Полтавщини, він зацікавився уривком і запитав Шевченка: «Що це є?» і почув відповідь, що коли Тарасові стає сумно, то він починає псувати папір. Мартос почав розпитувати далі і довідався, що в Шевченка такої писанини в більше десь у скринці під ліжком. Попросив показати; коли побачив досить списаних листочків паперу і з дозволу автора взяв їх із собою. Повіз до Гребінки, і вдвох вони розібрали все написане і вибрали звідти сім творів названих уже вище, крім поеми «Тарасова ніч», яку тоді Шевченко розпочав тільки писати. В одну із дальших відвідин Шевченка Мартос попросив вибрані твори надрукувати. Шевченко спочатку не згоджувався: якось страшно було йому самому (не в колективному збірникові, як напр. «Ластівка») пускатися між люди; але нарешті дав згоду. І Мартос почав клопотати дозвіл цензури і мав його вже 12. лютого 1840., а в той час була викінчена «Тарасова ніч», яку видавець додатково вже в останню хвилину додав до збірки. І цю поему Шевченко присвятив Мартосові в подяку за видруккування цілої збірки.

Цю збірку Шевченко назвав «Кобзар». Дуже гарна й оригінальна назва. А в той час ця назва була дуже відповідна. То була романтична доба. Романтики на поета дивились, як на обранця Божого, на пророка, що має голосити людям правду. Такий самий погляд романтики мали і на співців народніх, рапсодів, бардів, кобзарів... Українські кобзарі — це були представники народнього сумління, носії національної ідеї, правди і справедливості, борці за вільну і незалежну Україну. Опцю ідею і мав на увазі Шевченко, коли називав свою збірку ім'ям «Кобзар».

- Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами!
Нащо стали на папері
Сумними рядами? . .
- 5 Чом вас вітер не розвіяв
В степу, як пилину?
Чом вас лихо не приспало,
Як свою дитину?
- 10 Бо вас лихо на світ на сміх породило,
Поливали сльози — чом не затопили,
Не винесли в море, не розмили в полі...
Не питали б люди, що в мене болить,
Не питали б, за що проклинаю долю,
Чого нужу світом? — „Нічого робить!“ —
- 15 Не сказали б на сміх... .

Квіти мої, діти!

Нащо вас кохав я, нащо доглядав?
Чи заплаче серце одно на всім світі,
Як я з вами плакав?.. Може, і вгадав... .

- 20 Може, знайдеться дівоче
Серце, карі очі,
Що заплачуть на ці думя, —
Я більше не хочу... .
Одну сльозу з очей карих,
- 25 І — пан над панями!.. .
Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами!

- За карії оченята,
За чорні брови
30 Серце рвалося, сміялось,
Виливало мову;
Виливало, як уміло,
За темні ночі,
За вишневий сад зелений,
35 За ласки дівочі . . .
За степи та за могили,
Що на Україні . . .
Серце мліло, не хотіло
Співать на чужині.
40 Не хотілось в снігу, в лісі
Козацьку громаду
З булавами, з бунчуками
Збирать на пораду . . .
Нехай душі козацькії
45 В Україні витають —
Там широко, там весело
Од краю до краю . . .
Як та воля, що минулась,
Дніпр широкий — море,
50 Степ і степ, ревуть пороги,
І могили — гори.
Там родилась, гарцювала
Козацькая воля;
Там шляхтою, татарами
55 Засівала поле;
Засівала трупом поле,
Поки не остило . . .
Лягла спочить . . . а тим часом
Виросла могила,
60 А над нею орел чорний
Сторожем літає,
І про неї добрим людям
Кобзарі співають.
Все співають, як діялось,
65 Сліпі небораки, —
Бо дотепні . . . А я . . . а я

Тільки вмію плакати,
 Тільки сльози за Україну,
 А слова — немає . . .
 70 А за лихо . . . — та цур йому!
 Хто його не знає?! . . .
 А надто той, що дивиться
 На людей душою —
 Пекло йому на сім світі,
 75 А на тім . . .

Журбою

Не накличу собі долі,
 Коли так не маю.
 Нехай злидні живуть три дні —
 80 Я їх заховаю —
 Заховаю змію люту
 Коло свого серця,
 Щоб вороги не бачили,
 Як лихо сміється . . .
 85 Нехай думка, як той ворон,
 Літає та кричить,
 А серденько соловейком
 Щебече та плаче
 Нишком — люди не побачать,
 90 То й не засміються . . .
 Не втирайте ж мої сльози —
 Нехай собі ллються,
 Чуже поле поливають
 Що-дня і що-ночі,
 95 Поки попи не засиплють
 Чужим піском очі . . .
 Отаке то . . . А що робить?
 Журба не допоможе.
 Хто ж сироті завидує,
 100 Карай того, Боже!
 Думи мої, думи мої,
 Квіти мої, діти!
 Виростав вас, доглядав вас, —
 Де ж мені вас діти? . . .
 105 В Україну ідть, діти,

В нашу Україну,
Попід тинню сиротами,
А я — тут загину.
Там знайдете щире_серце
110 І слово ласкаве,
Там знайдете щиру правду,
А ще, може, й славу . . .

Привітай же, моя ненько!
Моя Україно!
115 Моїх діток нерозумних,
Ям свою дитину!

ПЕРЕБЕНДЯ

Є. П. Гребінці.

Перебендя старий, сліпий, —
Хто його не знає!
Він усюди вештається
Та на кобзі грає, —
5 А хто грає, того знають
І дякують люди:
Він їм тугу розганяє,
Хоть сам світом нудить.
Попід тинню сіромаха
10 І днює й ноче, —
Нема йому в світі хати;
Недоля жартує
Над старою головою, —
А йому байдуже;
15 Сяде собі, заспіває:
„Ой, не шуми, луже!“
Заспіває, та й згадає,
Що він сиротина,
Пожуриться, посумує,
20 Сидячи під тином.

Отакий то Перебендя,
Старий та химерний!

Заспіває про „Чалого“ —
На „Горлицю“ зверне;
25 З дівчатами на вигоні —
„Гриця“ та „Веснянку“,
А у шинку з парубками —
„Сербина“, „Шинкарку“,
З жонатими на бенкеті
30 (Де свекруха злая) —
Про тополю — лиху долю,
А потім — „У гаю“;
На базарі — про „Лазаря“,
Або, щоб те знали,
35 Тяжко-важко заспіває,
Як Січ руйнували.
Отакий то Перебендя,
Старий та химерний:
Заспіває, засміється,
40 А на сльози зверне.

Вітер віє-повіває,
По полю гуляє, —
На могилі кобзар сидить
Та на кобзі грає.
45 Кругом його степ, як море
Широке, синіє;
За могилою — могила,
А там — тільки мріє.
Білий ус, стару чуприну
50 Вітер розвіває,
То приляже та послуха,
Як кобзар співає,
Як серце сміється, сліпі очі плачуть . . . —
Послуха . . . повіє . . .
55 Старий заховавсь
В степу на могилі, щоб ніхто не бачив,
Щоб вітер по полю слова розмавав,
Щоб люди не чули, — бо то Боже слово,
То серце по волі з Богом розмовля,
60 То серце щебече Господню славу . . .

А думка край світа на хмарі гуля, —
Орлом сизокрилим літає, ширяє,
Аж небо блакитне широкими б'є;
Спочине на сонці, його запитає:
65 Де воно ночує, як воне встав? —
Послухав моря, що воно говорить?
Спита чорну гору — чого ти німа? —
І знову на небо, бо на землі горе,
Бо на їй, широкій, куточка нема
70 Тому, хто все знає, тому, хто все чує:
Що море говорить, де сонце ночує, —
Його на сім світі ніхто не прийма!
Один він між ними, як сонце високе;
Його знають люди, бо носить земля...
75 А як би почули, що він, одинокий,
Співа на могилі, з морем розмовля, —
На Божєє слово вони б насміялись,
Дурним би назвали, од себе б прогнали:
„Нехай понад морем“, сказали б, „гуля!“

80 Добре всі, мій кобзарю,
Добре, батьку, робиш,
Що співати-розмовляти
На могилу ходиш!
Ходи собі, мій голубе,
85 Поки не заснуло
Твоє серце, та виспівуй,
Щоб люди не чули!
А щоб тебе не цурались,
Потурай їм, брате!..
90 Скачи, враже, як пан каже —
На те він багатий.

Отакий то Перебендя,
Старий та химерний:
Заспіває весільної,
95 А на сльози зверне.

КАТЕРИНА

(В. А. Жуковському на пам'ять 22-го квітня 1838. р.).

I.

- Кохайтеся, чорнобриві!
Та не з москалями,
Бо москалі — чужі люди,
Роблять лихо з вами.
5 Москаль любить жартуючи,
Жартуючи кине,
Піде в свою Московщину,
А дівчина гине . . .
Як би сама, ще б нічого,
10 А то й стара мати,
Що родила на світ Божий,
Мусить погибати.
Серце в'яне співаючи,
Коли знає, за що;
15 Люди серця не питають,
А скажуть: „ледащо! . . .“
Кохайтеся ж, чорнобриві,
Та не з москалями,
Бо москалі — чужі люди,
20 Сміються над вами.

- Не слухала Катерина
Ні батька, ні неньки,
Полюбила москалика,
Як знало серденько.
25 Полюбила молодого,
В садочок ходила,
Поки себе, свою долю
Там занастила. —
Кличе мати вечеряти,
30 А донька не чує;
Де жартує з москаликом,
Там і заночує.
Не дві ночі карі очі

- Любо цілувала,
35 Поки слава на все село
Недобрая стала.
Нехай собі злії люди,
Що хотять, говорять, —
Вона любить, і не чує,
40 Що вкралося горе.
- Прийшли вісти недобрії, —
В поход затрубили;
Пішов москаль в Туреччину, —
Катрусю накрили.
45 Не зчулася, та й байдуже,
Що коса покрита :
За милого, як співають,
Любо й потужити.
Обіцявся чорнобривий,
50 Коли не загине,
Обіцявся вернутися, —
Тоді Катерина
Буде собі московкою,
Забудеться горе, —
55 Аґпоки-що, нехай люди,
Що хотять говорять —
Не журиться Катерина? . .
Слізоньки втирає,
Що дівчата на улиці
60 Без неї співають.
Не журиться Катерина —
Вмиється сльозою,
Візьме відра опівночі,
Піде за водою,
65 Щоб вороги не бачили;
Прийде до криниці,
Стане собі під калину,
Заспіває „Гриця“.
Виспівує, вимовляє,
70 Аж калина плаче, —

Вернулася — і раденька,
Що ніхто не бачив.

Не журиться Катерина?
І гадки не має!

75 У новенькій хустиночці
В вікно виглядає.

Виглядає Катерина . . .

Минуло пів року, —
Занудило коло серця,

80 Заколело в боку.
Нездужав Катерина,
Ледве-ледве дише . . .

Вичуняла, та в запічку
Дитину колише.

85 А жіночки лихо дзвонять,
Матері глузують,
Що москалі вертаються

Та в неї ночують.

90 — „В тебе дочка чорнобрива,
Та ще й не єдина,

А муштрує у запічку
Московського сина . . .

Чорнобривого придбала, —
Мабуть, сама вчила!“ —

95 Бодай же вас, цокотухи,
Та злидні побили,

Як ту матір, що вам на сміх
Сина породила!

Катерино, серце моє!

100 Лишенько з тобою!
Де ти в світі подінешся

З малим сиротою?
Хто спитає, привітає

Без милого в світі?

105 Батько-мати — чужі люди,
Тяжко з ними жити!

Вичуняла Катерина;
Одсуне квартиру,
Поглядав на улицю,
110 Колише дитинку;
Поглядав — нема, нема!
Чи то ж і не буде? . .
Пішла б в садок поплакати,
Так дивлятьтя люди.
115 Зайде сонце — Катерина
По садочку ходить, і
На рученьках носить сина,
Очиці поводить :
„Отут з муштру виглядала,
120 Отут розмовляла,
А там . . . а там . . . сину, сину! . .“
Та й не^тдоказала.

Зеленіють по садочку
Черешні та вишні;
125 Як і перше виходила,
Катерина вийшла.
Вийшла, та вже не співає,
Як перше співала,
Як москаля молодого
130 В вишник дожидала.
Не співає чорнобрива,
Клене свою долю;
А тим часом вороженьки
Чинять свою волю, —
135 Кують речі недобрії.
Що має робити?

Як би милий-чорнобривий —
Умів би спинити . . .
Так далеко чорнобривий,
140 Не чує, не бачить,
Як вороги сміються їй,
Як Катруся плаче.
Може, вбитий чорнобривий

- За тихим Дунаєм! . . .
- 145 А може — вже в Московщині
Другую кохає! —
Ні! чорнявий не убитий, —
Він живий, здоровий! —
А де ж найде такі очі,
- 150 Такі чорні брови?
На край світа, в Московщині,
По тім боці моря,
Нема ніде Катерини —
Та здалась на горе. —
- 155 Вміла мати брови дати,
Карі оченята,
Та не вміла на сім світі
Щастя, долі дати;
А без долі біле личко,
- 160 Як квітка на полі —
Пече сонце, гойда вітер,
Рве всякий по́зволі . . .
Умивай же біле личко
Дрібними сльозами —
- 165 Бо вернулись москалики
Іншими шляхами.

II.

- Сидить батько в кінці стола,
На руки схилився,
Не дивиться на світ Божий,
- 170 Тяжко зажурився.
Коло його стара мати
Сидить на ослоні,
За сльозами ледве-ледве
Вимовляє доні:
- 175 — „Що, весілля, доню моя!
А де ж твоя пара?
Де світилка з друженьками,

- Старости, бояра?
В Московщині, доню моя! . . .
- 180 Іди ж їх шукати,
Та не кажи добрим людям,
Що є в тебе мати.
Проклятий час-годинонька,
Що ти народилась!
- 185 Як би знала, до схід сонця
Була б утопила:
Здалась тоді ти б гадині,
Тепер — москалеві . . .
Доню моя, доню моя!
- 190 Цвіте мій рожевий!
Як ягідку, як пташечку,
Кохала, ростила
На лишенько . . . Доню моя!
Що ти наробила! . . .
- 195 Оддячила! . . . Іди ж, шукай
У Москві свекрухи!
Не слухала річей моїх,
То її послухай!
Іди доню, найди її,
- 200 Найди, привітайся,
Будь щаслива в чужих людях,
До нас не вертайся,
Не вертайся, дитя мов!
З далекого краю . . .
- 205 А хто ж мою головоньку
Без тебе сховає? . . .
Хто заплаче надо мною,
Як рідна дитина? . . .
Хто посадить на могилі
- 210 Червону калину! . . .
Хто без тебе грішну душу
Поминати буде! . . .
Доню моя, доню моя!
Дитя мов любе!
- 215 Іди од нас! . . .

Ледве-ледве

- Поблагословила:
„Бог з тобою!“ — та, як мертва,
Наїділ повалилась. —
- 220 Обіззався старий батько:
— „Чого ждеш, небого?“
Заридала Катерина,
Та бух йому в ноги:
— „Прости мені, мій батечку,
- 225 Що я наробила!
Прости мені, мій голубе,
Мій соколе милий!“ —
— „Нехай тебе Бог прощає
Та добрії люди!
- 230 Молись Богу та йди собі —
Мені легше буде“.
- Ледве встала, поклонилась,
Вийшла мовчки з хати —
Осталися сиротами
- 235 Старий батько й мати.
Пішла в садок у вишневий,
Богу помолилась,
Взяла землі під вишнею,
На хрест почепила;
- 240 Промовила: „Не вернуся!
В далекому краю,
В чужу землю, чужі люди
Мене заховать,
А свої ся крихотка
- 245 Надо мною ляже,
Та про долю, мое горе,
Чужим людям скаже . . .
Не розказуй, голубонько!
Де б не заховали,
- 250 Щоб грішної на сім світі
Люди не займали . . .
Ти не скажеш . . . Ось хто скаже,
Що я його мати . . .

- Боже ти мій! . . . Лихо мов . . .
255 Де мені схватись! . . .
Заховаюсь, дитя мове,
Сама під водою,
А ти гріх мій спокутуєш
В людях сиротою,
260 Безбатченком! . . .“
- Пішла селом,
- Плаче Катерина;
На голові хустиночка,
На руках дитина.
265 Вийшла з села, — серце нив:
Назад подивилась,
Покивала головою,
Та й заголосила.
Як тополя стала в полі
270 При битій дорозі;
Як роса та до схід сонця,
Покапали сльози.
За сльовами за гіркими
І світа не бачить,
275 Тільки сина пригортає,
Цілує та плаче.
А воно, як янголятко,
Нічого не знає,
Маленькими ручицями
280 Пазухи шукає . . .
Сіло сонце; заа діброви
Небо червоніє;
Утерлася, повернулася,
Пішла . . . тільки мріє.
285 В селі довго говорили
Дечого багато,
Та не чули вже тих річей
Ні батько, ні мати . . .
- Отаке-то на сім світі
290 Роблять людям люди —
Того в'яжуть, того ріжуть,

Той сам себе губить. —
А за віщо? Святий знає! . . .
Світ, бачся, широкий, —
295 Та нема де прихилитись
В світі самотнім.
Тому доля запродала
Од краю до краю,
А другому залишила
300 Те, де захиляють.
Де ж ті люди, де ж ті добрі,
Що серце збиралось
З ними жити, їх любити?
— Пропали, пропали! —

305 Єсть на світі доля,
А хто її знає! . . .
Єсть на світі воля,
А хто її має? . . .
310 Єсть люди на світі —
Сріблом-злотом сяють;
Здається, панують —
А долі не знають!
Ні долі, ні волі! . . .
Знудьгою та горем
315 Жупан надівають,
А плакати — сором . . .
Возьміть срібло, злото,
Та будьте багаті,
А я возьму сльози —
320 Лихо виливати . . .
Затоплю недолю
Дрібними сльозами,
Затоплю неволю
Босими ногами, —
325 Тоді я веселий,
Тоді я багатий,
Як буде серденько
По волі гуляти! . . .

III.

- Кричать сови, спить діброва,
330 Зіроньки сяють,
Понад шляхом, щирницею
Ховрашки гуляють.
Спочивають добрі люди;
Кого що втомило —
335 Кого щастя, кого сльози —
Все нічка покрила,
Всіх покрила темнісінька,
Як діточок мати.
Де ж Катрусю пригорнула?
340 Чи в лісі, чи в хаті?
Чи в полі, під копою
Сина забавляє?
Чи в діброві, зпід колоди
Вовка виглядає? . . .
345 — Бодай же вас, чорні брови,
Нікому не мати,
Коли за вас таке лихо
Треба одбувати!
А що даліше спіткається?
350 Буде лихо, буде!
Зустрінуться жовті піски
І чужії люди,
Зустріньтесь зима люта . . .
А той — чи зустріне,
355 Що пізнає Катерину,
Привітає сина? . . .
З ним забула б чорнобрива
Шляхи, піски, горе:
Він, як мати, привітає,
360 Як брат, заговорить . . .
Побачимо, почуємо . . .
А поки — спочину,
Та тим часом розпитаю
Шлях на Московщину.
365 Далекий шлях, пани-браті!

Знаю його, знаю!
Аж на серці похолоне,
Як його згадаю.
Попоміряв і я колись —
370 Щоб його не мірять!
Розказав би про те лихо,
Та чи то ж повірять!
„Бреше“, скажуть, „сякий-такий
(Звичайно, не в очі)
375 А так тільки псує мову
Та людей морочить“. —
Правда ваша, правда, люди!
Та й на що те знати,
Що сльозами перед вами
380 Буду виливати!..
На що воно! У всякого
І свого чимало, —
Цур же йому!.. а тим часом
Кете лиш кресало
385 Та тютюну, щоб, знаєте,
Дома не журились,
А то лихо розказувать,
Щоб бридке приснилось!
Нехай його лихий возьме;
390 Лучче ж поміркую,
Де то моя Катерина
З Івасем мандрує.

За Києвом та за Дніпром,
Попід темним гаєм,
395 Ідуть шляхом чумаченьки,
„Пугача“ співають.
Іде шляхом молодиця, —
Мусить бути, з прощі.
Чого ж смутна, невесела?..
400 Заплакані очі?
У латаній свитинощі,
На плечах торбина,
В руці ціпок, а на другій —

- Заснула дитина.
405 Зустрілася в чумаками,
Закрила дитину,
Питається: — „Люди добрі!
Де шлях в Московщину?“ —
— „В Московщину? Оцей самий.
410 Далеко, небого?“ —
— „В саму Москву. Христа ради
Дайте на дорогу!“ —
Бере шага, аж труситься —
Тяжко його брати!
415 Та й на віщо?.. А дитина!..
Вона ж його мати...
Заплакала, пішла шляхом,
В Броварях спочила,
Та синові за гіркого
420 Медяник купила...
Довго-довго сердешная
Все йшла та питала;
Було й таке, що й під тиним
З сином ночувала...
425 Бач, на що здалися карі оченята —
Щоб під чужим тиним сльози вилити!..
Ото ж то дивиться та кайтесь, дівчата,
Щоб не довелося москаля шукать,
Щоб не довелося, як Катря шукає...
430 Тоді не питайте, за що люди лають,
За що не пускають в хату ночувать,
Не питайте чорнобриві, —
Бо люди те знають,
Кого Бог кара на світі,
435 То й вони карають!
Люди гнутья, як ті лози,
Куди вітер віє.
Сиротині сонце світить —
Світить — та не гріє...
440 Люди б сонце заступили,

- Як би мали силу,
Щоб сироті не світило,
Сльози не сушило.
А за віщо, Боже милий!
445 За що світом нудить?
Що зробила вона людям?
Чого хотять люди?
Щоб плакала . . . Серце моє!
Не плач, Катерино!
450 Не показуй людям сльози,
Терпи до загину!
А щоб личко не марніло
З чорними бровами,
До схід сонця, в темнім лісі
455 Умийся сльозами!
Умиєшся — не побачать,
То й не засміються;
А серденько одпочине,
Поки сльози ллються.
- 460 Отаке-то лихо, бачите, дівчата!
Жартуючи, кинув Катрусю москаль.
Недоля не бачить, з ким їй жартувати,
А люди хоч бачать, та людям не жаль.
„Нехай“, кажуть, „гине ледача дитина,
465 Коли не зуміла себе шанувать!“
Шануйтеся ж, любі, в недобру годину
Щоб не довелось москаля шукать!
- Де ж Катруся блудить? . . .
Попід тинню ночувала,
470 Раненько вставала,
Поспішала в Московщину.
Аж гульк — зима впала:
Свище полем заверюха;
Іде Катерина
475 У личаках . . . лихо тяжке! —
І в одній свитині.
Іде Катря, шкандибіае,

- Дивиться — щось мріє...
Либонь ідуть москалики...
480 Лихо!.. серце млів...
Полетіла, зустрілася,
Пита: „Чи немає
Мого Йвана чорнявого?“ —
А ті: „Ми не знаєм“.
485 І, звичайно, як москалі,
Сміються, жартують:
„Ай, да баба! Ай, да наші!
Каво не надуют!“
Подивилась Катерина:
490 — І ви, бачу, люди!
Не плач, сину, — моє лихо!
Що буде, то й буде!
Піду дальше, — більш ходила...
А може й аустріну;
495 Оддам тебе, мій голубе,
А сама загину! —

- Реве, стогне хуртовина,
Котить, верне полем;
Стоїть Катря серед поля,
500 Дала сльозам волю.
Утомилась завірюха,
Де-де позіхає:
Ще б плакала Катерина,
Та сліз більш немає...
505 Подивилась на дитину —
Умите сльозою,
Червоніє, як квіточка
Вранці під росою...
Усміхнулась Катерина,
510 Тяжко усміхнулась,
Коло серця, як гадина
Чорна повернулась;
Кругом мовчки подивилась —
Бачить — ліс чорніє,
515 А під лісом, край дороги,

- Либонь, курінь мріє.
— Ходім, сину, смеркається . . .
Коли пустять в хату,
А не пустять, то й на дворі
520 Будем ночувати;
Під хатою заночуєм,
Сину мій, Іване!
Де ж ти будеш ночувати,
Як мене не стане? . . .
525 З собаками, мій синочку!
Кохайся на дворі —
Собаки злі — покусують,
Та не заговорять,
Не розкажуть сміючися . . .
530 З псами їсти й пити! . . .
Бідна моя головонько!
Що мені робити! . . .

- Сирота собака має свою долю,
Має добре слово в світі сирота;
535 Його б'ють і лають, закують в неволю,
Та ніхто про матір на сміх не питає.
А йвася питають, зарання питають,
Не дадуть до мови дитині дожить.
На кого собаки на улиці лають?
540 Хто голий, голодний під тиним сидить?
Хто лобуря водить? Чорняві байстрята . . .
Одна його доля — чорні бровенята,
Та й тих люди заздрі не дають носити.

IV.

- Попід горою ярм-долом,
545 Мов ті діди високочолі,
Дуби в Гетьманщини стоять;
В яру гребелька, верби в ряд,
Ставок під кригою в неволі,
І ополонка — воду брать.

- 550 Мов покотьюло червоніє,
Крізь хмару сонце занялось;
Надувся вітер, — як повіє!
Нема нічого, скрізь біліє,
Та тільки лісом загуло.
- 555 Реве, свище завірюха,
По лісу завило;
Як те море, біле поле
Снігом покотилось.
Вийшов з хати карбівничий,
- 560 Щоб ліс оглядіти,
Та де тобі! Таке лихо,
Що не видно й світа.
— Еге, бачу, яка фуґа!
Цур же йому з лісом!
- 565 Піти в хату . . . Що там таке? . . .
От їх до-сто-біса!
Недобра їх розносила,
Мов, справді, за ділом.
Ничипоре! Дивись лишень,
- 570 Які побілілі!
— Що? Москалі? Де москалі?
— Що ти! Схаменися! —
— Де москалі, лебедики? —
— Та он, подивися! —
- 575 Полетіла Катерина
І не одяглася.
-- Мабуть, добре Московщина
В тямку їй далася!
Бо уночі тільки й знає,
580 Що москаля кличе. —
Через пеньки, заметами
Летить, ледве дише.
Боса стала серед шляху,
Втерлась рукавами,
- 585 А москалі їй назустріч,
Як один, верхами.
— Лихо мов! Доле моя!
До їх . . . коли гляне, —

- Попереду старший їде!
590 — Любий мій Іване!
Серце моє кохане!
Де ж ти так барився! —
Та до його, за стремєна, —
А він подивився,
595 Та шпорами коня в боки.
— Чого ж утікаєш?
Хіба забув Катерину?
Хіба не пізнаєш?
Подивися, мій голубе,
600 Подивись на мене:
Я — Катруся твоя люба!
Нащо рвеш стремєна? —
А він коня поганяє,
Ніби-то й не бачить.
605 — Постривай же, мій голубе!
Дивись — я не плачу.
Ти не пізнав мене, Іване;
Серце! подивися,
Йй же Богу! я — Катруся! —
610 — „Дура, атв'язіся!
Вазьміте проч безумную!“ —
— Боже мій!.. Івасю!..
І ти мене покидавш!
А ти ж присягався! —
615 „*Вазьміте проч!* — *Чтож вы стали!*“ —
— Кого? Мене взяти?..
За що ж, скажи, мій голубе!
Кому хоч оддати
Свою Катрю, що до тебе
620 В садочок ходила,
Свою Катрю, що для тебе
Сина породила?..
Мій батечку, мій братіку!
Хоч ти не цурайся!
625 Наймичкою тобі стану...
З другою кохайся...
З цілим світом... Я забуду,

- Що колись кохалась,
Що од тебе сина мала,
630 Покриткою стала . . .
Покриткою . . . Який сором!
І за що я гину!
Покинь мене, забудь мене,
Та не кидай сина.
635 Не покинеш? . . . Серце мов,
Не втікай од мене! . . .
Я винесу тобі сина. —
Кинула стремена,
Та в хатину, — вертається,
640 Несе йому сина;
Несповита, заплакана
Сердешна дитина.
— Ось-де воно, — подивися!
645 Де ж ти заховався?
Утік . . . Нема! . . . Сина, сина
Батько одцурався . . .
Боже ти мій! . . . Дитя мов!
Де дінусь з тобою? . . .
650 Москалики! голубчики!
Возьміть за собою;
Не цурайтесь, лебедики!
Воно сиротина,
Возьміть його та оддайте
655 Старшбому за сина, . . .
Возьміть його . . . бо покину
Як батько покинув, —
Бодай його не кидала
Лихая година! . . .
660 Гріхом тебе на світ Божий
Мати породила —
Виростай же на сміх людям! —
На шлях положила.
— Оставайся шукать батька,
665 А я вже шукала . . . —
Та в ліс з шляху, ак навісна,
А дитя осталось, . . .

- Плаче бідне !.. А москалям !..
Байдуже — минули.
670 Воно й добре, та на лихо
Лісничі почули ...
- Біга Катря боса лісом,
Біга та голосить ;
То проклина свого Йвана,
675 То плаче, то просить.
Вибігає на воалісся —
Кругом подивилась,
Та в яр ... біжить, ... серед ставу
Мовчки опинилась ...
680 — Прийми, Боже! мою душу,
А ти — мов тіло. —
Щубовсть в воду !.. Попід льодом
Геть загуркотіло ...
Чорнобрива Катерина
685 Найшла, що шукала, —
Дунув вітер понад ставом —
І сліду не стало.
То не вітер, то не буйний,
Що дуба ламає, —
690 То не лихо, то не тяжке,
Що мати вмирає,
Не сироти малі діти,
Що неньку сховали:
Їм зосталась добра слава,
695 Могила зосталась ;
Засміються злії люди
Малій сиротині:
Вилле сльози на могилу --
Серденько спочине ...
700 А тому, тому на світі,
Що йому зосталось,
Кого батько і не бачив,
Мати одцуралась ? ..
Що осталось байстрюкові ?
705 Хто з ним заговорить ? ..

- Ні родини, ні хатини, —
Шляхи, піски, горе . . .
Панське личко, чорні брови
На що? — Щоб пізнали! . . .
710 Змалювала, не сховала —
Бодай полиняли! . . .

V.

- Ішов кобзар до Києва
Та сів спочивати;
Торбинками обвішаний,
715 Його повожатий;
Мале дитя, біля його
На сонці куняє,
А тим часом старий кобзар
„Ісуса“ співає.
720 Хто йде, їде — не минає,
Хто — бублик, хто — гроші,
Хто старому, — а дівчата
Шажок міхоноші.
Задивляться чорноброві:
725 І босе, і голе!
Дала, кажуть, бровенята,
Та не дала долі!
- Іде шляхом до Києва
Берлин шестернею,
730 А в берліні господня
З паном і з сем'єю.
Опинився проти старців —
Курява лягає, —
Побіг Івась, бо з віконця
735 Рукою махає . . .
Дає гроші Івасеві,
Дивується пані,
А пан глянув, . . . одвернувся . . .
Пізнав препоганий,

- 740 Пізнав тії карі очі,
Чорні бровенята,
Пізнав батько свого сина...
Та не хоче взяти.
Пита пані, як зоветься?
745 — Івась, — „Какой мілий!“ ...
Берлін рушив, а Івася
Курява покрила.
Полічили, що дістали,
Встали сіромахи,
750 Помолились на схід сонця,
Пішли понад шляхом.

ТОПОЛЯ

П. С. Петровський.

- По діброві вітер вив,
Гуляє по полю, -
Край дороги гне тополю
До самого долу.
5 Стан високий, лист широкий —
Нащо зеленіє?
Кругом поле, як те море
Широке синіє.
Чумак іде, подівиться
10 Та й голову схилить;
Чабан вранці в сопілкою
Сяде на могилі,
Подивиться — серце нив:
Кругом ні билини!
15 Одна — одна, як сирота
На чужині, гине!
- Хто ж викохав тонку, гнучку
В степу погибати?
Постривайте, все розкажу.
20 Слухайте ж, дівчата!

Полюбила чорнобрива

- Козака дівчина,
Полюбила — не спинула:
Пішов, та й загинув.
- 25 Як би знала, що покине —
Була б не любила;
Як би знала, що загине, —
Була б не пустила;
Як би знала — не ходила б
- 30 Пізно за водою,
Не стояла б до півночі
З милим під вербою;
Як би знала!..
- І то лихо —
- 35 Попереду знати,
Що нам в світі зустрінеться...
Не знайте, дівчата!
Не питайте свою долю!
Само серце знає,
- 40 Кого любіть. Нехай в'яне,
Поки закопають, —
Бо не довго, чорнобриві!
Карі оченята,
Біле личко червоніє —
- 45 Не довго, дівчата!
До полудня, та й зав'яне,
Брови полиняють —
Кохайтесь ж, любіться,
Як серденько знає.
- 50 Защебече соловейко
В лузі на калині,
Заспіває козаченько,
Ходя по долині.
Співа собі, поки вийде
- 55 Чорнобрива з хати,
А він її запитає:
— Чи не була мати? —
Стануть собі, обіймуться, —
Співа соловейко;

- 60 Послухають, розійдуться —
Обов раденькі . . .
Ніхто того не побачить,
Ніхто не спитає:
— Де ти була, що робила? —
- 65 Сама собі знає . . .
Льбилася, кохалася,
А серденько мліло —
Воно чуло недоленьку,
А сказати — не вміло;
- 70 Не сказало, — осталася,
День і ніч воркує,
Як голубка без голуба,
А ніхто не чує . . .

- Не щебече соловейко
75 В лузі над водою,
Не співає чорнобрива,
Стоя під вербою,
Не співає, як сирота,
Білим світом нудить.
- 80 Без милого батько, мати,
Як чужії люди;
Без милого сонце світить,
Як ворог сміється,
Без милого скрізь могила . . .
- 85 А серденько б'ється.

- Минув і рік, минув другий —
Козака немає;
Сохне вона, як квіточка;
Мати не питає:
90 — Чого в'янеш, моя доню?
Мати не спитала,
За старого, багатого
Нищечком єднала.
— Іди, доню, — каже мати —
95 Не вік діувати.
Він багатий, одинокий,

Будеш панувати —
— Не хочу я панувати,
Не піду я, мамо!
100 Рушниками, що придбала,
Спусти мене в яму!
Нехай попи заспівають,
А дружки поплачуть —
Легше мені в труні лежать,
105 Як його побачить. —

Не слухала стара мати,
Робила, що знала —
Дивилася чорнобрива,
Сохла і мовчала.
110 Пішла вночі до ворожки,
Щоб поворожити —
Чи довго їй, на сім світі,
Без милого жити? . .
— Бабусенько, голубонько,
115 Серце моє, ненько!
Скажи мені щиру правду —
Де милий-серденько?
Чи жив-здоров? Чи він любить?
Чи забув, покинув?
120 Скажи ж мені, де мій милий?
Край світа долину!
Бабусенько, гобубонько!
Скажи, коли знаєш!
Бо видав мене мати
125 За старого заміж.
Любять його, моя сиза,
Серце не навчити.
Пішла б же я утопилась —
Жаль душу згубити —
130 Коли не жив чорнобривий,
Зроби, моя пташко,
Щоб додому не вернулась . . .
Тяжко мені, тяжко!
Там старий жде в старостами . . .

- 135 Скажи ж мою долю. —
— Добре, доню! Спочинь трошки,
Скажу твою волю . . .
Сама колись дівувала —
Тее лихо знаю;
- 140 Минулося — навчилася:
Людам помагаю.
Твою долю, моя доню,
Позаторік знала,
Позаторік і зіллячка
- 145 Для того придбала. —
Пішла стара, мов каламар,
Достала з полиці.
— Ось на тобі сього дива,
Піди до криниці,
- 150 Поки півні не співали,
Умийся водою,
Випий трошки сього зілля —
Все лихо загоїть.
Вип'єш — біжи, яко мога;
- 155 Що б там не кричало,
Не оглянься, поки станеш
Аж там, де прощалась.
Одпочинеш. А як стане
Місяць серед неба,
- 160 Випий ще раз; не приїде —
Втретє випить треба.
За перший раз, як за той рік,
Будеш ти такою;
А за другий — серед степу
- 165 Тупне кінь ногою, —
Коли живий козаченько,
То зараз прибуде;
А за третій . . . Мою доню!
Не питай, що буде . . .
- 170 Та ще, чуєш, не хрестися,
Бо все піде в воду . . .
Тепер же йди, подивися
На торішню вроду!

Взяла зілля, поклонилась :
175 — Спасибі, бабусю! —
Вийшла з хати: — Чи йти, чи ні?
Ні, вже не вернуся! —
Пішла, вмилась, напилася,
Побігла та й стала;
180 Вдруге, втретє, та, мов сонна,
В степу заспівала:

„Плавай, плавай, лебедонько!
По синьому морю —
Рости, рости, тополенько!
185 Все вгору та вгору.
Рости тонка та висока,
До самої хмари, —
Спитай Бога: чи діждуся,
Чи не діжду пари?
190 Рости, рости, подивися
За синєє море —
По тім боці — моя доля,
По сім боці — горе.
Там десь милий, чорнобривий
195 По полю гуляє,
А я плачу, літа трачу,
Його виглядаю.
Скажи йому, мов серце!
Що сміються люди;
200 Скажи йому, що загину,
Коли не прибуде!
Мене мати сама хоче
В землю заховати . . .
А хто ж її головоньку
205 Буде доглядати?
Хто догляне, розпитає,
На старість pomoже!
Мамо моя! . . Доле моя! . .
Боже милий, Боже! . .
210 Подивися, тополенько!
Як нема — заплачеш,

Досхід сонця, ранесенько,
Щоб ніхто не бачив . . .
Рости ж, серце-тополенько,
215 Все вгору та вгору;
Плавай, плавай, лебедонько!
По синьому морю“.

Таку пісню чорнобрива
В степу заспівала,
220 Зілля дива наробило —
Тополею стала.
Не вернулася додому,
Не дждала пари . . .
Тонка-тонка та висока
225 До самої хмари.

По діброві вітер вие,
Гуляє по полю
Край дороги гне тополю
До самого долу.

ДУМКА

На що мені чорні брови?
На що карі очі?
На що літа молодії,
Веселі, дівочі?
5 Літа мої молодії
Марно пропадають,
Очі плачуть, чорні брови
Од вітру линяють.
Серце в'яне, нудить світом,
10 Як пташка без волі. —
На що ж мені краса моя,
Коли нема долі?
Тяжко мені сиротою
На сім світі жити:
15 Свої люди — як чужії:

- Ні в ким говорити ;
Нема кому розпитати —
Чого плачуть очі ?
Нема кому розказати,
20 Чого серце хоче, —
Чого серце, як голубка,
День і ніч воркує ?
Ніхто його не питає,
Не знає, не чує ;
25 Чужі люди не питають —
Та й на що питати !
Нехай плаче сиротина,
Нехай літа тратить ! —
Плач же, серце ! Плачте, очі,
30 Поки не заснули,
Голосніше, жалібніше,
Щоб вітри почули,
Щоб понесли буйнесенькі
За синєє море —
35 Чорнявому, зрадливому
На лютеє горе !

ДО ОСНОВ'ЯНЕНКА

- Б'ють пороги ; місяць сходить,
Як і перше сходив —
Нема Січі, пропав і той,
Хто всім верховодив.
5 Нема Січі . . . Очерети
У Дніпра питають :
„Де-то наші діти ділись ?
Де вони гуляють ?“
Чайка скіглить, літаючи,
10 Мов за дітьми плаче ;
Сонце грів, вітер вів
На степу козачім.

На тім степу скрізь могили
Стоять та сумують ;

- 15 Питаються у буйного :
„Де наші панують ?
Де панують, бенкетують ?
Де ви забарились ? . .
Верніться ! Дивіться, —
- 20 Жита похилились,
Де паслися ваші коні,
Де тирса шуміла,
Де кров ляха, татарина
Морем червоніла.
- 25 Верніться ! . . “
— „Не вернуться!“ —
Загуло, сказало
Синє море : — „не вернуться,
На віки пропали!“
- 30 Правда, море, правда, синє :
Такая їх доля !
Не вернуться сподівані,
Не вернеться воля,
Не вернуться запорожці,
- 35 Не встануть гетьмани,
Не покрийють Україну
Червоні жупани, —
Обідрана, сиротою
Понад Дніпром плаче ;
- 40 Тяжко, важко сиротні,
А ніхто не бачить,
Тільки ворог, що сміється.
Смійся, лютий враже ;
Та не дуже, бо все гине, --
- 45 Слава не поляже ;
Не поляже, а розкаже,
Що діялось в світі,
Чия правда, чия кривда,
І чий ми діти,
- 50 Наш завзятий Головатий
Не вмере, не загине :
От де, люди, наша слава,
Слава України, --

- Без золота, без каменю,
55 Без хитрої мови,
А голосна та правдива,
Як Господа слово.
- Чи так, батьку-отамане?
Чи правду співаю?
60 Ех, як би то . . . Та що й кавать!
Кебети не маю.
А до того — Московщина,
Кругом чужі люди.
„Не потурай!“ — може, скажеш;
65 Та що з того буде?
Насміються на псалом той,
Що виллю сльозами,
Насміються! — Тяжко батьку!
Жити з ворогами!
- 70 Поборовся б і я, може,
Як би малось сили;
Заспівав би, — був голосок, —
Та позички з'їли.
- Отаке то лихо тяжке,
75 Батьку ти мій, друже!
Блужу в снігах та сам собі:
„Ой, не шуми, луже!“
Не втну більше. А ти, батьку,
Як сам здоров знавш,
80 Тебе люди поважають, —
Добрий голос мавш.
Співай же їм, мій голубе,
Про Січ, про могили
Коли яку насипали,
85 Кого положили;
Про старину, про те диво,
Що було, минуло . . .
Утни, батьку! щоб нехотя
На весь світ почули,
90 Що діялось в Україні,

За що погибала,
За що слава козацька
На всім світі стала!

.
.

Утни, батьку, орле сизий!
95 Нехай я заплачу,
Нехай свою Україну
Я ще раз побачу;
Нехай ще раз послухаю,
Як те море грав,
100 Як дівчина під вербою
„Гриця“ заспівав;
Нехай ще раз усміхнеться
Серце на чужині,
Поки ляжу в чужу землю,
105 В чужій домовині!

ІВАН ПІДКОВА

В. І. Штернбергу

I.

Було колись в Україні, —
Ревіли гармати;
Було колись -- запорожці
Вміли панувати!
5 Панували, добували
І славу і волю, —
Минулося — осталися
Могили по полю!
Високі ті могили,
10 Де лягло спочити
Козацьке біле тіло,
В китайку повите.
Високі ті могили
Чорніють, як горя,
15 Та про волю нишком в полі
З вітрами говорять.

Свідок слави, дідівщини
З вітром розмовляє,
А внук косу несе в росу,
20 За ними співав.

Було колись — в Україні
Ляхо танцювало,
Журба в шинку мед, горілку
Поставцем кружала.
25 Було колись добре жити
На тій Україні . . .
А згадаймо, може, серце
Хоч трошки спочине.

II.

Чорна хмара за Лиману
30 Небо, сонце криє;
Синє море звірюкою
То стогне, то виє,
Дніпра гирло затопило . . .
„А ну-те, хлоп'ята,
35 На байдаки! Море грав,
Ходім погуляти!“

Висипали запорожці,
Лиман човни вкрили.
40 „Грайте же, море!“ — заспівали,
Запінились хвилі.
Кругом хвилі, як ті гори, —
Ні землі, ні неба.
Серце мліє, а козакам
Того тільки й треба.
45 Пливають собі та співають;
Рибалка літає,
А попереду отаман
Веде, куди знає.
Похожає вздовж байдака,

- 50 Гасне люлька в роті;
Поглядає сюди-туди —
Де-то будь роботи?
Закрутивши чорні уси,
За ухо чуприну,
- 55 Підняв шапку — човни стали:
„Нехай ворог гине!
Не в Синопу, отамани,
Панове-молодці,
А у Царьград, до султана
- 60 Поїдемо в гості!“
— „Добре, батьку — отамане!“
Кругом заревіло.
„Спасибі вам!“ — Надів шапку.
Знову закипіло
- 65 Синє море. Вздовж байдака
Знову похожає
Пан отаман та на хвилю
Мовчки поглядає.

ТАРАСОВА НІЧ

П. І. Мартосу

- На розпутті кобзар сидить
Та на кобзі грає;
Кругом хлопці та дівчата,
Як мак процвітає.
- 5 Грає кобзар, приспівує,
Вимовля словами,
Як москалі, орда, ляхи
Бились з козаками;
Як збиралася громада
- 10 В неділеньку вранці;
Як ховали козаченька
В зеленім байраці.
Грає кобзар, приспівує,
Аж лихо сміється...

- 15 „Була колись Гетьманщина,
Та вже не вернеться;
Було колись — панували,
Та більше не будем . . .
Тії слави козацької
- 20 Повік не забудем!
Україно, Україно!
Ненько моя, ненько!
Як згадаю твою долю,
Зав'яне серденько!
- 25 Де поділось козачество,
Червоні жупани?
Де поділась доля-воля,
Бунчуки, гетьмани?
Де поділось? Ізгоріло?
- 30 А чи затопило
Сине море твої гори,
Високі могили?
Мовчать гори, грав море,
Могили сумують,
- 35 А над дітьми козацькими
Поганці панують!
Граї же, море! Мовчїть, гори!
Гуляй, буйний, полем!
Плачте, діти козацькїї!
- 40 Така ваша доля!
- „Встав хмара зза Лиману,
А другая з поля:
Зажурилась Україна, —
Така її доля!
- 45 Зажурилась, заплакала,
Як мала дитина.
Нїхто її не рятує!
Козачество гине,
Гине слава, батьківщина;
- 50 Немав де дітись . . .
Виростають нехрищені
Козацькїї діти,

- Кохаються невінчані;
Без попа ховають;
55 Запродана жидам віра,
В церкву не пускають . . .
Як та галич поле криє,
Ляхи налітають,
Налітають, — нема кому
60 Порадоньки дати.
Обізвався Наливайко, —
Не стало кравчини . . .
Обізвався козак Павлюга, —
За нею полинув.
65 Обізвався Тарас Трясило
Гіркими сльозами:
„Бідна моя Україно,
Стоптана ляхами . . .“
.
.
.
.
Обізвався Тарас Трясило
70 Віру рятувати,
Обізвався орел сизий,
Та й дав ляхам знати!
Обізвався пан Трясило:
„А годі журиться!
75 А ходім лиш, пани-брати,
З поляками битися!“
- „Вже не три дні, не три ночі
Б'ється пан Трясило;
Од Лимана до Трубайла
80 Трупом поле крилось . . .
Ізнемігся козаченько,
Тяжко важурився . . .
А поганий Конецпольський
Дуже звеселився:
85 Зібрав шляхту всю докупи,
Та й ну частувати!“

Зібрав Тарас козаченьків —
Поради прохати:
„Отамани, товариші,
90 Браті мої, діти!
Дайте мені порадоньку:
Що будем робити . . .
Бенкетують вражі ляхи,
Наше безголов'я! . . .“
95 — „Нехай собі бенкетують,
Нехай на здоров'я!
Нехай собі бенкетують,
Поки сонце зайде,
А ніч-мати дасть пораду:
100 Козак ляха знайде!“

„Лягло сонце за горою,
Зірки засіяли,
А козаки, як та хмара,
Ляхів обступали.
105 Як став місяць серед неба —
Ревнула гармата:
Прокинулись ляшки-панки —
Нікуди втікати!
Прокинулись ляшки-панки —
110 Та й не повставали:
Зійшло сонце — ляшки-панки
Покотом лежали.

„Червоною гадюкою
Несе Альта вісти,
115 Щоб летіли крюки в поля
Ляшків-панків їсти.
Налетіли чорні крюки
Ляшеньків будити . . . —
Зібралосся козацество
120 Богу помолитись . . .
Закрякали чорні крюки,
Виймаючи очі, —
Заспівали козаченьки

- Пісню тії ночі, —
 125 Тії ночі кривавої,
 Що славою стала
 Тарасові, козачеству,
 Ляхів що приспала.
- „Над річкою, в чистім полі,
 130 Могила чорніє;
 Де кров текла козацькая, —
 Трава зеленіє.
 Сидить ворон на могилі,
 Та з голоду кряче —
 135 Згада козак Гетьманщину,
 Згада, та й заплаче.
 Була колись козацькая
 І слава і воля, —
 Слава сяє, а воленьку —
 140 Спіткала недоля.
 Було колись — панували,
 Та більше не будем,
 Тії ж слави козацької
 По вік не забудем!“
- 145 Умовк кобзар, сумуючи:
 Щось руки не грають!
 Кругом хлопці та дівчата
 Слізюньки втирають.
- Пішов кобзар по вулиці,
 150 З журби як заграв!
 Кругом хлопці навприсідки,
 А він вимовляє:
 „Нехай буде отакечки!
 Сидіть, діти, у запічку,
 155 А я з журби та до шинку,
 А там найду свою жінку,
 Найду жінку, почастую,
 З вороженьків покепкую“.

КОБЗАР.

1.

Цикль поезій Т. Шевченка, що були видруковані р. 1840 під заголовком «Кобзарь», складає вісім менших і більших творів, написаних в році 1839. Це була та збірка Шевченкова, що її українська публіка найраніше прочитала і вперше пізнала Шевченка, як поета. Коли «Кобзар» з'явився в світ, то поява ця була надзвичайна. Ні одна книжка українська не робила такого великого національного діла, як ця малесенька книжечка Шевченка в 114 сторінок. Це була цілковито нова доба в українській ідеології та в українській літературно-мистецькій культурі. Про те, як вона з'явилася в світ: як зродилася, як складалася, як друковалася і т. д., ми знаємо дуже мало. Сам Шевченко про це нічого не говорить. Єдина його згадка про створення «Кобзаря» належить уже до р. 1857. Тоді в своєму «Журналі» поет занотує: «Я із брудного горища, я нікчемний замурза на крилах перелетів до чарівних саль Академії Мистецтв. Але чим я хвалюся? Чим я доказав, що я користувався вказівками і дружнім довір'ям найвидатнішого маляра в світі?.. Я жив у нього на помешканні або краще сказати в його майстерні. І що ж я робив? Над чим працював я в цім святилищі? Дивно й подумати... **Я складав тоді українські вірші**, які потім упали таким страшним тягарем на мою вбогу душу. Перед його чудовими творами **я задумувався й леліав у своїм серці свого сліпого Кобзаря...** В тіні його артистично розкішної майстерні, як у палючій дикій степу над Дніпром, **передо мною мигали мученицькі тіні наших бідних гетьманів** (тих гетьманів, які були замучені поляками і москалями: Наливайко, Дорошенко, Полуботок. **Передо мною стелився степ, засіяний могилами. Передо мною пишалась моя бідна Україна у всій непопорчній меланхолійній красі своїй. І я задумувався, я не міг відвести своїх духовний очей від цієї рідної чарівної краси**». Ось такі були психологічні передумови,

що спричинювалися до повстання творів «Кобзаря». Це був лише той стимул, що творив тло мистецько-психічної енергії. Але її треба було перелляти в словесне мистецтво на папір. І така сприятлива літературна атмосфера була в Євг. Гребінки. З помешкання цього «малоросійського барда» прибувало словесне оформлення тих чисто мистецьких образів, що зароджувалися у студії К. Брюлова. І перший образ, над яким Шевченко задумувався перед картинами «Великого Карла», якого деліав у своєму серці, — це був «Сліпий Кобзар» **«Перебендя»**. Не випадково Тарас присвятив цю найранішу поезію з «Кобзаря» Євг. Гребінці. Там серед затишних літературних розмов, в душі Гребінчиного «Українського Барда» (1837) Шевченко творить і свого «Перебендю». Другим після «Перебенді» твором була поема «Катерина». Недурно Тарасові не сиділось вдома. Тоді він жив із Ів. Сошенком. Пильний учень Венеціанова, але мало талановитий, не дуже входив у внутрішній світ постійно бурхливого, постійно піднесеного Шевченка. А своїм напучуванням Тараса, щоб останній робив «настояще» діло, цебто малював, — Сошенко цілком виводив поета з рівноваги, і той брав шанку і йшов куди попало із обмеженої атмосфери на свіже повітря. Вертався додому піднесений і творив. Коли-ж із написаного читав Сошенкові уривки, то вислухав таку критику: — **«Відчепись ти від мене з своїми нікчемними віршами!»** І ці **«нікчемні вірші»** була видатна поема **«Катерина»**. Здружившись з учнем мистецької академії Петровським, Шевченко деякий час і жив разом із ним у мурах Академії Мистецтв. У вільні хвилини товариші йшли до матері Петровського — П. С. Петровської. І ця старенька жінка своєю лагідною вдачею, своїм материнським відношенням до Тараса і спричинилась до повстання третьої поезії-балади «Тополя», бо цю останню Шевченко присвятив цій добрій матері свого товариша. Твір Квітки-Основ'яненка про Ант. Головатого, що після зруйнування Січі вийшов на Кубань, щоб там збудувати нову Українську Січ, спричинився до створення послання «До Основ'яненка». Далі йде історична по-

ема «Іван Підкова», навіяна другом поета Штернбергом, як і «Тарасова ніч», зв'язана з ім'ям П. Мартоса.

Всі ці твори — одні викінчені, другі накидані тільки в брульоні, переховувались Шевченком в потайній скриньці під ліжком.

Але прийнявши на увагу, що: 1) Гребінка ще далеко до знайомства Шевченка з Мартосом брав велику участь в ознайомленні Тараса з літературним життям того часу; 2) Гребінка далеко раніше й докладно знав про те, що Шевченко пише вірші, захоплювався ними, про що й повідомляв декого з письменників (лист до Квітки-Основ'яненка ще р. 1838.); 3) Шевченко довіряв Гребінці, читав йому свої твори, можливо, й ті, що вперше попали до рук Мартоса; 4) Шевченко не був проти того, щоб свої твори друкувати, тільки могло стурбувати його видання творів окремою збіркою, а до того ще не був певний, що його твори цензура пропустить. Щодо ролі Мартоса, то можлива тільки така безперечна його участь в тому, що «Кобзар» якраз тоді побачив світ: 1) Мартос на сеансі в Шевченка міг підібрати з долівки уривок з «Тарасової Ночі»; 2) Шевченко міг признатися, що цей уривок ним скомпонований; 3) Скриньку з віршами міг занести до Гребінки і з ним у купі вибрати на збірку; 4) Гребінка напевно зацікавив Мартоса Тарасом, як поетом, ще навіть до того, як Мартос побував у Шевченка; 5) Гребінка напевно намовив Мартоса взяти на себе видання «Кобзаря»; 6) і тільки після цього між Мартосом і Шевченком могла вив'язатися розмова про видання творів останнього на кошт першого. Коли твори Шевченка на збірку були вже підібрані, залишилась невикінченою тільки поема «Тарасова Ніч». На цей твір Мартос звертає найбільшу увагу у своїх споминах приписує собі відкриття її, приведення до порядку, переписування і хлопоти в цензурі. Але одне з цих повідомлень є безперечне: в той час, як усі твори для збірки «Кобзар» були вже в друкарні, поема «Тарасова Ніч» на бажання Мартоса тоді щойно викінчувалась. Про цю поему Мартос особ-

ливо хлопотався; пояснити таке заінтересовання нею можна тільки тим, 1) що вона йому подобалась своєю антипольською тенденцією, яка тоді серед деяких кіл була модною; 2) що вона була присвячена Мартосові. Отже технічне злагодження «Кобзаря» і видрукування укр. письменство завдячує, крім самого Шевченка, тільки двом особам: **Є. Гребінці**, що звернув увагу Мартоса на поетичну творчість Шевченка і спонукав до їх видання, і **П. Мартосові**, що а) спричинився до остаточного викінчення поеми «Тарасова Ніч» і б) що оплатив друк і папір «Кобзаря».

Коли «Кобзар» був приправлений до друку і зданий на дозвіл до цензури, — там почалось офіційне правління й виглажування творів Шевченка. Цензором був Корсаков — прихильник українського письменства і навіть сам писав прихильні рецензії на «Кобзар» Шевченка. Але всетаки офіційно за свою відповідальність перед владою (Міністерством Освіти) він не все міг пропустити. Незачепленими вийшли: «Думи мої...», «Перебендя», «Тополя», поезія «Нащо мені чорні брови» й «Іван Підкова». В посланні «До Основ'яненка» цензор викинув рядки 26—44, в яких поет змальовував Україну, що «обідрана, сиротою понад Дніпром плаче», уболівав за минулим України, погрожував москалям, щоб не дуже сміялись над долею України... та ще кілька рядків. Дуже покреслив цензор «Катерину»: рядки: 97—98; 451—457; 533—543; 544—554. Найбільше пошматована була «Тарасова Ніч»: рядки: 15—40; 135—136. Все, що було скероване проти Москви, натяки на минулу державність України, на сучасну неволю — все це було скреслене. І тільки в такому вигляді «Кобзар» 1840 р. побачив світ.

2.

Через три роки була вже потрібна нового видання «Кобзаря» Шевченка. Тоді якраз Шевченко виїждив в Україну. Перед від'їздом (8. II. 1843.) Поет підписав умову з книгарем Лисенковим, продавши йому всі пра-

ва на видання «Кобзаря» і поеми «Гайдамаки». Лисенків до нового видання «Кобзаря» додав уже видруковану р. 1841. поему «Гайдамаки» й опрацював їх в одну книжку. Оцю таку збірку Шевченко назвав: «Чигиринській Кобзарь и Гайдамаки. Двѣ поэмы на малороссійскомъ языкѣ, Т. Г. Шевченка. Новое изданіе». С.-Петербургу 1844 р.

В цьому новому виданні треба відзначити кілька нових відмін у порівнянні із «Кобзарем» 1840 р.: 1. До «Кобзаря» додана ще й поема «Гайдамаки». 2. «Кобзар» і «Гайдамаки» вкупі прибрали нову назву: «Чигиринський Кобзар». 3. Через додання поеми «Гайдамаки» до «Кобзаря» спонукало Шевченка і «Кобзаря» назвати також **поемою**, цебто надати вісьмом творам судільного вже жанрового означення («поема»), стисліше об'єднати всі вісім творів у один великий твір, якого кожний окремий твір «Кобзаря» 1840 р. був би тільки часткою (піснею чи розділом) вже одного твору **поєми**. Таке нове оформлення раніше окремо виданих творів дало привід поетові поему «Катерина», що в «Кобзарі» р. 1840 стоїть на третьому місці зараз же після поеми «Перебендя», пересунути в «Чигиринському Кобзарі» аж на останнє місце після поеми «Тарасова ніч». Мабуть найбільший обсягом твір в новім редагуванні найкраще надається до того, щоб ним замкнути, викінчити цілий цикл «Кобзаря». Але це тільки зверхня спонукана; та була, мабуть, ще і друга причина, чому «Катерина» була перенесена на кінець, чисто внутрішня: ця поема, крім конкретного образу дівчини Катерини й москаля Івана, ховає в собі ще й символічний сенс загального синтетичного характеру. Як неприродне й неможливе співжиття української дівчини із москалем, так само неприродне і шкідливе, а то й трагічне співжиття з московським царем цілої України, що так само політично загинула в наслідок такого поєднання, як і Катерина загинула фізично. Це одна мистецька риса зміни в «Кобзарі» 1840 р.

Але є ще і друга: Цілий «Кобзар» Шевченко назвав поемою; цебто окремі твори «Кобзаря» р. 1840. по-

в'язав ув один суцільний літературний жанр (поему) із однією фабулою, композиційною сюжетовою схемою, однією темою й надав цій композиційній цілості одного ідейного сенсу в одній ідеологічній концепції.

В погляді Шевченка на національну й політичну ситуацію України відбулись, видно, зміни. Відкрилась у його світогляді якась нова історична перспектива, в схему якої поет уклав усі твори «Кобзаря» р. 1840. і «Гайдамаків». Цю історичну перспективу автор надав і всім творам, відповідно їх розмістивши. З цього випливає і переміщення поеми «Катерина» на кінець «Кобзаря». Що така історична перспектива поетом віднайдена, свідчить назва: «**Чигиринський Кобзарь і Гайдамаки**».

«Чигиринський»... чому «Чигиринський»? У відповідь хай промовить сам Т. Шевченко:

Гетьмани, гетьмани! Якби то ви встали, —
Встали, **подивились на той Чигирин,**
Що ви будували де ви панували!
Заплакали б тяжко, **бо ви б не пізнали**
Козацької слави убогих руїн...

Так розпочинає Шевченко V. пісню Гайдамаків: «Свято в Чигирині».

А ось промова до козаків і гайдамаків **благочинного:**

— Молітесь, братія, молітесь!...
Кругом святого Чигирина
Стане сторожа з того світу
Не дасть святого розпинать.
А ви Україну ховайте:
Не дайте матері, не дайте
В руках у ката пропадать!

І поет далі оповідає устами благочинного, як гине український нарід: конає в тюрмах, голий і босий... як ростуть нехрещені діти, а дівчата, краса козацького

краю у пана в'януть, і непокрита коса стидом січеться...

Отже, все те, що поет змальовує в «Кобзарі» й «Гайдамаках», все те сталося у наслідок того, що занепав Чигирин, що замість того, щоб очолювати козацьку славу, як колись, боронити український нарід, як колись, він лежить у руїнах. А до цього спричинились: Богданова умова з царем і присяга московському цареві в Переяславі і угода москалів із поляками в Андрусові, як краще знищити Україну. Тому «Чигиринський Кобзар» мав намір змалювати в суцільнім циклі внутрішнього поєднання постаттю Кобзаря-співця, якого присутність відчувається у кожному творі цього циклю, колишню славу України, силу й волю, і теперішню неволю, занепад і руїну. Але дух колишнього Чигирина вітає над Україною, бо він є **святий** для Української Нації: «Кругом **святого** Чигириня стане сторожа з того світу». Тому закликає поет нарід молитись і не плакати, бо

. За нас
І душі праведних і сила
Архистратига Михаїла.
Не за горами кари час.
Молітесь, братія!..

Ось чому Шевченко поєднав «Кобзаря» з «Гайдамаками», поширивши символіку Чигириня з останнього твору і на перший.

Але, надавши такого внутрішнього сенсу цим обома творам у їх ідейному об'єднанні, Шевченко не закінчив цього мистецького опрацювання в їх зверхній оправі. Так усі твори в «Чигиринськїм Кобзарі» і залишилися кожний самостійною поезією у всьому, зберігаючи свою композицію, свою фабулу, свій сюжетовий план і свій жанровий стиль баляди, посланія, поеми і т. д.

Це все видно з того, що пізніше і сам Шевченко, коли задумав видавати третім виданням свого «Кобзаря» і «Гайдамаків» р. 1858, то від свого попереднього плану відмовився. Поет відчув, що його задум чисто мистецьки не був доведений до кінця. Тому і ми таку

тенденцію автора не підтримуємо і повертаємо до найранішого плану і характеру циклізації, як ця остання була проведена в «Кобзарі» р. 1840.

ПЕРЕБЕНДЯ.

«Перебендя» — це одна із перших поезій в «Кобзарі» р. 1840. Створена вона ще в найранішій атмосфері впливу Є. Гребінки. Тому то він і присвятив її цьому останньому. Але це не був вплив чисто літературний, бо те, що висловив Гребінка про свого «Українського Барда», є так відмінне по своєму характерові, що тяжко навіть і говорити про наслідування. Те саме можна сказати і про вплив поезій польського Міцкевича («Improwizacja», «Dudacz»), поезій Пушкіна «Пророк» і Лермонтова «Пророк» та «Бандуриста» М. Маркевича. Найправдивіше — на «Перебендю» найбільше впливала доба сучасна Шевченкові, в якій романтизм ще був занадто сильний. Але Гребінка прислужився Шевченкові тим, що розкрив перед ним, початкуючим поетом, жадним на нові думки, ідеї, проблеми, цілий репертуар так зв. кобзарської поезії того часу, в якій постать **кобзаря** українського була домінуючою над усіма народними співцями. І молодий Шевченко, сполучивши цю літературну постать із реальною, що її він пригадав із своїх дитячих літ, створив свій образ Кобзаря-Перебенді, зовсім відмінний від усіх літературних кобзарів польських, московських та українських. Так повстав глибоко оригінальний і своєрідний «Перебендя» Шевченка.

Коли вчитуємось у цю його поему, схоплюємо експозицію твору (рядки 1—20), в якій постать Кобзаря-Перебенді показується, вимальовується з усіма його фактичними й літературними прикметами: а) всюди вештається, б) людям тугу розганяє, в) сам світом нудить, бо він сирота, а світ його не приймає...

Оці три властивості характеру Перебенді проходять через усю поему Шевченка. Контрасти в душевних переживаннях доходять до їх заперечення. То він на ви-

гоні серед дівчат і перестерігає їх від непродуманих чинів, то в шинку з парубками, то з жонатими на бенкеті, то на базарі серед усіх. І всім співає відповідні пісні, навчає, радить, перестерігає, бо в цім його найглибший сенс життя — служити народові, бути Божим посланцем до них, пророком. Мусить розкрити їм Правду про життя, про любов, про націю, про Бога... і Перебендя розкриває.

Але, як тільки тієї аудиторії не стало, Перебендю огорнула самота, бо те оточення, в якому він перебував, його не розуміє. Він один між ними, одинокий, як сонце високе. В такій самоті він іде геть від людей у поле на могилу співати, щоб вітер по полі слова розмаяв, з морем розмовляти, з Богом, бо його мова, то Боже слово, то серце щечече Господню славу... І тоді думка його край світа гуля, у небі, на сонці, слухає море, що воно говорить, пита чорну хмару і знову на небо, **бо на землі горе...**

Він усе знає, все чує, але його на цім світі ніхто не приймає, сміються, дурним прозивають, проганяють... Добре Перебендя робить, що йде геть від людей... серед них йому тісно, самотньо, бо його ніхто не розуміє. Такі думки висловив Шевченко в цім творі. В них постає образ Перебенді подвійний: 1) серед народу, як учитель, пророк, 2) на самоті як віщун, що все знає, живе найвищими ідеалами, споглядає чистий світ, світ ідей, самого Бога. І коли перший є поет-громадянин, то другий — філософ, реформатор, поет-геній. А обидва вкупі дають суцільний образ самого Шевченка в Петербурзі, що в думках в Україні серед народу і навчає його Правді, а в дійсності серед чужого народу, самотній, незрозумілий, один і химерний, — трагічна постать в цій духовій самотині, у своїм ідеальнім світі. Ніхто його якслід не розумів, ні товариші, як Михайлів, з яким жив, ні Хтодонт Ткаченко (приятель з часів перебування у мал. Ширяєва; разом із ним жив на горіщі), ні Ів. Сошенко, не розумів навіть і К. Брюлов, а тим більше ті землячки-ренегати «мерзєнні каламарі»;

і від них то й утікав поет на уявну «могилу в степу», у свій власний ідеальний світ.

Така замкненість Шевченка, така самотність його знайома ще від дитячих літ.. То ж він дитиною один шукав залізних стовпів, що підпирають небо, то ж він ховався від людей у бур'яни, і там «вспівував і плакав», втікав від злої мачухи, втікав з кухні Енгельгардта в кущі і там віддавався своїм думкам і співав, то ж він ще кріпак у Петербурзі утікав вночі до літнього саду, щоб при місяці змальовувати постаті. Ціле життя своє замикався у свій ідеальний світ. Аж поки не змалював себе в об'єктивній конкретній образ Кобзаря-Перебенді. В наслідок ось таких духових і мистецьких причин повстала ця поема «Перебендя». В ній яскраво змальовується ота боротьба між служенням поета і нерозумінням його, між обов'язком, повинністю і своїми ідеальними стремліннями; ота вічна проблема ролі мистця і мистецтва та його завдань.

Текст «Перебенді» подається з Кобзаря 1840 р.

КАТЕРИНА.

I.

Поема «Катерина» Т. Шевченка — це одне із найвидатніших явищ в українському письменстві і в українській суспільно-національній свідомості сорокових років XIX ст. Коли появилася вона в «Кобзарі» 1840 р., то викликала, як свідчить сам Шевченко, «ентузіязм в українців». І дійсно, Г. Квітка в тім же році пише поетові: «А що Катерина, то так що Катерина! Гарно, Батечку, гарно! Більш не вмію сказати». М. Костомарів, О. Бодяньський, О. Котляревський теж захоплювалися цією поемою. Лише П. Куліш, визнаючи велику мистецьку вартість поеми, вказував на деякі її чисто стилістичні й мовні дефекти. Позитивну оцінку дали і російська та польська критики. Не приходиться говорити про звичайних читачів, про ширшу публіку; для

останньої Шевченкова поема була найвидатнішим твором.

Чим поема «Катерина» так підносила в очах сучасників? Які мистецькі властивості й чари вона ховає у своїй фабулі й сюжетовій композиції? Яку концепцію поета вона визначає, що все це разом створило для неї таку опінію? Коли підійти до неї з оцінкою іманентною, то перш за все в ній вражає **простота** оповідання і **глибина** її концепції та чуття, що так безконечно поглиблюють трагізм поеми та переживання героїні. Поет зумів у найпростіший спосіб піднести найдраматичніші проблеми людських відносин і викласти їх у найінтимнішій ліричній композиції.

Фабула її ось яка: 1) Дівчина Катерина покохала москала; 2) цей останній обіцявся женитись, повернувшись з походу, і від'їжджає; 3) Катерина стає покриткою; 4) батьки її виганяють з дому; 5) Катерина мандрує з дитиною в Московщину й шукає коханця; 6) зустрічається з ним, але він її відпихає від себе і цурається сина; 7) Катерина кінчає життя самогубством; 8) виростає син-безбатченко, поводитор кобзаря, якого батько пізнає при зустрічі, але відвертається від нього.

В цій нескладній фабулі підкреслюється два головні моменти, що визначають концепцію поета. В ній Шевченко а) протиставлює мораль москаля («любите жартуючи, жартуючи кине»), його жорстокість («возьмите проч безумную!») моралі українки («полюбила москалика, як знало серденько»); б) протиставляє мораль пана (офіцера), для якого життя і кохання — це лише втіха, насолода, моралі селянки, для якої кохання — це саме життя, а в ній ціль — родина, обов'язки, супроти неї, людяність у відносинах, життя в Бозі і в народній традиції; коли ж це все переступається, коли порушуються етичні норми, людина тоді підлягає карі. Поет у цій поемі вперше виводить два протилежні національні й етичні світогляди, два національні типи, що взаємно себе виключають, а у взаємних стосунках неминуче ведуть до конфлікту й катастрофи; а в цій останній завжди гине слабший, хоч в основі своїх ду-

хових властивостей виявляє глибшу натуру, судильнішу й послідовнішу, а в душі своїй носить вищу Правду. І з такого висновку єдина для поета пересторога:

Кохайтесь, чорноброві!
Та не з москалями, —
Бо москалі — **чужі люди**,
Роблять лихо з вами.

В наслідок такого кохання залишається син, поводатор кобзаря. Він переймається тією вірою, етикою й цілим світоглядом, що так яскраво відсвічується в «Кобзарі» Шевченка. По заповіту матері він **покутує** її гріх безбатченком, сиротою, — а в майбутнім стане месником за кривди матері й борцем за родинні й національно-народні ідеали, що топчуться й руйнуються чужинцями.

II.

Але сюжетова схема поеми розробляє не всю фабулу від її зародження аж до трагічного кінця. Починається поема ліричною увертюрою (заспівом) — пересторогою кобзаря, зверненою до українських дівчат, і в ній кількома словами накреслюється трагічна доля героїні поеми в дальшій її розвиткові.

Сама акція «Катерини» не розгортається в епічне оповідання із всіма його подробицями. Поет komponує найвищі драматичні моменти, найефектовніші й найтрагічніші із життя героїні й на них зосереджує всю увагу читача, бо вони висвітлюють і відбивають усі деталі ходу подій, хоч поет про них і не згадує. Таким чином уся схема твору складається лише із фрагментів фабули, але фрагментів таких, що до дрібниць в уяві читача визначають цілу фабулу: 1) Катерина стає покритою; 2) її зрікаються батьки; 3) вона мандрує до Московщини; 4) зустрічає чумаків; 5) зустрічає свого москаля-коханця, що її відпихає; 6) Катерина в розпучі кидає на дорозі сина; 7) самогубством кінчає своє

життя; 8) син поводатор зустрічається з батьком, що відвертається від нього.

Але ці **шпилі** фабулярного розвинення пов'язуються між собою глибоко ліричними відступами автора, що затримують на тих шпильях читача і викликають переживання й роздумування з приводу тієї чи іншої трагічної події або картини. Ці, так би мовити, ліричні фермати пов'язують окремі шпилеві вивершення поеми в одну її цілість. Під їх впливом читач в напруженім співчутті весь на стороні Катерини, не дивлячись на те, що вона переступила народній моральний закон, порушила народній звичай, вийшла за рамки родинних традицій і зруйнувала родину, полюбивши чужинця і ставши покриткою. Ці інтонаційні ліричні відступи майстерно поглиблюють драматичну акцію, тримають читача в постійному напруженні, переконують його, що правда на боці Катерини; не та буденна, життєва правда, а якась вища й глибша правда, що випливає із джерела вічності...

В епілозі поеми, як і в заспіві, поет знов ніби об'єднує основні мотиви композиційної цілоти поеми: Івась, син Катрусі, поневіряється безбатченком, як поневірялась його мати; батько Івасів (москаль) відцурався від сина, як батьки Катерини відреклись від своєї доньки; родинне життя зруйноване, душі спустошені, пустою віє: гріх Катерини, відступництво від вищої правди народньої й національної зруйнували щасливе ідилічне родинне життя; цей гріх матері покутує й син безбатченком і повним сиротою. Вища правда тимчасово заникла, ідеали народні знищені, а зло тріюмфує: руйнник цього всього живе щасливим життям під Києвом і має родину... а син його й Катрусі блукає по Україні, не знаходячи кутка на своїй землі, бо на ній бенкетують чужинці-москалі.

Таким синтетично-ефектовним і артистичним епілогом кінчає Шевченко свою поему.

III.

В поемі «Катерина» є три теми, що на ті часи (кінець XVIII і почат. XIX ст.) були дуже популярні: 1) дівчина селянка кохає пана; 2) цей пан є чужинець; 3) коханець зводить дівчину й пускає її покриткою. Перша тема є найширша. Її життєві основи ховаються в тій соціяльній нерівності, що була така яскрава в буржуазному побуті західної Європи і в кріпацькій Росії. І сентиментальна повість в Англії, Німеччині і Франції, виступивши в захист ненормальних поміщицько-селянських відносин, звертає увагу в першу чергу на відносини родинні, пропагуючи тезу, що й селянки вміють кохати й відчувати радіщі життя, стреміти до щастя і страждати від несправедливого до них відношення. В 20 роках XIX ст. сентиментальну повість заступає новий літературний жанр — **байронічна поема**. На місце Вертера й Шарлоти — Гете, Кляриси й Ловласа — Річардсона, Сен-Пре й Юлії — Русо, Лізи й Ераста — Карамзіна, Марії — Львова й інш. виступають нові герої: Корсар, Гяур — Байрона, Кавказький бранець й Алеко — Пушкіна і інш., нові героїні — екзотичні красуні типу Гюльнари, Медори — Байрона та Зареми, Земфіри й Черкешенки — Пушкіна, Еди — Баратинського, Безумної — Козлова й інш.

Але в цю основну тему входить друга: дівчину коханець зводить і кидає покриткою, що кінчає своє життя самогубством. Вже в Річардсона (Кляриса) і в Карамзіна (Бедная Ліза) перша тема ускладнюється цією новою. В такій розширеній фабулі маємо твори: «Емілія, польская повесть» О. Суходольського (1832), «Обольститель» П. Романовича (1833), «Марина» бар. Г. Розена, «Тернина» і «Руф» Уордсворта, «Парафіянські списки» Георга Краба й інш. Деякі автори цих творів розробляють і третю тему: про коханця-чужинця (Суходольський, Пушкін, Баратинський й інш.). Таким чином, ці всі теми в 40-х роках XIX ст. були вже мандрівними й популярними. Розроблення їх спричинилося спочатку до витворення сентиментальної родинної

повісти, що в дальшому розвитку набрала рис **родинної драми**. Ця остання, об'єднана з байронічною поемою в російській літературі дала новий жанр — **віршованої повісти**, найкращими зразками якої були: «Еда» Баратинського і «Євгеній Онегін» Пушкіна.

IV.

В українській літературі визначились обидва жанри родинної повісти: а) **родинна драма**, що її створив Г. Квітка-Основ'яненко своїми повістями «Щира любов» і «Сердешна Оксана» і б) **віршована поема**, що її дав Т. Шевченко своєю поемою «Катерина».

До створення «Катерини» спричинилось багато реальних і літературних явищ. Але в першу чергу самий побут в Україні: а) пан дідич зводить дівчину кріпачку; б) «постої» московського війська, під час якого офіцер зводить красуню дівчину. І Шевченко, що вийшов із найглибшого кріпацько-селянського осередку, власними очима спостерігав ці численні картини панської наруги над українською дівчиною, і виніс із таких трагічних випадків патос співчуття до покритки. Але, крім таких спостережень реального життя, поетові допомогла цей реальний і хаотичний комплекс життєвих вражень освітлити духом протесту польська революційна література, що звертала свою пильну увагу на таку соціальну неправду, а оформити в артистичний твір — російська, польська й українська література.

Поет безперечно знав Кларису Річардсона в російськiм перекладі, «Бедную Лізу» Карамзіна й «Еду» Баратинського. Останній поет цією своєю поемою якраз тоді щойно розпочинав новий жанр віршованої повісти; його «Еду» (1826 р.) дуже високо цинив Пушкін і її повістярську манеру у віршованій формі переніс до свого роману «Євгеній Онегін». Це показує, що ця поема тоді була популярна. В дусі цієї манери Баратинського розробив Шевченко і свою «Катерину». Але, розробляючи цей жанр, поет ускладнив його компози-

ційними засобами поем байронічних і **цим дав нам своєрідний тип віршованої повісті з погляду фабулярно-тематичного і стилістичного й байронічної поеми з погляду сюжетово-композиційного.** Таким чином «Катерина» вже не буде чистий жанр віршованої повісті.

Перш за все вона відрізняється від «Бедної Лізи» Карамзіна і «Еди» Баратинського тим, що в ній історія розвитку кохання героїні й його ідилля — центральна частина фабули російських авторів — зведена лише до натяків; а вся поема розробляє мандрівку героїні до Московщини, її страждання і смерть. Вся дія ділиться на низку самостійних драматичних сцен в їх шпилевім вивершенні і фрагментарнім обробленні без поступових переходів від однієї сцени до другої. Поет використовує і драматичну форму: діяльог, монолог, різкі колізії, сповідь героїні — вона признається в найінтимніших поступованнях і помислах, індивідуалізація діяльогу (московська мова москаля). Поет вживає ліричні відступи, як композиційну функцію в драматизації поеми й ліричну манеру оповідання (запити, оклики, звернення поета до героїні, ліричні повторення й інші поетичні фігури). Лише в заспіві та епілозі Шевченко захує й то ледве помітно властивості сентиментальної повісті; але вони по характеру опрацьовання дуже далекі від російських творів. Це все показує, що поема «Катерина» — це далеко складніший жанр поеми і стисло віршованою повістю її назвати, як це робить С. Родзевич, не можна. Я назвав би її **інтимною поемою**, бо вона розкриває не лише найінтимніші страждання, переживання і сповідь героїні, але й самого поета.

V.

Крім цих загальних побутових і літературних моментів, що підказали Шевченкові шлях до створення своєї поеми і спонукали його до оброблення **такої**, а не іншої літературної фабули, — до стислішого витворен-

ня «Катерини» спричинилась повість Г. Квітки-Основ'яненка «Сердешна Оксана».

Найближчий приятель і порадник Шевченків Євген Гребінка (в рр. 1838—1839) задумав видавати збірник-альманах. 14 вересня 1838 р. він звертається і до Квітки, запрошуючи його взяти участь у збірникові своїми творами. Квітка радо згодився й обіцяв прислати «Сердешну Оксану». 12 жовтня того самого року Гребінка пише Квітці: «Жду і не дождусь Оксани. І отбою нема од наших хлопців... Як я їм сказав, то тільки й річі: а що, приїхала?» А 13 січня 1839 р. Гребінка писав Квітці: «Ваша Оксана хороша, дуже хороша, дай Бог вам здоров'я!..» З цього листа бачимо, що «Сердешна Оксана» була написана Квіткою не пізніше другої половини 1838 р., а в кінці його або на самім початку січня 1839 р. вона вже була в Петербурзі в руках у Гребінки. В тому ж листі (від 13 січня 1839) Гребінка називає Шевченка своїм **помічником** у літературних справах. Це показує, що Шевченко допомагав Гребінці і в організації видання збірника; це значить, що Шевченко перечитував і той літературний матеріал, що призначався для збірника і **безперечно мусів читати** й «Сердешну Оксану» Квітки зараз же після того, як вона прибула до Петербургу. Ця Квітчина повість своєю темою й фабулою, так близькою до колишнього життя поетового, справила на нього величезне вражіння. І він заходився її переспівувати на свій лад, зазначений вище. Тоді Шевченко жив разом із Сошенком. І цей останній, пригадуючи М. Чалому своє співжиття з Тарасом (від осені 1838 по лютий 1839), констатує, що саме тоді поет komponував свою «Катерину» й докучав йому, примушуючи слухати уривки свого твору.

В першій половині 1839 р. поема ця була викінчена ще до знайомства з П. Мартосом (осінь 1839), бо тоді для «Кобзаря», що його видавав Мартос, викінчувалась лише «Тарасова ніч». Отже, дата написання «Катерини» буде не 1838 рік, як гадає О. Кониський, а **перша половина 1839 р.**

Як же поставився Шевченко до «Сердешної Оксани» Квітки? Всі три теми фабули Квітичної повісті Шевченко поклав в основу і своєї поеми. Саму фабулу «Сердешної Оксани» переніс до свого твору лише до моменту вивезення Оксани капітаном, і самий кінець її (зустріч капітана з сином). Від'їздом капітана у похід кінчається запозичення Квітичної фабули; і вся ця частина її викладається Шевченком лише в першому розділі поеми скорочено, але деякі місця дослівно; наприклад: 1) «полюбила москалика, як знало серденько» (Шевченко), «полюбила москалика, защемило серденько» (Квітка); 2) у обох письменників підкреслюється, що для дівчини без милого — світ немилій, а з милим — все на світі забувається; 3) в обох творах коханець обцявся женитись і взяти з собою; 4) і в Квітки, і в Шевченка москаль іде в похід.

Дальші розділи в «Катерині» (II, III, IV) змальовують мандрівку Катерини в Московщину, зустріч з москалем-коханцем і смерть. Ця мандрівка героїні збудована цілком по зразку втечі Оксани від капітана додому із запозиченням деяких мотивів дослівно: 1) страждання матері в Шевченка і Квітки змальовані з однаковими висловами про весілля; 2) обидві матері однаково проклинають своїх доньок; 3) опис ночі й самотини під час їх мандрівки у обох творах змальовується однаково; 4) невчинність дитини описується аналогічними контрастивними штрихами в порівнанні з одчаєм матері; 5) однакові переживання обох героїнь, муки совісті, терпіння, одчай і стремління звільнитися від дитини; 6) Катерина топиться; Оксана ж, щоб капітан не догадався, що вона втікла від нього, вдає, поклавши свою одежу коло ставка, нібито вона втопилась; і Оксанина мати, і люди були переконані, що Оксана втопилась; 7) зустріч батька з сином змальована однаково до деталей.

Але самий процес перетворення цих аналогічних мотивів у Шевченка відбувався так відмінно, що нікому з критиків і в голову не приходило ці два твори українські ставити поруч. А це пояснюється тим, що

всю свою поему Шевченко збудував не на **постійних і традиційних** мотивах цієї фабули в їх льогічно-причинному і часовому зв'язку, від яких не відступав навіть такий оригінальний письменник, як Квітка. Ці всі мотиви Шевченко звів у формі натяків, найзагальніших згадок лише до одного першого розділу. А всю найголовнішу частину поеми розробив на мотивах **вільних**, які в композиційній структурі поеми відіграли домінуючу роль. І ось цей репертуар мотивів, що його меншу частину Шевченко взяв у Квітки, а більшу створив сам, і визначає велику оригінальність поеми, показуючи ту глибоку творчу чутливість поета до чужого і свого, коли він розробляв тему й фабулу традиційну і коли перед ним був навіть конкретний зразок твору («Сердешна Оксана»). Так поводитьсь із своїм прототипом лише видатний талант, лише геніяльна натура, хоч би це були й перші кроки творчості письменника. Лише в такий спосіб можна пояснити появу цієї великої й оригінальної поеми Шевченка.

VI.

Тарас Шевченко присвятив свою «Катерину» московському поетові В. А. Жуковському в пам'ять 22 квітня 1838 р. В житті Шевченка цей день — звільнення його з кріпацтва — незабутній. А в цім звільненні поета заслуга Жуковського надзвичайна. І вдячний поет, що ніколи й нікому не забув зроблене йому добро, в подяку і присвячує московському поетові свій перший найбільший твір. Це була та перша причина, що пояснило присвяту поеми Жуковському. Друга причина — на мій погляд — була та, що й сам В. Жуковський був незаконний син «офіцера» Буніна й полоненої туркені-покритки; отже, своєю поемою вдячний Тарас підкреслював аналогічний момент і в житті Жуковського: і трагедію його матері і походження його самого; випадково свої твори Шевченко нікому не присвячував; отже, і Жуковському була присвячена поема

з глибоким і відповідним сенсом. Третя причина була ще й та, що Шевченко поемою «Катерина», як і поемою «Слѣпая», «сповідався кацапам», розкривав москалеві, московському патріотові і впливовій людині ту національну трагедію в Україні, що її вносять туди москалі своїм безтактним і насильницьким обходженням із українською жінкою, і як вони руйнують українську родину. Крім того, Шевченко малював московському поетові прекрасний образ української дівчини Катерини, потрясаючу картину її смерті і безсердечності того москаля, що покинув таку невинну красуню на поталу й загибель.

Нарешті Шевченко прекрасним і високо-мистецьким образом Катерини малював в уяві Жуковського синтетичний і символічний образ цілої України та її становище національне серед тієї сваволі, яку виявляло московське військо й зокрема вся московська інтелігенція супроти цілого українського народу. Ця символіка образу Катерини підносить поему Шевченка на той високий рівень, з погляду якого вона визначається, як трагедія українського народу не тільки морально-психологічна, але й суто національна та політична.

ТОПОЛЯ.

«Тополя» — балада, що є найбільшим і найкращим мистецьким твором із усіх балад Шевченка. Вона є найартистичніше опрацьована і найглибше розробляє трагедію розлуки дівчини з милим та найпоетичніше змальовує особисту катастрофу героїні в ряді подій так добре скомпонованих.

До своєї балади Шевченко вводить чари і переміну дівчини в тополю. Ці мотиви, оригінальні для баладової творчости, поет зачерпнув із українських народніх вірувань, обрядів (водити тополю), замовлень та народньої балади-пісні про переміну невістки в **тополю**, березу, вербу і т. д. Але їх Шевченко опрацював далеко глибше, як у попередній баладі («Причинна»).

Коли в цій останній елементи фантастики мають значення тільки поетичних метафор, що роз'яснюють реальні факти або психічні переживання дівчини, то в «Тополі» ці факти й переживання набирають надприродного, ірреального сенсу, глибших страждань, що доводять і до надприродної розв'язки. Це не та небесна механіка клясичних поем, що розрубубе земні життєві комплікації та конфлікти; це та перша, сутошевченківська інтерпретація народнього вірування, як містичного переживання героїнею свого особистого страждання і своєї персональної трагедії: дівчина перетворює свою індивідуальну особу в частку космосу, зіллявши свою душу з душею світовою, щоб бути коло самого Бога й питати про свою долю, щоб і за морем бачити милого й розказати про своє горе від розлуки з ним...

Тема, що її Шевченко в цій баладі розробляє, є споріднена з темою балади німецького поета Біргера «Ленора», переспіву її в баладі московськ. поета Жуковського «Людмила», у переспіві польського поета Міцкевича — «Uciezka», у новотворі Жуковського — «Свѣтлана», в українським переспіві Боровиковського «Маруся». Всі ці твори Шевченкові були відомі, але він на них мало взурувався, бо стисліше тримався української національної традиції — народньої пісні-балади, українських народніх вірувань та обрядів.

ДУМКА.

Думка: «Нащо мені чорні брови» — високомистецька лірична пісня — продовжує тему «Причинної» і «Тополі» про тугу дівчини за милим, що пішов за море і не вертається, а може навіть і зрадив, але висловлену в стилізаційній формі народньої пісні. І справді вона так по мистецьки опрацьована і так наближається ритмом до народнього складу, що й розпізнати не можна, що є скомпонована поетом. І доказом того, що вона є високомистецький твір, є те, що вона перейшла

до уст широких кол і співається з уст до уст і від покоління до покоління.

ДО ОСНОВ'ЯНЕНКА.

«До Основ'яненка» — перший поетичний твір Шевченка, що є висловлений у формі **послання**, зверненого до відомого тоді українського письменника **Григорія Квітки** (1778—1843). Основ'яненко — це його псевдонім, цебто приbrane прізвище. Писав він повісті, з яких найкращі: «Маруся», «Сердешна Оксана», «Перекопи-поле» й оповідання: «Салдацький патрет», «От тобі і скарб», «Мертвецький великдень» і інш. Шевченко пізнав Квітку тоді, коли спільно із Є. Гребінкою склали альманах «Ластівка», до якого Квітка прислав і свою повість «Сердешна Оксана». Шевченко захопився цією повістю так, що зараз же під її впливом створив видатну поему «Катерина». Тоді ж Шевченко прочитав і його «Марусю». Це був рік 1839. І під вражінням прочитаної «Марусі» писав Квітці: «Тільки й рідні, що ви одні... Не цурайтеся ж, любіть мене так, як я вас люблю, не бачивши вас зроду. Вас не бачив, а вашу душу, ваше серце так бачу, як, може, ніхто на всім світі. Ваша «Маруся» так мені вас розказала, що я вас навиліт знаю...» Того ж 1839 р. Шевченко прочитав у журналі «Отечественныя Записки» нарис і характеристику — спомини Квітки про запорізького військового суддю **Антоня Головатого**. Це той Головатий, що вихлопотав у царниці Катерини II. дозвіл вивести козаків із Запорізької Січі в Чорноморські степи. Захопився Шевченко цим образом Головатого, що врятував військову козацьку силу українську, врятував і тим дав надію Тарасові, що **козацтво ще живе!**... що колись воно ще послужить Україні!.. і вдячний Квітці за те, що так гарно описав **національну силу українську** і її **провідника А. Головатого**, написав йому своє послання. Спочатку Шевченко в гарних і високомистецьких висловах сумує, що «не вернуться Запоріжці, не вернеть-

ся воля, не покрийть Україну червоні жупаня... Обі-
драна сиротою понад Дніпром плаче... Тільки ворог
сміється...

Смійся, лютий враже,
Та не дуже, бо все гине —
Слава не поляже!..»

а все розкаже, що було, «чия правда, чия кривда і **чії
ми діти!..»**

А далі —

Наш **завзятий Головатий**
Не вмере, не загине: —
От де, люди, наша слава
Слава України!..
Без золота, без каменю
Без хитрої мови
А голосна та правдива
Як Господа слово...

Отже віра і непохитне переконання, що багато мо-
же зробити для нації одна людина, коли вона стала
провідником її, коли без хитрощів, щиро взялася її ря-
тувати. Головатий узявся і врятував рештки українсь-
кого війська запорізького, з якого виросла збройна
Українська Військова Організація в р. 1918 і Україна
встала! Так поступають ті, що очолюють національний
рух, підбивають під свій авторитет усю націю й ведуть
її до майбутнього визволення... Такий «псалом» упер-
ше заспівав Шевченко тому, хто закладав «Нову Січ»
над Дунаєм і Чорноморське козацьке військо на Пів-
нічному Кавказі, що довго захоувало свою автономію.
Оце той Еней, якого оспівав Іван Котляревський, що
шукав обітованну землю для перенесення туди своєї
козацько-української держави. Діло Головатого про-
довжував Яків Кухаренко, кошовий отаман Чорномор-
ського війська, приятель Шевченка. І поет не знав, які
слова підібрати, щоб висловити Квітці славу, що так
високо підніс провідника цього козацького війська.

Утні, батьку, орле сизий

Нехай свою Україну
Я ще раз побачу!..

Утні, батьку, щоб нехотя
На весь світ почули,
Що діялось в Україні,
За що погибала,
За що слава козацька
На всім світі стала...

Ось які думки навіяв образ А. Головатого у глибоко патріотичну душу Шевченка в далекій московській півночі, на чужині...

Прочитавши **Головатого** Квітки, Шевченко ще раз пережив славне минуле України, ще раз відчув ту велику кривду, що була заподіяна Українському народові зруйнуванням Січі Запорізької, ще раз пересвідчився, що, як вороги не нищать Україну, її козацтво живе, бо живуть її провідники, живе нація, бо живе її вождь! І Шевченко не тільки оспівує Головатого, але ще й малює його портрета, зображує, як «він стоїть сумний коло Зимнього Двірця (царського в Петербурзі — Л. Б.) позаду Неви, а за Невою цитадель, де конав Павло Полуботок». Так і напрошується сказати, — яка глибока думка: один командант українського козацтва у московським казематі гине, а вслід наступає другий, щоб продовжувати далі діло попередника. Тільки при таких умовах «Наш завзятий Головатий (цебто провідник нації взагалі) не вмре, не загине!..» Такий був перший герой Т. Шевченка, що лише починав творити визвольну легенду України.

І це вперше молодий Тарас, відчувши всю трагедію Української Нації, ставить глибоку проблему, як Україну рятувати. І тую думку висловлює в посланні «До Основ'яненка». Розпочинає поет твір свій чудовою картиною ночі на Дніпрових порогах і змальовує розмову очеретів із Дніпром про козаків, де вони ділись,

їх діти? За ними чайки плачуть, могили сумують і питають у вітра: — «де козаки панують? Чом не вертаються? Верніться!..» — Не вернуться!.. загуло, сказало Синє море... — на віки пропали... Така їх доля...» Чудова, жива і трагічна картина української природи, що оплакує зруйнування московським військом Запорізької Січі. Глибокі думки, багатюща фантазія!

ІВАН ПІДКОВА.

«Іван Підкова» — перша історична поема Шевченка, що змальовує образ морського походу українського запорізького козацтва. Основу поеми поет зачерпнув із Думи про Серп'ягу, що її опублікував І. Срезневський у збірнику (р. 1833, ч. I.) «Запорожская Старица» та із примітки до неї Срезневського, що отаман Серп'яга мав і інше прізвище — **Іван Підкова**; але це не той Іван Підкова, що був претендентом на молдавський престол, якого стремління підтримували збройною силою Запорожці і якого р. 1578 скарв на голову король польський Степан Баторій. Цей останній Іван Підкова не міг брати участі в морських походах проти татар, бо такі походи розпочались шойно в першій чверті XVII ст. Іван Підкова, герой поеми Шевченка, — це приbrane прізвище. Шевченкові заімпонувала вказівка першого історика України Бантиша-Камєнського, що Іван Підкова був «ростом великий, будови міцної, славний за тих часів силач, що одною рукою ламав на-двоє підкову і через те прозвано його Підковою». Оця характеристика небуденної сили і слави найбільше спричинилась до того, що Іван Підкова став героєм поеми Шевченка. Тому не будемо ми шукати в цій поемі історичних фактів, бо автор мав на увазі щось інше, коли її творив. Він хотів відтворити живий і судільний **образ козацької доби**; через це саме поет не стремів подавати деталі з української історії, бо для поставленого завдання такі подробиці тільки перешкождали й заслонювали основну ідею

твору. Сумній сучасності, коли внуки славних дідів є тільки невільники, що тільки працюють на пана і тужать за минулим, Шевченко протиставлює велике і славне минуле: «Запорожці вміли **панувати, панували, здобували і славу, і волю**». Але в чім ховається таємниця, що славні діди наші «**вміли панувати**», вміли бути незалежними господарями своєї землі? І відповідь на це питання Шевченко подає в другій половині цієї поеми. Таємниця ховається в тій дисципліні козацької громади і в тій силі довір'я, що спочивало на відповідних, добре організованих взаєминах між козацькою громадою й її вождем, в міцній, залізній волі останнього і його безкомпромісовій владі. Панує тільки той, хто є покликаний на чоло Української Нації, хто вміє взяти керму в руки й має до цього великий дар Божий бути вождем. І образ, створений Шевченком, Івана Підкови є власне таким вождем козацтва. І тільки тоді буде повернена Україні її правда, воля й незалежність, коли на чолі її Нації буде стояти такий самий вождь, що так само зуміє нею оволодіти, так само здобути в неї авторитет і безмежне довір'я. І Шевченко глибоко зрозумів психологію маси та її вождя в їх обопільних взаєминах. Тут виявився надзвичайний артизм поета кількома штрихами малювати акцію твору в його найдинамічнішим прояві. Страшна буря на морі: «Синє море звірюкою то стогне, то вие...» І чується могутній, але **лагідний** наказ вождя: — «А ну-те, **хлоп'ята**, на байдаки! Море грає — **ходім погуляти!**» І як блискавка, «**висипали Запорожці, лиман човни вкрили**». Одним штрихом, п'ятьома словами змальовує колосальну картину, як дисципліноване військо і з яким безмежним довір'ям виконує наказ вождя. Тільки пісня лунає над колосальними хвилями моря: «Ні землі, ні неба... Серце мліє, — а козакам того тільки й треба, — пливуть собі та співають...» Не думають про небезпеку, не питають куди, й на кого... «А **попереду** отаман **веде, куди знає**»; про ціль походу лише вождь знає. Дисципліна, залізна воля, послух! «**Підняв шапку — човни стали**». Тільки знак (шапки), і все завмерло —

такий вияв послуху. Але як намовити йти далі в таку бурю? Тут знов одною рисою поет подає глибоке арозуміння психології військової маси та її вождя. Необхідно викликати в масі загальний ентузіазм, запал... і отаман подає суттєвну думку: «Нехай ворог гине!» і повний ефект наказу, але ніби на спільній нараді, щоб усіх захопити і навіть слабодуких однією думкою, і вождь захопив; у відповідь одногосне: — «Добре, батьку-Отамане! — кругом заревіло... — Спасибі вам! Надів шапку. Знову закипіло Синє море...» Яка вірна і яскрава характеристика вождя-психолога, що вміє володіти масою вояків. Тут картина залізної волі й послуху, а разом із тим якоїсь внутрішньої і глибокої братерськості, ввічливості з боку вождя і взаємної між ним і козацтвом приязні й навіть любови.

Там, де рішається доля Нації, де над її долею має смерть, то во ім'я життя її не має місця для вагань і суперечок. І Шевченко, як колосальний мистець, впрост геніяльно змальовує братерське співжиття і діяння Нації та її вождя. Іван Підкова — це перший справжній образ у творчості поета, перший, але величавий, як скала як монумент, що прорізує майбутність України і стоїть попереду Української Нації, як її єдина визвольна ідея, як туга поета і вказівка на те, якою Україна повинна бути.

ТАРАСОВА НІЧ.

«Тарасова Ніч» — це історична поема, що закінчує собою «Кобзар» р. 1840. Викінчувалась вона вже тоді, коли «Кобзар» саме друкувався. Для оформлення цієї поеми Шевченко зачерпнув події тільки з «Історії Русів», політичного твору XVIII. ст., що гостро виступив проти польського й московського панування над українським народом за відрубну державну й національну самостійність України. Тому подія, що змальовується в цій поемі, хоч заснована на певних історичних фактах, але в подробицях розробляється вільно, відходячи від фактичної історичної дійсності.

Але для самого твору таке трактування історичних фактів не має великого значіння. І до сьогоднішнього дня у всіх деталях ми своєї історії ще не знаєм. А в часи Шевченка історичні джерела були ще скупіші на факти. Тому Шевченко для повнішої й суцільнішої картини творив своє тло, в загальному не порушуючи дійсних подій, і надавав йому своєї національної концепції.

Тарас Трясило, що його дійсне прізвище було Федорович — особа історична. Він запорожцями, що повстали проти поляків, був вибраний гетьманом; але поляки Тараса Федоровича не признали, а затвердили свого кандидата Грицька Чорного; та Чорного не визнавали козаки і при першій нагоді піймали його й віддали в руки Тараса Федоровича, і він був скараний на смерть. Після того козаки повстали проти поляків під проводом Тараса Федоровича (Трясила). На боротьбу з поляками благословив козаків митрополит Йов Борецький. Розпочалась завзята боротьба. Поляки задумали повстання стлумити й оточили Тараса. Бились кілька тижнів, і козаки однієї ночі поляків побрили; оця ніч перемоги, в письменників давніх називалась **Тарасова ніч**. Так після усних переказів змалював цю боротьбу автор «Історії Русів»; в такім самім викладі оспівав цю подію Т. Шевченко в вищезазначеній поемі. Завзята героїчна боротьба українського козацтва притягнула увагу Шевченка тому, що вона була проведена проти численного польського регулярного війська в спонтанний і сміливий спосіб.

Змалювання цієї події Шевченко вкладає в уста Кобзаря, якого оточили хлопці та дівчата і слухають. В цій картині поет дає вірний образ героїчної події, що довго жила в усній кобзарській традиції, і цю традицію поет затримує і в своїм творі, надавши йому характеру козацької думи. Але в цім творі поруч подій із минулого виступають події і сучасні авторові. Із такого свідомого зіставлення минулого й сучасного в Шевченка виступає тенденція підняти в читача свідомість, що коли вільний український нарід із таким славним ми-

нулим опинився в неволі, то покоління поневоленних повинно по прикладу своїх славних дідів боротись, щоб звільнитись від московського царського панування, як свого часу від польського панування звільнялись їх предки. Таксамо були невдачі, заломлювались, але на це не зважали, а боролись далі: повстав Наливайко — не пощастило йому перемогти ворога — був ворогом скараний на смерть; тоді повстає Павлюга й теж гине. Та проте козацтво не складає зброї, а вперто веде боротьбу далі, бо без жертв ніяка визвольна боротьба не обходиться. Повстає Тарас і перемагає. Отак боряться справжні патріоти, коли долю нації ставлять вище всього. Так само повинні боротись і внуки. Нехай не сидять у запічку, як над молоддю глузує кобзар у поемі Шевченка. Тому із поеми випливає цілком ясний висновок: гнуть шиї і ходять у ярмі тільки невільники, а герої, хоробрі із зброєю в руках перебувають на полі бою й борються за свою волю до загибелі або до перемоги. Ось — сенс і основна ідея поеми «Тарасова Ніч».

Ця поема у своїй цілості гарно скомпонована й по мистецьки розроблені всі її частини. Центральною й найартистичнішою є картина бою й перемоги. До неї підноситься й міцніє загальний тон поеми і від неї спускається й опадає напруженність боротьби і поступово переходить у сумний настрій з приводу теперішнього становища і кінчається поема глумливим насміхом кобзаря над сучасною йому безвольною молоддю. Поема кінчається й тяжкий настрій валишається від назверх веселого кінця її.

ДУМИ МОЇ, ДУМИ МОЇ...

«Думи мої, думи мої...», уміщені на самім початку «Кобзаря», є якби **заспів** до цілої збірки. Але в головній думці, що в цій творі виложена, можна зрозуміти, що цей твір поета наче закінчує й синтезує все те, що Шевченко думав, переживав й уявляв, коли пи-

сав поодинокі твори «Кобзаря». Виходячи з таких даних, ми вміщуємо оцею поясняльній уступ до цієї поезії не першим в ряді поясняльних статей до поодиноких творів Шевченкової збірки р. 1840, а останнім. Та й сам твір цей Шевченко створив уже аж тоді, коли довідався, що «Кобзар» може бути дійсно надрукований. Тому й посилає поет свої **Думи**: «в Україну ідіть, діти!» — тому й просить Україну: «привітай же, моя Ненько, моїх діток нерозумних, як свою дитину!»

По жанру цей твір є **елегія**, цебто сумна, лірично-настроява, рефлексійна поезія, що визначає поетові роздумування у зв'язку з виходом у світ його першої друкованої збірки творів. Вже з того, що Шевченко спочатку боявся дати П. Мартосові до друку свої твори, видно, як він вагався, як критично ставився до пропозиції його твори надрукувати, яка це для нього була несподіванка. Такі самі вагання пустити в світ свою першу дитину саму, пустош відчуваються і в цій елегії-заспіві. Тарас не був певний, що його поезії зустрінуть прихильно, не був також певний чи правдиво зрозуміють його національні думки.

Ця елегія розпочинається **вступом**, у якому поет звертається до своїх творів, як до дітей: «нащо стали на папері сумними рядами?» Чом їх вітер не розвіяв, не приспало лихо? І відповідає: тому лихо не приспало, що **те саме лихо їх і зродило... Перші твори Шевченка і зроджені якимсь лихом...** Тому й величезний той неспокій поета, тому й турбується він за долю своїх поезій — дум: чи приймуть їх там в Україні? чи відчують там оту глибину тяжкого лиха, в якому ці його думи зродились, чи заплаче хоч одне дівоче серце, що глибше відчуває тугу, горе... чи впаде хоч одна її сльоза з очей карих? Хоч одна — і він щасливий, бо його зрозуміла, збагнула ту трагедію, що ховається за зверхніми словами; мета досягнута.

Що ж то за **лихо**, що зродило його думи-сльози? **Чим** поет так мучився, коли творив оті думи, поеми, балади, послання, що склали його перший «Кобзар»? В дальшій другій частині після вступу Шевченко ви-

криває й оту лиху силу, що спричинилась до повстання його «Кобзаря». Тією силою були:

1) доля карих оченят, цебто доля української дівчини, майбутньої жінки і доля української родини;

2) доля степів та могил України, цебто неволя українського народу: Україна лягла спочить, а над нею виросла могила й орел чорний сторожем літає...

3) доля українського козацтва, цебто доля української організованої сили, що могла б знов Україну визволити з неволі, як колись визволяла від татар, турків, поляків і москалів;

4) доля української волі й державної незалежності: коли не буде «у своїй хаті своєї правди, сили й волі», то нема України.

Все це підступом і хижацьким способом Москва забрала, Україну знищила, кинула її в найтяжчу неволю. Ось яке лихо породило на світ Шевченкові думи-сльози; а тепер воно лише сміється з української трагедії, сміється і з нього, що зміє тільки плакати.

Але це лихо мало хто бачить, мало хто розуміє його страшні наслідки для України. Тільки той може збагнути це все, хто на українську справу дивиться не лише очима, але й **Душею**, внутрішнім зором, цілою своєю духовою істотою. Але тій людині, що так глибоко розуміє всю трагедію своєї Батьківщини, дуже тяжко жити: «пекло йому на сім світі...»

І в третій частині заспіву Шевченко приходиться до висновку, що «журбою не накликає собі долі», краще заховає її, «щоб ворог не бачив...» А натомість пускає свою думку в світ, хай літає і нехай, «**як той ворон кричє**», хай перед усім народом **віщує** лихо; а серце хай соловейком **щєбєчє** та вишком плаче... цебто, хай думка поетова попереджає всіх, що є лихо, а серце — соловейко хай красою слова, співу **будить** душі, щоб **чули, розуміли**, а не тільки **очима бачили**, що Україна zagrożена. Ось чому його думи «стали на папері сумними рядами...», чому їх поливали сльози... глибина думки і краса поетичного слова в гармонійнім поєднанні найкраще визначають ідею «Кобзаря».

В четвертій, кінцевій частині Шевченко посилав: «В Україну ідять діти!» і просить, щоб Україна привітала його діток, «як свою дитину...»

Отже бачимо, що в цій елегії-заспіві виложена вся національна концепція, під впливом якої поет творив свого «Кобзаря», пізнаємо поважне і глибоке завдання, яке поклав Шевченко, випускаючи цей перший і такий видатний свій твір. Із цього заспіву ми пізнаємо і ще один задум поета, а власне: «Кобзар» призначається не для розваги й забави, не для того, щоб приємно прочитати, сховати й забути прочитане. Кожний твір «Кобзаря» — це кривавий шматок власного поетового серця, всієї його істоти і всієї глибокої внутрішньої трагедії України; тому його треба не тільки прочитати, але передумати і **всією душею пережити**. Виходячи з такої засади, заспів цей — це **ключ**, що відкриває найпотайніший замок ідей, глибоких дум і поетичного серця самого Шевченка, як сина поневоленої Української Нації. Тому «Кобзар» — це епохальне явище століт тому назад і цього значіння не втратив і до сьогоднішнього дня. І заспів розкриває цю ідею автора найпростішими словами в найглибшій унутрішній синтезі.

1840—1841

ГАЙДАМАКИ

Поема, видана в С.-Петербурзі

1841

ГАЙДАМАКИ.

Поема «Гайдамаки» є найбільший і найсильніший твір Тараса Шевченка. Зродилась у душі поета вона ще тоді, коли він творив «Кобзаря». Вже тоді, мабуть, у рр. 1839—1840. зароджувався цей твір, зрів і виливався у фрагментах, окремих картинах та розділах на папір. Бо справді, коли поет у своєму «Щоденнику» пригадує, що вже в студії Карла Брюлова, перед картинами свого вчителя, «перед його чудовими творами задумувався й пестив у своєму серці свого сліпого Кобзаря і своїх жадних крови **Гайдаманів**», — то тим самим розкриває, що в тій скринці, яку він дав Мартосові, могли бути вже листочки і з уривками з «Гайдамаків».

Але ця найбільша поема Шевченка, скомпонована віршом, певна річ, не могла так скоро писатись. І була викінчена р. 1841. Перший розділ її в цілій поемі є під заголовком «Галайда», був уміщений у «Ластівці» на самім кінці перед післямовою: «До зобачення» із такого приміткою Є. Гребінки: «Порадував нас торік Шевченко «Кобзарем», а тепер знов написав поему **«Гайдамаки»**. Гарна штука, дуже гарна, така смашна, мовляв, як у спасівку та у жаркий день після обіда гарний кавун! — І їси, і ще хочеться — і читаєш і не одірвешся. Оце вам для приміру з неї перва глава. А там дальше усе лучче й лучче. Штука я вам скажу!» Така з гастрономічним присмаком була перша друкована оцінка по-

еми «Гайдамаки». Оцінка дуже висока і цілком правдива.

Окрилений такою відозвою Гребінки, Шевченко задумує цю поему видавати сам: потребував грошей, а видавець «Кобзаря» так мало заплатив гонорару авторові, що Шевченко був уже знеохочений давати йому свої дальші твори. Але на самостійне видання не мав грошей. Тоді поет відкриває попередню підписку і звертається з передплатними білетами до своїх приятелів і добрих знайомих, щоб таку підписку на поему збирали. А сам здобуває дозвіл на видрукування від цензури (такий дозвіл був даний 29. XI. 1841.) і передає твір у друкарню. Але передплата йшла дуже зле. І Квітка-Основ'яненко, і Г. Тарновський й інші сповіщали, що бажаючи мати поему, дадуть гроші тільки тоді, як одержать уже надрукований твір. Поема р. 1841. була вже надрукована. Та Шевченко не мав грошей, щоб її викупити, і відбирав частками, коли мав на це гроші. І ще р. 1843. в друкарні було 800 примірників поеми. Тоді Шевченко перед від'їздом в Україну, передаючи «Кобзаря» свого видавцеві Лисенкову для другого видання, продав йому й решту поеми «Гайдамаки», що вкупі з «Кобзарем» склали р. 1844. нову збірку, яку Шевченко назвав «**Чигиринський Кобзар і Гайдамаки**». Така була доля поеми.

Як бачимо, задумана була на початках Шевченкової творчості. Тоді ж і розпочата, але була викінчена щойно р. 1841. Тоді ж була надрукована самим Шевченком. Частина розійшлась, а решта механічно додана до другого видання «Кобзаря» р. 1844. і вкупі з цим останнім зшита під новою вже в горі зазначеною назвою цілої збірки.

ГАЙДАМАКИ.

(В. І. Гриворовичу на пам'ять 22. квітня 1838. р.)

- Все йде, все минає — і краю немає . . .
Куди ж воно ділось, відкіля взялось?
І дурень, і мудрий нічого не знає.
Живе . . . умірає . . . Одно зацвіло,
5 А друге зав'яло, навіки зав'яло,
І листя пожовкле вітри рознесли.
А сонечко встане, як перше вставало;
І зорі червоні, як перше плили,
Попливуть і потім; і ти, білолиций,
10 По синьому небу вийдеш погулять,
Вийдеш подивиться в жолобок, криницю
І в море безкрає, і будеш сіяць,
Як над Вавилоном, над його садами,
І над тим, що буде з нашими синами.
15 Ти вічний без краю!.. Люблю розмовлять,
Як з братом, з сестрою, розмовлять з тобою,
Співать тобі думу, що ти ж нашептав.
Порай мені ще раз, де дітись з журбою?
Я не самотній, я не сирота:
20 Єсть у мене діти, та де їх подіти?
Заховать з собою? Гріх: душа жива!
А, може, їй легше буде на тім світі,
Як хто прочитає ті сльози-слова,
Що так вона щиро колись виливала,
25 Що так вона нишком над ними ридала.
Ні, не заховаю, бо душа жива!
Як небо блакитне, нема йому краю, —
Так душі почину і краю немає.

- А де вона буде? Химерні слова!
30 Згадай же хтонебудь її на сім світі, —
Безславному тяжко сей світ покидать.
Згадайте, дівчата, вам треба згадать!
Вона вас любила, рожеві квіти,
І про вашу долю любила співать.
35 Поки сонце встане, спочивайте, діти!
А я поміркую, ватажка де взять.

* * *

- Сини мої, гайдамаки!
Світ широкий, воля, —
Ідіть, сини, погуляйте,
40 Пошукайте долі!
Сини мої невеликі,
Нерозумні діти!
Хто вас щиро без матері
Привітає в світі?
45 Сини мої! Орли мої!
Летіть в Україну!
Хоч і лихо вустрінеться,
Так не на чужині.
Там найдеться душа щира,
50 Не дасть погибати;
А тут . . . а тут . . . тяжко діти!
Коли пустять в хату,
То зустрівши насміються.
Такі, бачте, люди:
55 Все письменні, дрюковані,
Сонце навіть гудять:
„Не відтіля, каже, сходить,
Та не так і світить;
Отак, каже, було б треба . . .“
60 Що мавш робити?
Треба слухать, може, й справді
Не так сонце сходить,
Як письменні начитали.
Розумні та й годі!

- 65 А що ж на вас вони скажуть?
Знаю вашу славу!
Поглузують, покепкують,
Та й кинуть під лаву.
„Нехай“, скажуть, „спочивають,
- 70 Поки батько встане
Та розкаже по-нашому
Про свої гетьмани.
А то дурень розказув
Мертвими словами,
- 75 Та якогось-то Ярему
Веде перед нами
У постолах. Дурень! Дурень!
Били, а не вчили:
Од козацтва, од гетьманства
- 80 Високі могили —
Більш нічого не осталось,
Та й ті розривають;
А він хоче, щоб слухали,
Як старці співають!
- 85 Дарма праця, пане-брате!
Коли хочеш грошей
Та ще й слави, того дива,
Співай про „Матрьошу“,
Про „Парашу, радість нашу“,
- 90 Султан, паркет, шпори —
От де слава! А то співа:
„Грає сине море“,
А сам плаче; за тобою
І твоя громада
- 95 У сріяках . . .“ — Правда мудрі!
Спасибі за раду!
Теплий кожух, тільки шкода,
Не на мене шитий,
А розумне ваше слово
- 100 Брехнею підбите,
Вибачайте! Кричіть собі!
Я слухать не буду,
Та й до себе не покличу:

- Ви розумні люди,
105 А я дурень; один собі
У моїй хатині
Заспіваю, заридаю,
Як мала дитина.
Заспіваю — море грає,
110 Вітер повіває,
Степ чорніє, і могила
З вітром розмовляє.
Заспіваю — розвернулась
Висока могила,
115 Аж до моря запорожці
Степ широкий крили;
Отамани на вороних
Перед бунчуками
Вигравають, а пороги
120 Між очеретами
Ревуть, стогнуть, розсердились,
Щось страшне співають!
Послухаю, пожурюся,
У старих питаю:
125 Чого, батьки, сумуєте?
— „Не, весело, сину!
Дніпро на нас розсердився,
Плаче Україна . . .“
130 Пишними рядами
Виступають отамани,
Сотники з панами,
І гетьмани, — всі в золоті.
У мою хатину
135 Прийшли, сіли коло мене,
І про Україну
Розмовляють, розказують:
Як Січ будували,
Як козаки на байдаках
140 Пороги минали,
Як гуляли по синьому,
Грілися в Скутарі,

- Та як, люльки закурявши
 В Польщі на пожарі
 145 В Україну верталися,
 Як бенкетували . . .
 „Грай, кобзарю! Лий, шинкарю!“ —
 Козаки гукали.
 Шинкарь знає, наливає
 150 І не схаменеться;
 Кобзар вшкварив, а козаки —
 Аж Хортиця гнеться, —
 Метелиці та гопака
 Гуртом оддирають;
 155 Кухоль ходить, переходить,
 Так і висихає.
 „Гуляй, пане, без жупана!
 Гуляй, вітре, полем!
 Грай, кобзарю, лий, шинкарю,
 160 Поки встане доля!“
 Ваявшись в боки, навприсядки
 Парубки з дідами:
 „Отак, діти, добре, діти!
 Будете панами!“
 165 Отамани на бенкеті,
 Неначе на раді,
 Похожають, розмовляють . . .
 Вельможна громада
 Не втерпіла, ударила
 170 Старими ногами;
 І я дивлюсь, поглядаю,
 Сміюся сльозамя, —
 Дивлюся, сміюся, дрібні утираю:
 Я не одинокий, є з ким в світі жить!
 175 У мойй хатині, як в степу безкраім,
 Козацтво гуляє, байрак гомонить;
 У мойй хатині синє море грає,
 Могила сумує, тополя шумить,
 Тихесенько „Гриця“ дівчина співає —
 180 Я не одинокий, є з ким вік дожить!
 От де мов добро, гроші,

От де моя слава!
А за раду — спасибі вам,
За раду лукаву!
185 Буде з мене, поки живу,
І мертвого слова,
Щоб вляивать журбу, сльози.
Бувайте здорові!
Піду синів випровожать
190 В далеку дорогу.
Нехай ідуть — може, найдуть
Козака старого,
Що привіта моїх діток
Старими сльозами,
195 Буде з мене. Скажу ще раз:
Пан я над панями!

Отак, сідя кінець стола,
Міркую, гадаю:
Кого просить? Хто поведе?
200 Надворі світає,
Погас місяць, горить сонце.
Гайдамаки встали,
Помолились, одяглися,
Кругом мене стали.
205 Сумно, сумно, як сироти,
Мовчки похилились:
— „Благослови“, — кажуть, — „батьку,
Поки маєм силу,
Благослови шукать долю
210 На широкім світі“.
— „Поstrівайте! Світ — не хата,
А ви малі діти,
Нерозумні. Хто ватажком
Піде перед вами?
215 Хто проведе? Лихо, діти,
Лихо мені з вами!
Викохав вас, вигодував,
Виросли чималі,
Йдете в люди, а там тепер

- 220 Все письменне стало.
Вибачайте, що не вивчив,
Бо й мене, хоч били
Добре били, а багато
Дечому навчили!
- 225 Тма, мна знаю, а оксію
Не втну таки й досі.
Що ж вам скажуть? Ходім, сини,
Ходімо, попросим!
Єсть у мене щирий батько
- 230 (Рідного немає),
Дасть він мені раду з вами,
Бо сам, здоров, знає,
Як то тяжко блукать в світі
Сироті без роду;
- 235 А дотого душа щира,
Козацького роду,
Не одцуравсь того слова,
Що мати співала,
Як малого повивала,
- 240 З малим розмовляла;
Не одцуравсь того слова,
Що про Україну
Сліпий старець сумуючи
Співає під тином.
- 245 Любить її, думу правди,
Козацькую славу,
Любить її! Ходім, сини,
На раду ласкаву!
Як би не він спіткав мене
- 250 При лихій годянні,
Давно б досі заховали
В снігу на чужині;
Заховали б тай сказали:
„Так, якесь ледащо!“
- 255 Тяжко-важко нудить світом
Не знаючи, за що.
Минулося, щоб не снилось! . .
Ходімо, хлоп'ята!

- Коли мені на чужині
260 Не дав погибати,
То й вас прийме, привітає,
Як свою дитину.
А од його, помолившись,
Гайда в Україну!“
- 265 Добридень же, тату, в хату!
На твоїм порогу
Благослови моїх діток
В далеку дорогу!

7. IV. 1841.
Петербург.

I. ІНТРОДУКЦІЯ

- Була колись Шляхетчина,
270 Вельможная пані, —
Мірялася з москалями,
З ордою, з султаном,
З німотою. Було колись . . .
Та що не минає?
- 275 Було, шляхта, знай, чваниться,
День і ніч гуляє,
Та королем коверзує —
Не кажу Степаном,
Або Яном Собієським, —
- 280 Ті два незвичайні,
А іншими . . . Небораки
Мовчки панували.
Сейми, сеймики ревіли, —
Сусіди мовчали,
- 285 Дивилися, як королі
Із Польщі втікають!
Та слухали, як шляхетство
Навісне гукає:
Nie pozwalam, nie pozwalam!
- 290 Шляхта репетує,

- А маїнати палять хати,
Шабельки гартують
Довго таке робилося,
Поки не в Варшаві
295 Запанував над ляхами
Понятовський жвавий.
Запанував, та й думав шляхту
Приборкать грошки . . . — не зумів
Хотів добра, як дітям мати,
300 А, може, й ще чого хотів.
Єдине слово „nie rozwalam“
Хотів у шляхти одібрать,
А потім . . . Польща запалала,
Шляхта сказала, — кричать:
305 — „Слово гонору, дарма праця!
Поганець, наймит москаля!“
На гвалт Пулавського і Паца
Встає шляхетська земля,
І — разом сто конфедерацій.
310 Розбрелись конфедерати
По Польщі, Волині,
По Литві, по Молдаванах
І по Україні,
Розбрелися, та й забули
315 Волю рятувати,
Полигалися з жндами
Та й ну руйнувати.
Руйнували, мордували,
Церквами топили . . .
320 А тим часом гайдамаки
Ножі освятили.

II. ГАЛАЙДА

- „Яremo! Герш ту, хамів сину?
Піди кобилу приведи!
Подай патинки господині
325 Та принеси мені води!

Вимети хату! Внеси дрова!
Посип індікам! Гусям дай!
Піди до льоху, до корови,
Та швидче, хаме! . . . Постривай!
330 Підеш упоравшись в Вільшану:
Їмості треба. Не барись! —
Пішов Ярема, похилився.

Отак у ранці жид поганий
Над козаком коверзував.
335 Ярема гнувся, бо не знав,
Не знав сіромаха, що виросли крила,
Що неба достане, коли полетить,
Не знав, нагинався.

О, Боже мій милий!
340 Тяжко жить на світі . . . а хочеться жить!
Хочеться дивитись, як сонечко сяє,
Хочеться послухать, як море заграє,
Як пташка щебече, байрак гомонить,
Або чорнобрива в гаю заспіває . . .
345 О, Боже мій милий! як весело жить!

Сирота Ярема, сирота убогий!
Ні сестри, ні брата, нікого нема!
Попіхач жидівський, виріс у порогу,
А не кличе долю, людей не займа.
350 Та й за що їх лаять? Хібá вони знають,
Кого треба гладить, кого катувать?
Нехай бенкетують! У їх доля дбає,
А сироті треба самому придбать,
Трапляється, часом тихенько заплаче,
355 Та й то не од того, що серце болить:
Щонебудь згадає, або що побачить . . .
Та й знову до праці: отак треба жить!
Нащо батько,мати, високі палати,
Коли нема серця з серцем розмовлять!
360 Сирота Ярема — сирота багатий:
Бо в з ким заплакать, в з ким заспівать:

- Єсть карії очі, —
 Як зіроньки ссяють,
 Білі рученята
 365 Мліють, обнімають;
 Єсть серце єдине,
 Серденько дівоче,
 Що плаче, сміється,
 Як він того хоче;
 370 Отакий-то мій Ярема,
 Сирота багатий.
 Такий і я колись-то був...
 Минуло дівчата!
 Минулося, розійшлося,
 375 І сліду не стало.
 Серце мліє, як згадаю...
 Чому не осталось?
 Чому не витало?
 Чому не осталось? Чому не витало?
 Легше було б сльози, журбу вилити.
 380 Люди одібрали, бо їм було мало:
 „Нащо йому доля? Треба закопати,
 Він і так багатий!“
 Багатий на лати
 Та на дрібні сльози — бодай не втирати!...
 385 Доле моя, доле! Де тебе шукать?
 Вернися до мене, до моєї хати,
 Або хоч присниться... Не хочеться спати!
- Вибачайте, люди добрі!
 Може, не до-ладу,
 390 Та прокляте лихо-зливні
 Кому не завадять?
 Може, ще раз зустрінємось,
 Поки шкандибіаю
 За Яремою по світу,
 395 А, може... й не знаю.
 Лихо, люди, — всюди лихо,
 Ніде пригорнуться:
 „Куди“, — каже, — „хилить доля,
 Туди й треба гнутись“ —

- 400 Гнуться мовчки, усміхаться,
Щоб люди не знали,
Що на серці заховано,
Щоб не привітали.
Бо їх ласка — нехай сниться
- 405 Тому, в кого доля,
А сироті, щоб не снилась,
Не снилась ніколи!
Тяжко, нудно розказувать,
А мовчать не вмію.
- 410 Виливайся ж, слово-сльози:
Сонечко не гріє,
Не висушить. Поділюся
Моїми сльозами,
Та не з братом, не з сестрою,
- 415 З німими стінами
На чужині . . . А поки-що —
До корчми вернуса:
Що там робиться?

Жидюга

- 420 Дрижить, зігнувшись
Над каганцем, лічить гроші
Коло ліжка, клятий.
А на ліжку . . . ох, аж душно!
Білі рученята
- 425 Розкидала, розкрилася,
Як квіточка в гаю
Червонів; а пауза . . .
Паузя немає,
Розірвана . . . Мабуть, душно
- 430 На перині спати,
Одинокій, молоденькій
Ні з ким розмовляти, —
Одна шепче . . . Несказано
Гарна нехрещена!
- 435 Отó дочка, а тó батько,
Чортова кишенья.
Стара Хайка лежить долі

В перинах поганах.
Де ж Ярема? Взявши торбу,
440 Потяг у Вільшану.

III. КОНФЕДЕРАТИ

- Одчиняй, проклятий жиде,
Бо будеш битий! Одчиняй!
Ламайте двері, поки вийде
Старий паскуда!“
- 445 Стривайте, зараз!“ — „Постривай!
Стривайте, зараз!“ — „Нагаями
Свиняче ухо! Жартувать,
Чи що ти хочеш?“
- 450 — „Я? З панами?
Крий, Боже! Зараз, дайте встать,
Ясновельможні!“ (нишком — „свині!“)
— „Пане полковнику, ламай!“
- Упали двері, а нагай
- 455 Малюв вздовж жидівську спину.
— „Здоров, свине! Здоров, жиде!
Здоров, чортів сину!“
Та нагаєм, та нагаєм.
А жид зогнув спину:
- 460 — „Не жартуйте, мості-пане!“
— „Добри-вечір в хату!
Ще раз шельму! Ще раз!.. Годі!
Вибачай, проклятий!
Добри-вечір! А де дочка?“
- 465 — „Умерла, панове!“
— „Лжеш, Іудо! Нагаями!“
Посипались знову...
— „Ой, паночки, голубчики,
Йй-Богу, немає!“
- 470 — „Брешеш, шельмо!“ — „Коли брешу,

- Нехай Бог карає!“
 — „Не Бог, а ми. Признавайся!“
 — „Нащо б мав ховати,
 475 Як би жива? Нехай, Боже,
 Щоб я був проклятий!..“
 — „Ха, ха, ха, ха! Чорт, панове,
 Літанію співає.
 Перехрестись!“
 480 — „Як же воно?
 Далєбі, не знаю“.
 — „Отак, дивись!“
 Лях хреститься,
 А за ним Іуда.
 485 — „Браво! Браво! Охрестили!
 Ну, за таке чудо
 Могоричу, мості-пане!
 Чуєш, охрищений?
 Могоричу!“
 490 — „Зараз, зараз!“
 Ревуть, мов скажені,
 Ревуть ляхи, а поставець
 По столу гуляє.
 „Єще Польца не згінєла!“
 495 Хто куди гукає.
 — „Давай, жиде!“
 Охрищений
 Із льоху та в хату,
 Знай, шмигляє, наливає,
 500 А конфедерати,
 Знай, гукають: — „Жиде! Меду!“
 Жид не схаменеться.
 — „Де цимбали? Грай, псявіро!“
 Аж корчма трясеться —
 505 Краков'яка оддирають,
 Вальса та мазура.
 А жид гляне та нищечком:
 „Шляхетська натура!“
 — „Добре, годі! Тепер співай!“
 510 — „Не вмію, їй-Богу!“

- „Не божись, собача шкуро!“
 — „Яку ж вам? „Небогу“?“
 „Була собі Гандзя,
 Каліка небога,
 515 Божилася, молилася,
 Що боліли ноги;
 На панщину не ходила,
 А за парубками
 Тихесенько, гарнесенько,
 520 Поміж бур'янами“.
 — „Годі! Годі! Це погана:
 Схизмати співають“.
 — „Якої ж вам? Хіба оцю?
 Стривайте! Згадаю . . .
 525 „Перед паном Хведором
 Ходить жид ходором,
 І задком,
 І передком
 Перед паном Хведірком,
 530 Ходить жид, ходить . . .“
 — „Добре, годі! Тепер плати!“
 — „Жартуйте, пане!
 За що платить?“
 — „Що слухали.
 535 Не кривись, поганий!
 Не жартую. Давай гроші!“
 — „Де мені їх взяти?
 Ні шеляга! Я панською
 Ласкою багатий“.
 540 — „Лжеш, собако! Признавайся!
 А ну-те, панове,
 Батогами!“
 Засвистіли,
 Христять Лейбу знову.
 545 Періщили, періщили,
 Аж пір'я летіло . . .
 — „Ій же Богу, ні шеляга!
 Їжте мов тіло!
 Ні шеляга! Гвалт! Рятуйте!“

- 550 — „Ось ми порятуєм!“
 — „Пострівайте! Я щось скажу...“
 — „Почуєм, почуєм,
 Та не бреш! Бо, хоч здохни,
 Брехня не pomoже“.
- 555 — „Ні... в Вільшаній...“
 — „Твої гроші?“
 — „Мої? Ховай, Боже!
 Ні, я кажу, що в Вільшаній...
 Вільшанські схизмати...“
- 560 — „По три сім'ї, по чотири
 Живуть в одній хаті?...
 Ми це знаєм, бо ми самі
 Їх так одчухрали...“
 — „Та ні, не те... вибачайте, —
- 565 Щоб лиха не знали,
 Щоб вам гроші приснилися!..
 Бачте, у Вільшаній...
 У косяолі, у титаря...
 А дочка Оксана!
- 570 Ховай, Боже! Як панночка!
 Що то за хороше!
 А червінців! Хоч не його,
 Так що? Аби гроші!“
 — „Аби гроші, однаково!
- 575 Правду Лейба каже;
 А щоб певна була правда, —
 Нехай шлях покаже.
 Одягайся!“
- Поїхали
- 580 Ляхи у Вільшану.
 Один тільки під лавою
 Конфедерат п'яний
 Нездужа встать, а курника,
 П'яний і веселий:
- 585 „Jeszcze, kiedy my żyjemy,
 Polska nie zginęła“.

IV. ТИТАР

- „У гаю, гаю
Вітру немає;
Місяць високо,
590 Зіроньки сяють.
Вийди, серденько,
Я виглядаю —
Хоч на годину,
Моя рибчино,
595 Виглянь, голубко,
Та поворкуєм,
Та посумуєм.
Бо я далеко
Сю ніч мандрую.
600 Виглянь же, пташко,
Мов серденько,
Поки близенько,
Та поворкуєм . . .
Ох, тяжко, важко!“
- 605 Отак, хбдя попід гаєм,
Ярема співав,
Виглядав, а Оксани
Немає, немає.
Зорі сяють серед неба
610 Світить білолиций;
Верба слуха соловейка,
Дивиться в криницю;
На калині, над водою,
Так і виливав,
615 Неначе зна, що дівчину
Козак виглядав.
А Ярема по долині
Ледве-ледве ходить,
Не дивиться, не слухав.
- 620 — „Нащо мені врода.
Коли нема щастя, коли нема долі?
Літа молодії марно пропадуть.

Один я на світі — стебло серед поля,
 Його буйні вітри полем рознесуть.
 625 Так і мене люди не знають, де діти.
 За що ж одцурались? Що я сирота?
 Одно було серце, одно на всім світі,
 Одна душа шира, та бачу, що й та,
 Що й та одцуралась!“
 630 І хлинули сльози.
 Поплакав сердега, утер рукавом.
 — „Оставайся здорова! В далекій дорозі
 Або найду долю, або за Дніпром
 Ляжу головою. А ти не заплачеш,
 635 А ти не побачиш, як ворон клює
 Ті карії очі, ті очі козачі,
 Що ти цілувала, серденько моє!
 Забудь мої сльози, забудь сиротину,
 Забудь, що клялася, — другого шукай!
 640 Я тобі не пара, я в сірій свитині,
 А ти — титарівна!.. Кращого вітай!
 Вітай, кого знавш, — така моя доля!
 Забудь мене, пташко, забудь, не журись!
 А коли почувш, що на чужім полі
 645 Сховали Ярему, — нишком помолись, —
 Одна, серце, на всім світі
 Хоч ти помолися!“

 Та й заплакав сіромаха,
 На кий похилився
 650 Плаче собі тихесенько...
 Шелесть!.. коли гляне:
 Попід гаєм, мов ласочка,
 Крадеться Оксана.
 Забув, побіг, обнялися...
 655 — „Серце!“ — та й зомліли.
 Довго, довго тільки — „серце!“
 Та й знову німіти.
 — „Годі, пташко!“
 — „Ще трошечки,
 660 Ще... ще, сизохрилий!“

- Вийми душу! Ще раз, ще раз . . .
Ох, як я втомилась!“
— „Одпочинь, моя ти зоре!
Ти з неба злетіла!“
- 665 Послав свитку, Як ясочка,
Усміхнулась, сіла.
— „Сідай же і ти коло мене!“
Сів, тай обнялися.
— „Серце мое, крихто моя,
- 670 Знову полилися . . .
— „Ти сьогодні забарилась . . .
— „Батько занедужав,
Коло його все поралась“.
— „А мене й байдуже?“
- 675 — „Який бо ти, їй же Богу!“
І сльози блиснули.
— „Не плач, серце, я жартую“.
— „Жарти!“
- Усміхнулась.
- 680 Прихилилась головою,
Та й ніби заснула.
— „Бач, Оксано, я жартую,
А ти й справді плачеш!
Ну, не плач же, глянь на мене:
- 685 Завтра не побачиш;
Завтра буду я далеко,
Далеко, Оксано!
Завтра вночі у Чигрині
Свячений достану;
- 690 Дасть він мені срібло-злото,
Дасть він мені славу;
Одягну тебе, обую,
Посажу, мов паву,
На дзиглику, як гетьманшу,
- 695 Та й дивитись буду . . .
Поки не вмру, дивитимусь“.
— „А, може, й забудеш?“
Розбагатівш, у Київ
Поїдеш з панами,

- 700 Найдеш собі шляхтяночку,
Забудеш Оксану!
— „Хіба́ краща є за тебе?“
— „Може й є, не знаю“.
— „Гнівиш Бога, мов серце:
- 705 Кращої немає
Ні на небі, ні за небом,
Ні за синім морем
Нема кращої од тебе!“
— „Що се ти говориш?
- 710 Схаменися!“
— „Правду, рибко!“
Тай знову, тай знову.
Довго вони, як бачите,
Веля таку мову,
- 715 Цілувались, обнімались
З усієї сили;
То плакали, то божились,
То ще раз божились.
Йй Ярема розказував,
- 720 Як жить вони будуть,
Як окує всю в золото,
Як долю добуде,
Як виріжуть гайдамаки
Ляхів в Україні,
- 725 Як він буде панувати,
Коли не загине.
- Аж обридло, слухаючи,
Далебі, дівчата!
— „Ото який! Мов і справді
- 730 Обридло!“ А мати
Або батько як побачать,
Що ви, мої любі,
Таке диво читаєте, —
Гріха на всю губу!
- 735 Тоді, тоді — та цур йому!
А дуже цікаве!
А надто вам розказать би,

- Як козак чорнявий
Під вербою над водою
740 Обнявшись сумує;
А Оксана, як голубка,
Воркує, цілує,
То заплаче, то зомліє,
Головоньку схилить:
745 Серце моє, доле моя!
Соколе мій милий!
Мій . . . “ Аж верби нагинались
На таку мову.
Ото мова! не розкажу,
750 Мої чорноброві,
Не розкажу проти ночі,
А то ще присниться;
Нехай собі розійдуться,
Так, як і зійшлися:
755 Тихесенько, гарнесенько,
Щоб ніхто не бачив
Ні дівочі дрібні сльози,
Ні щирі козачі.
Нехай собі! . . . Може, ще раз
760 Вони на сім світі
Зустрінуться . . . Побачимо . . .

- А тим часом світить
З усіх вікон у титаря.
Що-то там твориться?
765 Треба глянуть та розказать . . .
Бодай не дивиться!
Бодай не дивитись, бодай не казати!
Бо за людей сором, бо серце болить.
Гляньте, подивіться: то конфедерати,
770 Люди, що зібрались волю боронять!
Боронять, прокляті! Будь проклята мати,
І день, і година, коли понесла,
Коли породила, на світ привела!
Дивіться, що роблять у титаря в хаті
775 Пекельнії діти!

- У печі палá
 Огонь і світить на всю хату;
 В кутку собакою дрижить
 Проклятий жид. Конфедерати
 780 Кричать до титаря: — „Хоч жить?
 Скажи де гроші!“
 Той мовчить.
 Налигачем скрутили руки,
 Вдарили об землю . . . нема,
 785 Нема ні слова.
 — „Мало муки,
 Давайте приску! Де смола?
 Кропи його! Отак! Холоне?
 Мерщій же приском посипай!
 790 Що? Скажеш, шельмо? . . . І не стогне!
 Завзята бестія! Стрівай!“
 Насипали в халяви жару . . .
 — „У тім'я цвяшок закатай!“
 Не витерпів святої кари,
 795 Упав сердега. Пропадай
 Душа без сповіді святої!
 „Оксано . . . дочко!“ — та й умер.
 Ляхи задумалися стóя,
 Хоч і запеклі.
 800 — „Що ж тепер?
 Панове, ради! Поміркуєм.
 Тепер з ним нічого робить.
 Запалим церкву!“
 — „Гвалт! Рятуйте!
 805 Хто в Бога вірує!“ — кричить
 Надворі голос, що в сили.
 Ляхи зомліли. — Хто такий?“
 Оксана в двері: — „Вбили! вбили!“
 Мліє та й пада, а старший
 810 Махнув рукою на громаду.
 Понура шляхта, мов хорти,
 Вийшла за двері . . . Сам позаду
 Бере зомлілюю . . .

- Де ж ти,
 815 Де ти? Яремо! ? Подивися!
 Може мандруючи співа,
 Як Наливайко з ляхом бився.
 Ляхи пропали; нежива
 Пропала з ними і Оксана.
 820 Собаки де-де по Вільшаній
 Загавкають та й замовчать.
 Білів місяць; люди сплять,
 І титар спить . . . Не рано встане :
 Навіки, праведний, заснув.
 825 Горіло світло, погасало,
 Погасло . . . Мертвий мов здригнув,
 І сумно, сумно в хаті стало.

У. СВЯТО В ЧИГИРИНІ

- Гетьмани, гетьмани! Як би то ви встали,
 Встали, подивились на той Чигирин,
 830 Що ви будували, де ви панували, —
 Заплакали б тяжко, бо ви б не пізнали
 Козацької слави убогих руїн!
 Базари, де військо, як море, червоне,
 Перед бунчуками, бувало, горить,
 835 А ясновельможний, на воронім коні,
 Блисне булавою — море закипить . . .
 Закипить, і розлилося
 Степами, ярами,
 Лихо мліє перед ними . . .
 840 А за козаками . . .
 Та що й казати? Минулося!
 А те, що минуло,
 Не згадуйте, пани-брати,

 Та й що з того, що згадав?
 845 Згадаєш — заплачеш.
 Ну, хоч глянем на Чигирин,
 Колись-то козачий.

- Ізза лісу, зза туману,
Місяць випливає,
850 Червоні круглолиций,
Горить, а не сяє,
Неначе зна, що не треба
Людам його світу,
Що пожари Україну
855 Нагріють, освітять.
І смерклося, а в Чигрині,
Як у домовині,
Сумно, сумно. (Отак було
По всій Україні
860 Проти ночі Маковія,
Як ножі святили).
Людей не чуть; через базар
Кажан костокрилий
Перелетить; на вигоні
865 Сова завиває.
А деж люди? Над Тясмином,
У темному гаю,
Зібралися; старий, малий,
Убогий, багатий
870 Повднались, — дожидають
Великого свята.

- У темному гаю, в зеленій діброві,
На припоні коні отаву скубуть;
Осідлані коні вороні готові.
875 Куди-то поїдуть? Кого повезуть?
Он кого, дивіться! Лягли на долині,
Неначе побиті, ні слова не чуть.
Ото гайдамаки . . . На гвалт України
Орли налетіли: вони рознесуть
880 Ляхам, жидам кару;
За кров і пожари
Пеклом гайдамаки ляхам оддадуть.

Попід дібровою стоять
Вози залізної тарані:

- 885 То щедрої гостинець пані, —
Уміла що кому давать,
Нівроку їй, нехай царствує!
Нехай не вадить, як не чує! . .
Поміж возами ніде стать:
890 Неначе в ирій налетіло
З Смілянщини, з Чигиринá,
Просте козацтво, старшина . . .
На певне діло налетіли.
Козацьке панство похожав
895 В киреях чорних, як один,
Нищечком х́дя розмовляє
І поглядав на Чигрин.

СТАРШИНА ПЕРВИЙ.

Старий Головатий щось дуже коверзує.

- 900 СТАРШИНА ДРУГИЙ.

Мудра голова! Сидить собі в хуторі, ніби не
знанічого, а дивися — скрізь Головатий. „Коли
сам“, каже, „не повершу, то синові передам“.

СТАРШИНА ТРЕТІЙ.

- 905 Та й син же штука! Я вчора зустрівся з За-
лізняком; таке розказує про його, що цур йому!
„Кошовим“, каже, „буде, та й годі; а, може, ще й
гетьманом, коли тев . . .“

СТАРШИНА ДРУГИЙ.

- 910 А Гонта на що? А Залізняк? До Гонти сама...
сама писала: „Коли“, каже . . .

СТАРШИНА ПЕРВИЙ.

Цитьте лишень! Здається дзвонять.

СТАРШИНА ДРУГИЙ.

- 915 Та ні, то люди гомонять.

СТАРШИНА ПЕРВИЙ.

Гомонять поки ляхи почують. Ох, старі голо-
ви та розумні! Химерять-химерять, та й зроблять
з лемеша швайку! Де можна лантух, там торби

- 920 не треба. Купили хрину — тре з'їсти; плачте, очі,
хоч повилазьте: бачили, що купували, — грошам
не пропадать! А то думають - думають, ні вголос,
ні мовчки, а ляхи догадаються — от тобі й пшик!
Що там за рада? Чом вони не дзвонять? Чим
925 спиниш народ, щоб не гомонів? Не десять душ,
а, слава Богу, вся Смілянщина, коли не вся Укра-
їна. Он, чуєте. співають?

СТАРШИНА ТРЕТІЙ.

Справді, співа щось; піду, спиню.

- 930 СТАРШИНА ПЕРВИЙ.
Не спиняй! Нехай собі співає, аби не голосно!

СТАРШИНА ДРУГИЙ.

Ото, мабуть, Волох! Не втерпів таки старий
дурень; треба та й годі!

- 935 СТАРШИНА ТРЕТІЙ.
А мудро співає! Коли не послухавш усе іншу.
Підкрадемось та послухаєм; а тим часом задзвон-
ять.

СТАРШИНА ПЕРВИЙ і ДРУГИЙ.

- 940 Ходімо!
(Старшини вишком стали за дубом, а під дубом си-
дить сліпий кобзар; кругом його запорожці й гайдамаки.
Кобзар співа неголосно).

КОБЗАР.

- 945 „Ой, волохи, волохи
Вас осталося трохи;
І ви, молдавани,
Тепер ви не пани:
Ваші господарі —
950 Наймити татарам,
Турецьким султанам,
В кайданах, в кайданах!
Годі ж, не журіться,
Гарно помоліться,

955 Братайтеся з нами,
З нами, козаками;
Згадайте Богдана,
Старого гетьмана!
Будете панами
960 Та, як ми, з ножами,
З ножами святими
Та з батьком Максимом
Сю ніч погуляєм,
Ляхів погойдаєм,
965 Та так погуляєм,
Що аж пекло засміється,
Земля затрясеться,
Небо запалає . . .
Добре погуляєм!“

970 ЗАПОРОЖЕЦЬ.

Добре погуляєм! Правду співа, як не бреше.
А що б то з його за кобзар був, якби не Волох!

КОБЗАР.

975 Та я й не волох, — так тільки; був колись
у Волощині, а люди й зовуть Волохом — не знаю,
за що.

ЗАПОРОЖЕЦЬ.

Ну дарма, утни ще якунебудь! А ну, про батька
Максима ушквар!

980 ГАЙДАМАКА.

Та не голосно, щоб не почув старшина.

ЗАПОРОЖЕЦЬ.

985 А що нам ваша старшина? Почув, так послуха,
моли має чим слухати, та й годі! У нас один
старший — батько Максим; а він як почує, то
ще карбованець дасть. Співай, старче Божий, не
слухай його!

ГАЙДАМАКА.

990 Та воно так, чоловіче; я це й сам знаю, та
ось що: не так пани, як підпанки, або — поки
сонце зійде, то роса очі виїсть.

ЗАПОРОЖЕЦЬ.

Брехня! Співай яку знаєш, а то й дзвона не
діждемо, — поснемо.

995

ГУРТОМ.

Справді заснемо: співай якунебудь!

- „Літа орел, літа сизий
Попід небесами, —
Гуля Максим, гуля батько
1000 Степами, лісами.
Ой, літає орел сизий,
А за ним орлята;
Гуля Максим, гуля батько,
А за ним хлоп'ята:
1005 Запорожці ті хлоп'ята,
Сини його, діти.
Поміркує, загадає,
Чи бити, чи пити,
Чи танцювать, то й ушкварять,
1010 Аж земля трясеться;
Заспіває — заспівають,
Аж лихо сміється.
Горілку, мед не чаркою —
Поставцем черкає,
1015 А ворога, заплющившись,
Катá, не минає.
Отакий-то наш отаман,
Орел сизокрилий!
І воює, і гарцює
1020 З усієї сили —
Нема в його ні оселі,
Ні саду, ні ста́ву . .
Степ і море — скрізь битий шлях,
Скрізь золото, слава.
1025 Шануйтеся ж, вражі ляхи,
Скажені собаки:
Йде Залізяк Чорним Шляхом,
За ним гайдамаки“.

ЗАПОРОЖЕЦЬ.

1030 Оце то так! Вчистив, нічого сказати; і до ладу,
і правда. Добре, далєбі добре! Що хоче, то так і
втне. Спасибі, спасибі!

ГАЙДАМАКА.

1035 Я щось не второпає, що він співав про гайда-
маків.

ЗАПОРОЖЕЦЬ.

1040 Який бо ти бевзь і справді! Бачиш, ось що
він співав: щоб ляхи погані, скажені собаки, кая-
лись, бо йде Залізник Чорним Шляхом з гайда-
маками, щоб ляхів, бачиш, різати . . .

ГАЙДАМАКА.

1045 І вішать, і мордують! Добре, їй-Богу, добре!
Ну, це так! Далєбі, дав би карбованця, якби був
не пропив учора! Шкода! Ну, нехай стара в'язне,
більше м'яса буде. Поборгуй, будь ласкав — завтра
оддам. Утни ще щонебудь про гайдамаків!

КОБЗАР.

1050 До грошей я не дуже ласий. Аби була ласка
слухати, — поки не охрип, співатиму; а охрипну
— чарочку-другу тії ледащиці - живиці, як то ка-
жуть, та й знову. Слухайте ж, панове громадо!

1055 „Ночували гайдамаки
В зеленій діброві,
На припоні пасли коні,
Сідлані, готові.
Ночували ляшки-панки
В будинках з жидами,
Напилися, простяглися,
Та й . . .“

1060 ГРОМАДА.

Цить лишень! Здається, дзвонять. Чувш?

КОБЗАР.

Задзвонили, задзвонили!

- Пішла луна гаєм.
 1065 Ідїть же ви та молїться,
 А я доспїваю.
 * * *
- Повалили гайдамаки,
 Аж стогне дїброва;
 Не повезли, а на плечах
 1070 Чумацькі волові
 Несуть вози. А за ними
 Сліпий Волох знову:
 „Ночували гайдамаки
 В зеленїй дїброві . . .“
- 1075 Шкандибає, курникає,
 І гич не до речі.
 — „Ну лиш іншу, старче Божий!“ —
 З возами на плечах
 Кричать йому гайдамаки.
- 1080 — „Добре, хлопці, нате!
 Отак! Отак! Добре, хлопці!
 А нуте, хлоп'ята,
 Ушкваримо!“
 Земля гнеться,
- 1085 А вони з возами
 Так і рїжуть. Кобзар грає,
 Додає словами:
 „Ой, гоп таки-так!
 Кличе Гандзю козак!
- 1090 „Ходи, Гандзю, пожартую!
 Ходи Гандзю, поцїлую!
 Ходїм, Гандзю, до попа
 Богу помолиться;
 Нема жита ні снопа —
- 1095 Вари варениці!“
 Оженився, зажурився:
 Нічого немає;
 У ряднині ростуть діти,
 А козак співає:

1100 „І по хаті ти-ни-ни,
І по сінях ти-ни-ни,
Бари, жінко, лини!
Ти-ни-ни, ти-ни-ни!“ „

— „Добре! Добре! Ще раз! Ще раз!“

1105 „Ой, гоп того дива!
Наварили ляхи пива,
А ми будем шинкувать,
Ляшків-панків частувать;
Ляшків-панків почастуем,

1110 З панянками пожартуем.

Ой, гоп таки-так!

Кличе панну козак:

„Панно, пташко моя!

Панно, доле моя!

1115 Не соромся, дай рученьку,
Ходім погуляймо;
Нехай людям лихо сниться,
А ми заспіваймо!

А ми заспіваймо,

1120 А ми посідаймо,
Панно, пташко моя!
Панно, доле моя!“

— „Ще раз, ще раз!

1125 „Якби таки, або так, або с'як,
Якби таки запорозький козак!
Якби таки молодий, молодий,
Хоч по хаті б поводив, поводив!

Страх мені не хочеться

З старим дідом морочиться!

1130 Якби таки . . .“

— „Цу-цу, скажені, схаменіться!

Бач, розходилися! А ти,

Стара собако, де б молилась,

Верзеш тут погань! От чорти!

- 1135 Кричить отáман. Опинились;
Бачать, що церков: дяк співа,
Попи з кадилами, з кропилом;
Громада — ніби нежива,
Ані телень . . . Поміж возами
- 1140 Попи з кропилами пішли;
За ними корогви несли,
Як на Великдень над пасками.
- „Молітесь, братія, молітесь!“ —
Так благочинний начина :
- 1145 — „Кругом святого Чигринá
Стане сторожа з того світу,
Не дасть святого розпинать,
А ви Україну ховайте:
Не дайте матері, не дайте
- 1150 В руках у ката пропадать!
Од Конашевича і досі
Пожар не гасне, люди мруть,
Конають в тюрмах, голі, босі . . .
Діти нехрищені ростуть,
- 1155 Козацькі діти; а дівчата,
Краю козацького краса,
У ляха в'яне, як перш — мати,
І непокрита коса
Стидом січється; карі очі
- 1160 Гаснуть в неволі; розкувать
Козак сестру свою не хоче,
Сам не соромиться конать
В ярмі у ляха . . . Горе, горе!
Молітесь, діти! Страшний суд
- 1165 Ляхи в Україну несуть, —
І заривають чорні гори.
Згадайте праведних гетьманів:
Де їх могили? Де лежить
Останок славного Богдана?
- 1170 Де Острянищина стоїть
Хоч би убогая могила?
Де Наливайкова? Нема!

- Живого й мертвого спалили.
 Де Богун той, де та зима?
 1175 Інгул що зиму замерзає, —
 Не встане Богун загатить
 Шляхетським трупом. Лях гуляє!
 Нема Богдана — червонить
 І Жовті Води й Рось зелену.
 1180 Сумує Корсунь староденний, —
 Нема журбу з ким поділить.
 І Альта плаче: „Тяжко жити!
 Я сохну, сохну... Де Тарас?
 Нема, не чуть... Не в батька діти“.
 1185 Не плачте, братія: за нас
 І душі праведних, і сила
 Архистратига Михаїла.
 Не за горами кари час...
 Моліться, братія!“
 1190 Молились,
 Молились щиро козаки, —
 Щиро, як діти; не журились,
 Думали теж... а зробилось —
 Над козаками хусточки.
 1195 Одно добро, одна слава —
 Біліє хустина,
 Та й ту знімуть...
 А диякон:
 — „Нехай ворог гине!
 1200 Беріть ножі!..“ Освятили!
 Ударили в дзвони;
 Реве гаєм: „Освятили!“
 Аж серце холоне.
 Освятили, освятили!
 1205 Гине шляхта, гине!
 Розібрали, заблищали
 По всій Україні.

VI. ТРЕТІ ПІВНІ

- Ще день Україну катували
Ляхи скажені; ще один,
1210 Один останній сумували
І Україна, і Чигрин.
І той минув, день Маковія,
Велике свято в Україні,
Минув, — і лях, і жидовин
1215 Горілки, крові упивались,
Кляли схизмата, розпинали,
Кляли, що нічого вже вьзять.
А гайдамаки мовчки ждали,
Поки поганці ляжуть спать.
1220 Лягли, і в голови не клали,
Що вже їм завтра не вставать.
Ляхи заснули, а Іуди
Ще лічать гроші уночі,
Без світла лічать бариші,
1225 Щоб не побачили злі люди;
І ті на золото лягли,
І сном нечистим задрімали.

- Дрімають . . . Навіки бодай задрімали!
А тим часом місяць пливе оглядять
1230 І небо, і зорі, і землю, і море
Та глянуть на люди, що вони моторять,
Щоб Богові вранці про те розказать.
Світить білолиций на всю Україну,
Світить, — а чи бачить мою сиротину,
1235 Оксану з Вільшани, мою сироту?
Де її мордують, де вона воркує?
Чи знав Ярема? Чи знає, чи чує?
Побачимо потім, а тепер не ту,
Не ту заспіваю, іншої заграю:
1240 Лихо — не дівчата — буде танцювать;
Недолю співаю козацького краю!
Слухайте ж, щоб дітям потім розказать,
Щоб і діти знали, внукам розказали,

Як козаки шляхту тяжко покараля
1245 Щоб не забували ляха проклинать.

Гомоніла Україна,
Довго гомоніла, —
Довго-довго кров степами
Текла, червоніла.
1250 Текла, текла, та й висохла.
Степи зеленіють;
Діди лежать, а над ними
Могили синіють.
Та що з того, що високі?
1255 Ніхто їх не знає,
Ніхто щиро не заплаче,
Ніхто не згадає.
Тільки вітер тихесенько
Повіє над ними,
1260 Тільки роси ранесенько
Сльозами дрібними
Їх уміють. Зійде сонце,
Осушить, пригріє;
А унуки? Їм байдуже, —
1265 Жито собі сіють!
Багато їх, а хто скаже,
Де Їонти могила,
Мученика праведного
Де похоронили?
1270 Де Залізник, щира душа,
Де одпочиває?
Тяжко! Важко!.. Кат панує,
А їх не згадають.

Гомоніла Україна,
1275 Довго гомоніла, —
Довго-довго кров степами
Текла, червоніла.
І день і ніч івалт, гармати;
Земля стогне, гнеться;

1280 Сумно, страшно, а згадаеш —
Серце усміхнеться.

Місяцю мій ясний! З високого неба
Сховайся за гору, бо світу не треба;
Страшно тобі буде, хоч ти й бачив Рось,
1285 І Альту, і Сену: і там розлилось,
Не знать за що, крові широкев море.
А тепер що буде? Сховайся ж за гори;
Сховайся, мій друже, щоб не довелось
На старість заплакати!

1290 Сумно, сумно серед неба
Сяє білолиций.

Понад Дніпром козак іде,
Може, з вечорниці!
Іде смутний, невеселий,

1295 Ледве несуть ноги.
Може, дівчина не любить
За те, що убогий?

І дівчина його любить,
Хоч лата на латі, —

1300 Чорнобривий, а не згине,
То буде й багатий.

Чого ж смутний чорнобривий
Іде, чуть не плаче?

1305 Якусь тяжку недолееньку
Віщує козаче

Чуле серце, та не скаже,
Яке лихо буде.

Мине лихо... Кругом його —
Мов вимерли люди.

1310 Ані півня, ні собаки,
Тільки ізза гаю

Десь далеко сумно, сумно
Вовки завивають.

1315 Байдуже! Іде Ярема,
Та не до Оксани,

Не в Вільшану на досвітки, —
До ляхів поганих
У Черкаси. А там третій
Півень заспівав.
1320 А там . . . а там . . . Йде Ярема,
На Дніпр поглядає.

„Ой, Дніпре мій, Дніпре, широкий та дужий!
Багато ти, батьку, у море носив
Козацької крові! Ще понесеш, друже!
1325 Червонив ти синє, та не напоїв,
А сю ніч уп'ється; пекельнеє свято
По всій Україні сю ніч зареве;
Потече багато, багато, багато
Шляхетської крові. Козак оживе!
1330 Оживуть гетьмани в золотім жупані,
Прокинеться доля; козак заспіва:
„Ні жида, ні ляха!“ А в степах України —
Дай то, Боже милий, — блисне булава!“

Так ідучи, думав в латаній свитині
1335 Сердега Ярема з свяченим в руках.
А Дніпр мов підслухав: широкий та синій
Підняв гори-хвилі, а в очеретах

Реве, стогне, завиває,
Лози нагинає;
1340 Грім гогоче, а блискавка
Хмару роздирає.
Іде собі наш Ярема,
Нічого не бачить;
Одна думка усміхнеться,
1345 А друга заплаче.
„Там Оксана, там весело
І в сірій свитині;
А тут, а тут . . . що ще буде?
Може, ще загину!“
1350 А тим часом зза байраку

Півень „кукуруіку!“
„А, Черкаси! . . Боже милий,
Не вкороти віку!“

VII. ЧЕРВОНИЙ БЕНКЕТ

- 1355 Задавонили в усі дзвони
По всій Україні;
Закричали гайдамакя:
„Гине, шляхта, гине!
Гине шляхта! Погуляєм
Та хмару нагрієм!“
- 1360 Зайнялася Смілянщина, —
Хмара червоніє;
А найперша Медведівка
Хмари нагріває.
Горить Сміла, Смілянщина
- 1365 Кров'ю підляває,
Горить Корсунь, горить Канів,
Чигирин, Черкаси;
Чорним Шляхом запалало,
І кров полилася
- 1370 Аж у Волинь по Поліссі
Іонта бенкетує,
А Залізник в Смілянщині
Дамаску гартує
У Черкасах, де й Ярема
- 1375 Пробує свячений.
— „Отак, отак! Добре, діти!
Мордуйте скажених!
Добре, хлопці!“ — на базарі
Залізник гуляє.
- 1380 Кругом пекло; гайдамаки
По пеклу гуляють.
А Ярема — страшно глянуть —
По три, по чотирі
Так і кладе. — Добре, хлопче!
- 1385 Матері їх хиря!

- Мордуй, мордуй! В раю будеш,
 Або есаулом.
 Гуляй, хлопче! Нуте, діти!
 І діти майнули
- 1390 По горищах, по коморах,
 По льохах — усюди;
 Всіх уклали, все забрали.
 — „Тепер, хлопці, буде!
 Утомилась, одпочиньте!“
- 1395 Улиці, базари
 Крились трупом, плили кров'ю:
 „Мало клятим кари!
 Ще раз треба перемучить,
 Щоб не повставали
- 1400 Нехрищені, кляті душі!“
- На базар збирались
 Гайдамаки. Йде Ярема,
 Залізник гукає:
 — „Чувш, хлопче? Ходи сюди!
- 1405 Не бійсь, не влякаю.
 — „Не боюся!“ знявши шапку,
 Став, мов перед паном.
 — „Відкіля ти? Хто ти такий?“
 — „Я, пане, з Вільшани“.
- 1410 — „З Вільшаної, де титаря
 Пси замордували?“
 — „Де? Якого?“
 — У Вільшаній . . .
- І кажуть, що вкрали
 Дочку його, коли знавш“.
- 1415 — „Дочку . . . у Вільшаній?“
 — „У титаря, коли знавав“.
- „Оксано, Оксано! —
 Де ти, серце мое, де ти?!“
- 1420 Та й пада додолу.
 — „Еге! Знаю . . . Шкода хлопця!
 Провітри, Миколо!“

- Провітрився. — „Батьку! Брате!
 Чом я не сторукий?
 1425 Дайте ножа, дайте силу,
 Муки ляхам, муки!
 Муки страшної, щоб пекло
 Затряслось та мліло!“
 — „Добре, хлопче, ножі будуть
 1430 Аби щоб хотілось!
 Хочеш з нами у Лисянку?“
 „На край світа . . . пане,
 На край світа та не найду,
 Не найду Оксани!“
 1435 — „Може й найдеш, ходім з нами . . .
 Я все забуваю,
 Як зовешся!“ — „Яремою!“
 — „Прізвище?“ — „Не маю!“
 — „Хіба байстрюк? Без прізвища . . .
 1440 Запиши, Миколо,
 Єсаулом“. — Без прізвища . . .
 Негай буде Голий!
 Бач обідраний . . .“ — „Погано
 — „Ну, хіба Бідою?“
 1445 — „Ні, погано . . .“ — „Стривай лишень:
 Пиши Галайдбю!“
 Записали.
 — „Ну, Галайдб,
 1450 Поїдем гуляти!
 Найдеш долю. А не найдеш . . .
 Рушайте, хлоп'ята!“
 І Яремі дали коня
 Зайвого з обозу.
 1455 Усміхнувся на воронім,
 Та знову у сльози.
 Виїхали за царину, —
 Палають Черкаси . . .
 — „Чи всі, діти?“
 1460 — „Усі, батьку!“

- „Гайда!“
Простяглася
По діброві понад Дніпром
Козацька ватага.
- 1465 А за ними кобзар Волох
Переваги-ваги
Шкандибав на конику,
Козакам співав:
„Гайдамаки, гайдамаки!
1470 Залізник гуляє!“
Поїхали . . . А Черкаси
Палають, палають.
Байдуже! Ніхто й не гляне!
Сміються та лають
- 1475 Кляту шляхту; хто балака,
Хто кобзаря слуха,
А Залізник попереду
Нашоросив уха,
Їде собі, люльку курить —
- 1480 Нікому ні слова;
А за ним німий Ярема.
Зелена діброва
І темний гай, й Дніпро дужий,
І високі гори,
- 1485 Небо, зорі, добро, люди
І лютеє горе —
Все пропало, все! Нічого
Не знав, не бачить, —
Як убитий. Тяжко йому,
- 1490 Тяжко, а не плаче.
Ні, не плаче: змія люта
Жадна випиває
Дрібні сльози, давить душу,
Серце роздирає.
- 1495 „Ой, ви сльози, дрібні сльози!
Ви змиєте горе, —
Змиєте його! Тяжко! Нудно!
І синього моря,

- І Дніпра, щоб вилить люте,
1500 І Дніпра не стане!
Занапастить хіба душу?
Оксано, Оксано!
Де ти? Де ти? Подивися,
Моя сиротино,
1505 Подивися на Ярему!
Де ти? Може, гине;
Може, тяжко клене долю,
Клене, умірає,
Або в пана у кайданах
1510 У склепú конає!
Може, згадає Ярему,
Згадає Вільшану!
Кличе його: „Серце мов!
Обніми Оксану!
1515 Обнімемось, мій соколе,
Навіки зомлієм,
Нехай ляхи знущаються, —
Не почувм! . . .“ Віє,
Віє вітер зза Лиману,
1520 Гне тополю в полі, —
І дівчина похилиться,
Куди гне недоля;
Посумує, пожуряться,
Забуде . . . і, може . . .
1525 У будинку господиня,
А лях . . . Боже, Боже!
Карай пеклом мою душу,
Вилий муки море,
Розбий кару надо мною!
1530 Та не таким горем
Карай серце! Розірветься,
Хоч би було камінь!
Доле моя, серце мов!
Чом ти не в Вільшаній!
1535 А може й там, може плаче,
Тяжко їй небові,
Може з батьком виглядає . . .

- І хлинули сльози;
Дрібні-дрібні полилися.
1540 Де вони взялися?
А Залізник гайдамакам
Кричить опинитись:
— „У ліс, хлопці! Вже світає,
І коні пристали:
1545 Попасемо!“
Повернули
У ліс та й сховались.

VIII. ГУПАЛІВЩИНА

- Зійшло сонце . . . Україна —
Де палала, тліла,
1550 А де шляхта, запершися,
У будинках мліла.
Скрізь по селах шибениці:
Навішано трупу —
Тільки старших, а так шляхта —
1555 Купою на купі.
На улицах, на розпуттях
Собаки, ворони
Ідять шляхту, клюють очі, —
Ніхто не боронить . . .
1560 Та й нікому: осталися
Діти та собаки, —
Жінки навіть з рогачами
Пішли в гайдамаки.
Отаке-то було лихо
1565 По всій Україні!
Гірше пекла . . . А за віщо?
За що люди гинуть?
Того ж батька, такі ж діти,
Жить би та брататься!
1570 Ні! Не вміли, не хотіли, —
Треба роз'єднатись!
Треба крові, брата крові,

- Бо задро, що в брата
Є в коморі і на дворі,
1575 І весело в хаті.
„Уб'єм брата! Спалим хату!“ —
Сказали, і сталось.
Все б, здається! Ні, на кару
Сироти остались, —
1580 В сльозах росли, та й вирости.
Замучені руки
Розв'язались, і кров за кров,
І муки за муки!
Болить серце, як згадавш:
1585 Старих слав'ян діти
Впились кров'ю. А хто винен?
Ксьондзи, езуїти.
Мандрували гайдамаки
Лісами, ярами,
1590 А за ними і Галайда
З дрібними сльозами.
Вже минули Воронівку,
Вербівку, в Вільшану
Приїхали. „Хіба спитать,
1595 Спитать про Оксану?
Не питаю, щоб не знали,
За що пропадаю . . .“
А тим часом гайдамаки
Й Вільшану минають.
1600 Питається у хлопчика:
— „Щоб, титаря вбили?“
— „Ба ні, дядьку; батько казав,
Що його спалили
Оті ляхи, що там лежать,
1605 І Оксану вкрали;
А титаря на цвинтарі
Вчора поховали“.
Не дослухав . . . „Неси, коню!“
І поводи кинув.
1610 „Чом я вчора, поки не знав,
Вчора не загинув!“

- А сьогодні, коли й умру,
 З домовини встану
 Ляхів мучить. Серце мов!
 1615 Оксано, Оксано!
 Де ти?
- Замок, зажурився,
 Поїхав ходою.
 Тяжко йому, сіромасі,
 1620 Борються з нудьгою.
 Догнав своїх. Боровиків
 Вже хутір минають, —
 Корчма тлів в стодолю,
 А Лейби немає.
- 1625 Усміхнувся мій Ярема,
 Тяжко усміхнувся:
 „Отут, отут позавчора
 Перед жидом гнувся,
 А сьогодні!..“ Та й жаль стало,
 1630 Що лихо минуло
- Цабе яром Гайдамаки
 З шляху повернули;
 Наганяють півпарубка:
 Хлопець у свитині
 1635 Полатаній, у постолах,
 На плечах торбина.
 — „Гей, старченя! Пострівай лиш!
 — „Я не старець, пане!
 Я, як бачте, гайдамака“.
 1640 — „Який же поганий!
 Відкіля ти?
 — „З Кирилівки“.
 — „А Будища знаєш?
 І озеро коло Будищ?“
 1645 — „І озеро знаю, —
 Отам воно; оцим яром
 Втрапите до його“.
 — „Що, сьогодні ляхів бачив?“
 — „Ніде ні одного!

- 1650 А вчора було багáто, —
Вінки не святити:
Не дали ляхи прокляті.
За те ж ми їх били!
І я, й батько святим ножем;
1655 А мати недужа,
А то й вона б...“
— „Добре, хлопче!
Ось нá тобі, друже,
Сей дукачик, та не згуби!“
1660 Узяв золотого,
Подивився: — „Спасибі вам!“
— „Ну, хлопці, в дорогу!
Та чуєте? Без гомону!
Галайдо, за мною!
1665 В оцім яру є озеро,
Ліс попід горою,
А в лісі скарб. Як приїдем,
То щоб кругом стали,
Скажи хлопцям! Може, льохи
1670 Стерегти осталась
Яка погань“.
Приїхали,
Стали кругом ліса;
Дивляться: нема нікого.
1675 — „Ту їх до-сто-біса!
Які груші уродили!
Збивайте, хлоп'ята!
Швидче, швидче! Отак, отак!“
І конфедерати
1680 Посипалися додолу, —
Груші гнилобокi.
Позбивали, упорались;
Козакам нівроку:
1685 Найшли льохи, скарб забрали,
У мертвих кишені
Потрусили, та й потягли
Ще карать мерзених
У Лисянку.

ІХ. СТАРОСВІТСЬКИЙ БУДИНОК

- Смеркалося. Із Лисянки
1690 Кругом засвітило:
Ото Гонта з Залізняком
Люльку закурили, —
Страшно-страшно закурили!
І в пеклі не вміють
- 1695 Отак курить! Гнилий Тікич
Кров'ю червоніє
Шляхетською, жидівською,
А над ним палають
І хатина, і будинок:
- 1700 Мов доля карає
Вельможного й неможного,
А серед базáру
Стоїть Гонта з Залізняком,
Кричать: Ляхам кари!
- 1705 Кари ляхам, щоб каялись!
І діти карають.
Стогнуть, плачуть; один просить,
Другий проклинає;
Той молиться, сповідає
- 1710 Гріхи перед братом,
Уже вбитим. Не милують, —
Карають завзяті.
Як смерть люта, не минають
Ні літа, ні вроду
- 1715 Шляхтяночки й жидівочки:
Тече кров у воду.
Ні каліка, ані старий,
Ні мати, дитина
Не остались; не вблагали
- 1720 Лихої години, —
Всі полягли, всі покотом;
Ні душі живої
Шляхетської й жидівської
А пожар удвоє
- 1725 Розгорівся, розпалався

До самої хмари.

- А Галайда, знай, гукає:
„Кари ляхам, кари!“;
Мов скажений, мертвих ріже,
1730 Мертвих віша, палить.
„Дайте ляха, дайте жида!
Мало мені, мало!
Дайте ляха, дайте крові
Наточить в поганих!
1735 Крові море . . . Мало моря! . .
Оксано, Оксано!
Так Галайда кричить, шука
Ляхів по пожару.
А тим часом гайдамаки
1740 Столи вздовж базару
Поставили, несуть страву,
Де що запопали,
Щоб засвітла повечерять.
„Гуляй!“ — загуляли.
- 1745 Вечеряють, а кругом їх
Пекло червонів.
У полум'ї, повішані
На кроквах, чорніють
Панські трупи. Горять крокви
1750 І падають з ними.
— „Гуляй, діти! Пийте, лийте!
З панами такими,
Може, ще раз зустрінемося,
Ще раз погуляєм!“
- 1755 І поставець одним духом
Залізник черкає.
— „За прокляті ваші трупи,
За душі прокляті
Ще раз вип'ю. Пийте, діти!
1760 Вип'єм, Гонто, брате!“
— „Постривай, я дожидаю,
Що Ляхи прокляті . . .“

- Ярема встав; — „Які ляхи?“
 --- „Ото бо завзятий!
 1765 Пий горілку, мій голубе!“
 — „Які ляхи, брате?“ —
 — „По тім боці, у будинку
 Заперлись прокляті!“
 — „Розвіємо!“ — „Шкода муру:
 1770 Старосвітська штука!
 А ще гірше, Богданові
 Мурували руки!“
 — „Богданові? Шкода, шкода
 Гетьманської праці!“ —
 1775 — „Я послав сказати проклятим,
 Щоб видали Паца:
 Помилую! Не видадуть —
 Порох засипаю . . .
 Потайники вже зроблені . . .“
 1780 — „І ляхи гуляють?
 Лічать зорі? Добре, брате!
 А поки що буде,
 Вип'єм чарку!“ — „Добре, вип'єм!
 Пийте, добрі люди!
 1785 Та не дуже, бо ще, може,
 Не кінчили кари!“
 — „Не кінчили! . . . Пийте, бийте
 Грай, співай, кобзарю!
 Не про дідів, бо незгірше
 1790 Й ми ляхів караєм;
 Не про лихо, бо ми його
 Не знали й не знаєм, —
 Веселої, утни, старче,
 Щоб земля ломилась,
 1795 Про вдовицю-молодицю,
 Як вона журилась“.

- „Од села до села
 Танці та музики:
 Курку, яйця продала,
 1800 Маю черевики!

- Од села до села
 Буду танцювати:
 Ні корови, ні вола, —
 Осталася хата.
 1805 Я оддам, я продам
 Кумові хатину,
 Я куплю, я зроблю
 Яточку під тином;
 Торгувать, шинкувать
 1810 Буду чарочками,
 Танцювать та гулять
 Таки з парубками.
 Ох, ви, дітки мої,
 Мої голуб'ята!
 1815 Не журіться, подивіться,
 Як танцює мати!
 Сама в найми піду,
 Діток в школу оддам,
 А червоним черевичкам
 1820 Таки дам, таки дам!“

- „Добре! добре! Ну, до танців,
 До танців, кобзарю!“
 Сліпий вшкварив. Навприсядки
 Пішли по базару.
 1825 Земля гнеться . . . — „Ану, Ёнто!“
 — „Ну, брате Максиме!
 Ушкваримо, мій голубе,
 Поки не загинем!“
 „Не дивуйтеся, дівчата,
 1830 Що я обідрався;
 Бо мій батько робив гладко,
 То й я в його вдався“.
 — „Добре, брате! Йй-же Богу!“ —
 — „А ну ти, Максиме!“
 1835 — „Пострівай лиш!“
 „Отак чини, як я чиню:
 Люби дочку аби-чию,
 Хоч попову, хоч дякову,

- Хоч хорошу мужикову!*
- 1840 Всі танцюють, а Галайда
Не чує, не бачить;
Сидить один кінці стола,
Тяжко-важко плаче,
Як дитина. Чого б, бачся?
- 1845 В червонім жупані,
І золото, і слава в...
Та нема Оксани!
Ні з ким долю поділити,
Ні з ким заспівати!
- 1850 Один-один сиротою
Мусить пропадати!
Та й заплакав. Всі танцюють,
А Галайда плаче.
Нудно йому...
- 1855 А із яру
В киреї козачій
Хтось крадеться.
— „Хто ти такий?“ —
- 1860 Галайда питає.
— „Я посланець пана Гонти.
Нехай погуляє,
Я підожду“.
- 1865 — „Ні, не діждеш,
Жидівська собако!“
— „Ховай Боже! Який я жид?
Бачиш? Гайдамака!
Ось царицина копійка!
— „Не бреш, проклятий!
Признавайся, я — Ярема:
- 1870 Ти конфедератів
Із хутора до титаря
Повів у Вільшану?
Признавайся! Я все знаю...
Де діли Оксану?“
- 1875 Махнув ножем — „Ховай Боже!..“
— „Я тебе сховаю!“
— „В будинку, на тім боці...“

- Виручай, як знаєш!
 На́ золото!..“ сипле йому
- 1880 Жменею з кишені.
 — „Треба Гонту...“ — Потім, потім...
 „А не — то свяченим...“
 — „Добре, добре! Постривайте!“
 — „Ніколи, проклятий!“
- 1885 Ходім вкупі!“ — „Які ж бо ви...
 Яремо, завзяті.
 Вам нетреба, один піду —
 Гроші мур ламають.
 Скажу ляхам: замість Паца...“
- 1890 — „Добре, добре! Знаю.
 Іди швидче!“
 — „Зараз, зараз!
 Гонту забавляйте
 З пів-упруга, а там нехай!“
- 1895 Ідть же, гуляйте!..
 Куди везти?“
 — „В Майданівку.
 В Майданівку, — чуєш?“
 — „Чую, чую“.
- 1900 І Галайда́
 З Гонтою танцює.
 А Залізняк бере кобзу:
 — „Потанцюй, кобзарю!
 Я заграю“.
- 1905 Навприсядки
 Слепий по базару
 Оддирав постоломи,
 Додав словами:
 „На взгороді постирнак, постирнак;
 Чи я ж тобі не козак, не козак?
 Чи я ж тебе не люблю, не люблю?
 Чи я ж тобі черевичків не куплю?
 Куплю, куплю, чорнобрива,
 Куплю, куплю того дива.“
- 1915 Буду, серце, ходить,
 Буду, серце, любить“.

- „Ой гоп-гопака!
 Полюбила козака,
 Та рудого, та старого, —
 1920 Лиха доля така!
 Іди ж, доле, за журбою,
 А ти, старий, за водою!
 А я — так до шинку.
 Вип'ю чарку, вип'ю другу,
 1925 Вип'ю третю на потугу,
 Г'яту, шосту, та й кінець.
 Пішла баба у танець,
 А за нею горобець,
 Викрутасом, вихилясом . . .
 1930 Молодець горобець!
 Старий рудий бабу кличе,
 А та йому дулю тиче:
 „Оженився, сатано,
 Заробляй же на пшоно!
 1935 Треба діток годувать,
 Треба діток одягать,
 А я буду добувать;
 А ти, старий, не гріши,
 Та в запічку колиши,
 1940 Та мовчи, не диши!“
 „Як була я молодою преподобницею,
 Повісила хвартушину над віконницею;
 Хто йде, не мине,
 То кивне, то махне.
 1945 А я шовком вишиваю,
 В кватирочку моргаю:
 Семени, Івани!
 Надівайте жупани,
 Та ходімо погуляймо,
 1950 Тя сядемо заспіваймо!“
 „Заганяйте квочку в бочку,
 А курчата в вершу!

 „І . . . гу!

- 1955 *Загнув батько дугу,
Тягне мати супоню,
А ти зав'яжи, доню!*"
— „Чи ще? Чи годі?“
— „Ще, ще!
- 1960 *Хоч погану! Самі ноги носять.*
„Ой, сип сирівець
Та криши опеньки!
Дід та баба,
То й до ладу,
Обое раденькі.
- 1965 *Ой, сип сирівець
Та криши петрушку!*
.
.
- Ой, сип сирівець
Та накриши хрину!
Як дід бабі*
.
- 1970 *Ой, сип воду, воду
Та пошукай броду, броду! . . .“*
- „Годі, годі!“ — кричить Гонта:
— „Годі! Погасає!
Світла, діти! . . . А де Лейба?
- 1975 *Ще його немає?
Найти його та повісить!
Петелька свиняча!
Гайда, діти! Гасне, гасне . . .
Великдень козачий!“*
- 1980 *А Галайда: — „Отамане!
Погуляймо, батьку!
Дивись: горить; на базарі
І видко, і гладко.
Потанцюєм. Грай, кобзарю!“*
- 1985 — „Не хоч гуляти!

- Огню дітя! Дьогтю, клоччя!
 Давайте гармати!
 В потайники пустить огонь!
 Думають: жартую!“
- 1990 Заревіли гайдамаки:
 — „Добре, батьку! Чув!“
 Через греблю повалили,
 Гукають, співають.
 А Галайда кричить: — „Батьку!
- 1995 Сійте! Пропадаю!
 Постривайте, не вбивайте;
 Там моя Оксана!
 Годиночку, батьки мої!
 Я її достану!“
- 2000 — „Добре, добре! Залізняйте!
 Гукни, щоб палили!
 Преподобиться з ляхами...
 А ти, сизокрилий,
 Найдеш другу!“ Оглянувся, —
- 2005 Галайди немає.
 Ревуть гори, і будинок
 З ляхами гуляв
 Коло хмари. Що осталося, —
 Пеклом запалало... .
- 2010 — „Де Галайда?“ — Максим кличе.
 І сліду не стало.

Х. ЛЕБЕДИН

- „Я сирота з Вільшаної,
 Сирота, бабусю!
 Батька ляхи замучили,
 А мене... Боюся,
 Боюсь згадать, моя сиза!..
 Узяли з собою,
 Не розпитуй, бабусенько,
 Що було зо мною.

- 2020 Я молилась, я плакала,
Серце розривалось,
Сльози сохли, душа мерла . . .
Ох, якби я знала,
Що побачу його ще раз,
- 2025 Що обвіму знову, —
Вдвов, втрое б витерпіла
За єдине слово!
Вибачай, моя голубко!
Може, я грішила?
- 2030 Може, Бог за те карав,
Що я полюбила, —
Полюбила стан високий
І карії очі,
Полюбила, як уміла,
- 2035 Як серденько хоче.
Не за себе, не за батька
Молилась в неволі,
Ні, бабусю, а за його,
За милого долю.
- 2040 Карай, Боже! Твою правду
Я витерпіть мушу.
Страшно сказати: я думала
Занапастить душу.
Якби не він, — може б . . . може,
- 2045 І занапастила.
Тяжко було! Я думала:
„О, Боже мій милий!
Він сирота, — хто без мене
Його привітає?
- 2050 Хто про долю, про недолу,
Як я, розпитає?
Хто обійме, як я, його?
Хто душу покаже?
Хто сироті убогому
- 2055 Добре слово скаже?“
Я так думала, бабусю,
І серце сміялось:
„Я сирота, без матері,

- 2060 Без батька осталась,
І він один на всім світі
Один мене любить;
А почує, що я вбилась,
То й себе погубить“.
- 2065 Я так думала, молилась,
Ждала, виглядала:
Нема його, не приїде! —
Одна я осталась . . .“
- Та й заплакала. Черниця,
Стоя коло неї,
2070 Зажурилась.
- „Бабусенько!
Скажи мені: де я?“
— „В Лебедині, моя пташко!
Не вставай, ти хвора“.
- 2075 — „В Лебедині? Чи давно я?“
— „Ба ні, — позавчора“.
- „Позавчора? . . . Стривай, стривай! . . .
Пожар над водою . . .“
- 2080 Жид, будинок, Майданівка . . .
Зовуть Галайдою . . .“
- „Галайдою Яремою
Себе називає
Той, що привіз“.
- „Де він, де він?“
- 2085 Тепер же я знаю! . . .“
- „Через тиждень обіцявся
Прийти за тобою“.
- „Через тиждень?
Серденько загоїть.
2090 Бабусенько, минулася
Лихая година!
То Галайда — мій Ярема! . . .
По всій Україні

- 2095 Його знають. Я бачила,
 Як села горіли;
 Я бачила: кати-ляхи
 Трусилися, мліли,
 Як хто скаже про Галайдú.
 Знають вони, знають,
 2100 Хто Ярема? Відкіля він?
 І кого шукає!
 Мене шукав, мене найшов,
 Орел сизокрилий!
 Прилітай же, мій орлику,
 2105 Вій соколе милий!
 Ох, як вésело на світі,
 Як весело стало!
 Через тиждень, бабусенько! . .
 Ще три дні осталось.
 2110 Ох, як довго! . .
 „Загрібай, мамо, жар, жар, —
 Буде тобі дочки жаль, жаль . . .“
 Ох, як весело на світі!
 А тобі, бабусю,
 2115 Чи весело?“ — „Я тобою,
 Пташко веселюся“.
 — „А чом же ти не співаєш?“
 — „Я вже одспівала . . .
 Піду, дзвонять до вечерні“.
 2120 Оксана осталась;
 Пожурилась, усміхнулась,
 Впала на коліна
 І молиться за Ярему
 Щиро, як дитина.
 2125 Через тиждень старі сестри
 У церкві співали:
 „Ісаія лікуй!“ Вранці
 Ярему вінчали,
 А ввечері мій Ярема
 2130 (От хлопець звичайний!),
 Щоб не сердить Залізняка,

- Покинув Оксану:
Ляхів конча, — а Залізняком
Часом наїзжає
- 2135 В ряди-годи, — та вдвох собі . . .
Ну це всякий знає! . . .
Вернімося ж до свячених.
Що вони зробили?
Чи всі вони ще як бритва,
- 2140 Чи перещербили?
Хоч вам, знаю, і остило
На кров та на сльози
Дивитися, а Оксані,
Оксані небозі,
- 2145 Йй аж нудно, бо Ярема
Весілля гуляє
З ножем в руках, на пожарах.
Вона виглядає
До півночі, а іноді
- 2150 Помолиться Богу
Та й спать ляже, одна собі . . .
Умер би, йй Богу!

ХІ. ЃОНТА В УМАНІ

- Минають дні, минає літо,
А Україна, знай, горить;
- 2155 Плачуть по селах малі діти:
Батьків немає. Шелестить
Пожовкле листя по діброві,
Гуляють хмари, сонце спить;
Ніде не чує людської мови;
- 2160 Тільки звір виє, йде в село,
Де чує трупи. Не ховали, —
Вовків ляхами годували,
Поки їх снігом занесло.
- Не спинила хуртовина
2165 Пекельної кари:

- Ляхи мерзали, а козаки
 Грілись на пожарі.
 Встала й весна, чорну землю
 Сонну розбудила,
 2170 Уквітчала її рястом,
 Барвінком покрила;
 І на полі жайворонок,
 Соловейко в гаї
 Землю, убрану весною,
 2175 Вранці зустрічають...
 Рай та й годі! А для кого?
 Для людей... А люди?
 Не хочуть на його й глянуть,
 А глянуть — огудять.
 2180 Треба кров'ю домалювать,
 Освітить пожаром;
 Сонця мало, рясту мало
 І багато хмари.
 Пекла мало! . . . Люди, люди!
 2185 Коли-то з вас буде
 Того добра, що маєте?
 Чудні, чудні люди!

 Не спинала весна крові,
 Ні злости людської.
 2190 Тяжко глянуть; а згадаєм —
 Так було і в Трої,
 Так і буде.
- Гайдамаки
- Гуляють, карають;
 2195 Де проїдуть — земля горить,
 Кров'ю підпливає.
 Придбав Максим собі сина
 На всю Україну;
 Хоч не рідний син Ярема
 2200 А щира дитина.
 Максим ріже, а Ярема
 Не ріже — лютує:

- З ножем в руках, на пожарах
 І днює й ночує.
 2205 Не милує, не минає
 Ніде ні одного, —
 За титаря ляхам платить,
 За батька святого,
 За Оксану . . . Та й зомлів,
 2210 Згадавши Оксану.
 А Залізняк: — „Гуляй, сину!
 Поки доля встане,
 Погуляєм“!
 Погуляли:
 2215 Купою на купі
 Од Київа до Умані
 Лягли ляхи трупом.

 Як та хмара, гайдамаки
 Умань обступили
 2220 Опівночі; до схід сонця
 Умань затопили.
 Затопили, закричали:
 „Карай ляха знову!“
 2225 Покотились по базару
 Кінні пародові;
 Покотились малі діти
 І каліки хворі.
 Ївалт і галас. На базарі,
 Як посеред моря
 2230 Кривавого, стоїть Ѓонта
 З Максимом завзятим.
 Кричать у двох: — „Добре, діти!
 Отак їх проклятих!“

 Аж ось ведуть гайдамаки
 2235 Ксьондза-взуїта
 І двох хлопців. — „Ѓонто, Ѓонто!
 Оце твої діти!
 Ти нас ріжеш — заріж і їх:
 Вони католики!

- 2240 Чого ж ти став? Чом не ріжеш?
Поки невеликі,
Заріж і їх: бо виростуть,
То тебе заріжуть!..“
— „Вбийте його! А собачат
- 2245 Своєю заріжу.
Клич громаду! Признавайтесь!
Що ви? Католики?“
— „Католики, бо нас мати...“
— „Боже мій великий!
- 2250 Мовчіть, мовчіть! Знаю, знаю!“
Зібралась громада.
— „Мої діти — католики...
Щоб не було зради,
Щоб не було поговору, —
- 2255 Панове громадо!
Я присягав, брав свячений —
Різать католика...
Сини мої, сини мої!
Чом ви не великі?
- 2260 Чом ви ляха не ріжете?“
— „Будем різать, тату!“
— „Не будете! Не будете!
Будь проклята мати,
Та проклята католичка,
- 2265 Що вас породила!
Чом вона вас до схід сонця
Була не втопила?
Менше б гріха: ви б умерли
Не католика́ми!
- 2270 А сьогодні, сини мої,
Горе мені з вами!
Поцілуйте мене, діти,
Бо не я вбиваю,
А присяга!“
- 2275 Махнув ножем —
І дітей немає!
Попадали зарівані.
— „Тату!“ — белькотали:

- „Тату, тату! Ми не ляхи!
 2280 Ми . . .“ та й замовчали.
 — „Поховать хіба?“
 — „Не треба!
 Вони католики . . .
 Сини мої, сини мої!
 2285 Чом ви не великі?
 Чом ворога не різали?
 Чом матір не вбили,
 Ту прокляту католичку,
 Що вас породила? . . .
 2290 Ходім, брате!“
- Взяв Максима,
 Пішли вдовж базару,[?]
 І обидва закричали:
 „Кари ляхам, кари!“
 2295 І карали. Страшно-страшно
 Умань запалала;
 Ні в будинку, ні в костьолі,
 Ніде не осталося, —
 Всі полягли. Того лиха
 2300 Не було ніколи,
 Що в Умані робилося!
 Базиліян школу,
 Де учились Гонта діти,
 Сам Гонта руйнує:
 2305 „Ти поїла моїх діток!“ —
 Гукає, лютує:
 „Ти поїла невеликих,
 Добру не навчила . . .
 Бийте стіни!“
- 2310 Гайдамаки
 Стіни розвалили;
 Розвалили, об каміння
 Ксьондзів розбивали,
 А школярів у криниці
 2315 Живих поховали.
- До самої ночі ляхів мордували;

- Душі не осталося. А Гонта кричить:
 „Де ви, людоїди? Де ви поховались?
 З'їли моїх діток — тяжко мені жить!
 2320 Тяжко мені плакати, ні з ким говорити!
 Сини мої любі, мої чорнобриві!
 Де ви поховались? Крови мені, крові!
 Шляхетської крові, бо хочеться пити,
 Хочеться дивитись, як вона чорніє,
 2325 Хочеться напиться!.. Чом вітер не віє,
 Ляхів не навів? Тяжко мені жить!
 Тяжко мені плакати! Праведні зорі!
 Сховайтесь за хмару, — я вас не займав,
 Я дітей зарізав!.. Горе мое, горе!
 2330 Де я прихилюся?“
- Так Гонта кричав,
 По Умані бігав. А серед базару,
 В крові, гайдамаки ставили столи;
 Де що запопали, страви нанесли
 2335 І сіли вечерять. Остатня кара,
 Остатня вечеря!
 — „Гуляйте, сини!
 Пийте, поки п'ється! Бийте, поки б'ється!“
 Залізник гукає: „А ну, навісній,
 2340 Ушквар нам щонебудь, нехай земля гнеться,
 Нехай погуляють мої козаки!“

- І кобзар ушкварив:
 „А мій батько орандар,
 Чоботар;
 2345 Моя мати пряха
 Та сваха;
 Брати мої, соколи,
 Привели
 І корову із діброви,
 2350 І намиста нанесли.

А я собі Христя
 В намисті;
 А на лиштві листя

Та листя,
2355 І чоботи і підкови.
Вийду вранці до корови, —
Я корову напою,
Подою,
2360 З парубками постою,
Постою“.

„Ой, гоп по вечері!
Замикайте, діти, двері!
А ти, стара, не журись
Та до мене пригорнись!“

2365 Всі гуляють. А де ж Гонта?
Чом він не гуляє?
Чому не п'є з козаками?
Чому не співає?
Нема його: тепер йому,
2370 Мабуть, не до неї,
Не до співи!

А хто такий
У чорній киреї
Через базар переходить?
2375 Став, розрива купу
Ляхів мертвих, шука когось.
Нагнувся, два трупи
Невеликих взяв на плечі
І, позад базару,
2380 Через мертвих переступа,
Кривється в пожарі
За костьолом. Хто ж це такий?
Гонта, горем битий,
Несе дітей поховати,
2385 Землею накрити,
Щоб козацьке мале тіло
Собаки не їли.
І темними улицями,
Де менше горіло,
2390 Поніс Гонта дітей своїх,

Щоб ніхто не бачив,
Де він синів поховає,
І як Гонта плаче.

- Виніс в поле, геть од шляху;
2395 Свячений виймає,
І свяченим копа́ яму.
А Умань палає,
Світить Гонті до роботи
І на дітей світить;
2400 Неначе сплять одягнені.
Чого ж страшні діти?
Чого ж Гонта ніби краде,
Або́ скарб ховає?
Аж труситься. Із Умані
2405 Де-де чуть — гукають
Товариші гайдамаки.
Гонта мов не чує, —
Синам хату серед степу
Глибоку будує,
2410 Та й збудував . . . Бере синів,
Кладе в темну хату
Аж труситься, ніби чує:
„Ми не ляхи, тату!“
Поклав обох; із кишені
2415 Китайку виймає;
Поцілував мертвих в очі,
Хрестить, накриває
Червоною китайкою
Голови козачі.
2420 Розкрив, ще раз подивився . . .
Тяжко-важко плаче:
— „Сини мої, сини мої!
На ту Україну
Подивіться! Ви за неї —
2425 Й я за неї гину.
А хто мене поховає?
На чужому полі
Хто заплаче надо мною?

Доле моя, доле!
2430 Доле моя нещаслива,
Що ти наробила?
Нащо мені дітей дала?
Чом мене не вбила?
Нехай вони б поховали,
2435 А то я ховаю!“

Поцілував, перехристив,
Покрив, засипав;
— „Спочивайте, сини мої,
В глибокій оселі!
2440 Сука-мати не придбала
Нової постелі.
Без васильків і без труни
Спочивайте, діти,
Та благайте, просіть Бога,
2445 Нехай на сім світі
Мене за вас покарає,
За гріх сей великий!
Простіть, сини! Я прощаю,
Що ви католики“.

2450 Зрівняв землю, покрив дерном,
Щоб ніхто не бачив,
Де полягли Гонти діти,
Голови козачі.
— „Спочивайте, виглядайте, —
2455 Я швидко прибуду.
Укоротив я вам віку,
І мені те буде!
І мене вб'ють . . . Коли б швидче!
Та хто поховав?
2460 Гайдамаки! . . . Піду ще раз,
Ще раз погуляю!“

Пішов Гонта, похилившись;
Іде, спотикнеться.

2465 Пожар світить; Гонта гляне,
Гляне, — усміхнеться.
Страшно, страшно усміхався,
На степ оглядався,
Утер очі . . . Тільки мріє
В диму, та й сховався.

XII. ЕПІЛОГ

2470 Давно те минуло, як, мала дитина,
Сирота в ряднині, я колись блукав
Без свитя, без хліба, по тій Україні,
Де Залізник, Гонта з свяченим гуляв.
2475 Давно те минуло, як тими шляхами,
Де йшли гайдамаки, — малими ногами
Ходив я та плакав, та людей шукав,
Щоб добру навчили. Я тепер згадав,
Згадав, та й жаль стало, що лихо минуло, —
2480 Молодее лихо! Як би ти вернулось, —
Проміняв би долю, що маю тепер.
Згадаю те лихо, степи ті безкраї,
І батька, і діда старого згадаю . . .
Дідусь ще гуляв, а батько умер.
2485 Бувало, в неділю, закривши Мінею,
По чарці з сусідом випивши тієї,
Батько діда просить, щоб той розказав
Про Коліївщину, як колись бувало,
Як Залізник, Гонта ляхів покарав . . .
Столітнії очі, як зорі, сіяли,
2490 А слово за словом сміялось, лилось:
Як ляхи конали, як Сміла горіла . . .
Сусіди од страху, од жалю німіли,
І мені, малому, не раз довелось
За титаря плакати. І ніхто не бачив,
2495 Що мала дитина за коміном плаче . . .
Спасибі, дідусю, що ти заховав
В голові столітній ту славу козачу:
Я її онукам тепер розказав!

- 2500 Вибачайте, люди добрі,
Що козацьку славу
Так навмання розказую,
Без книжньої справи.
Так дід колись розказував,
— Нехай здоров буде! —
- 2505 А я за ним . . . Не знав старий,
Що письменні люди
Тії речі прочитають . . .
Вибачай, дідусю, —
Нехай лають! А я поки
- 2510 До своїх вернуся.
Та доведу вже до краю,
Доведу, — спочину,
Та хоч крізь сон подивлюся
На ту Україну,
- 2515 Де ходили гайдамаки
З святими ножами,
На ті шляхи, що я міряв
Малими ногами.
- 2520 Погуляли гайдамаки,
Добре погуляли:
Трохи не рік шляхетською
Кров'ю напували
Україну, та й замовкли:
Ножі пощербили.
- 2525 Нема Їонти! Нема йому
Хреста, ні могили.
Буйні вітри розмахали
Попіл гайдамаки,
І нікому помолитись,
- 2530 Нікому заплакати!
Один тільки брат названий
Оставсь на всім світі;
Та й той — почув, що так страшно
Пекельні діти
- 2535 Його брата замучили, —
Залізник заплакав

- Вперше зроду; сльози не втер,
Умер неборака.
Нудьга його задавила
2540 На чужому полі,
В чужу землю положила, —
Така його доля!
Сумно- сумно гайдамаки
Залізную силу
2545 Поховали; насипали
Високу могилу;
Заплакали, розійшлися,
Відкіля взялися.
Один тільки мій Ярема
2550 На кий похилився,
Стояв довго: — „Спочинь, батьку,
На чужому полі,
Бо на своїм нема місця, —
Нема місця, волі . . .
2555 Спи, козаче, душе щира!
Хтонебудь згадає“.
Пішов степом сіромаха,
Сльози утирає.
Довго-довго оглядався,
2560 Та й не видко стало;
Одна чорна серед степу
Могила осталась.
Посіяли гайдамаки
В Україні жито,
2565 Та не вони його жали.
Що мусим робити?
Нема правди, не виросла, —
Кривда повиває . . .
Розійшлися гайдамаки,
2570 Куди який знає:
Хто додому, хто в діброву,
З ножем у халяві,
Жидів кінчать. Така й досі
Осталася слава.
2575 А тим часом стародавню

Січ розруйнували:
Хто на Кубань, хто за Дунай;
Тільки і остались,
Що пороги серед степу,
2580 Ревуть, завивають:
„Поховали дітей наших,
І нас розривають!“

Ревуть собі і ревтимуть, —
Їх люди минули!
2585 А Україна — навіки,
Навіки заснула.

З того часу в Україні
Жито зеленіє;
Не чуть плачу, ні гармати,
2590 Тільки вітер віє,
Нагинає верби в гаї,
А тирсу на полі.
Все замовкло. Нехай мовчить:
Така Божа воля!

2595 Тільки часом увечері,
Понад Дніпром, гаєм
Ідуть старі гайдамаки,
Ідучи співають:
„А в нашого Галайди,
2600 Хата на помості!

*Грай море!
Добре, море!
Добре буде,
Галайда!“*

ПЕРЕДМОВА.

- 2605 По мові — передмова; можна б і без неї. Так ось бачте що: все, що я бачив надрюкованого (тільки бачив, а прочитав дуже небогато), — всюди є передслово, а в мене нема. Якби я не дрюкував своїх „Гайдамаків“, то воно б не треба і передмови, а коли вже пускаю в люди, то треба і з чим, щоб не сміялись на обірванців, щоб не сказали: „От який! Хіба діди та батьки дурніші були, що не пускали в люди навіть граматики без предисловія!“ Так, далєбі так, вибачайте! Треба предисловіє. Так як же його scomпонувати, щоб, знаєте, не було і кривди, щоб не було і правди, а так, як всі предисловія компонуються? Хоч убий, — не вмю: треба б хвалить, так сором, а гудить не хочеться.
- 2610
- 2615
- 2620 Начнем же убо начало книги сице. Весело подивиться на сліпого кобзаря, як він собі сидить з хлопцем, сліпий, під тином, і весело послухать його, як він заспіває думу про те, що діялось, як боролися ляхи з козаками. Весело...
- 2625 а все такн скажеш: „Слава Богу, що минуло!“ А надто, як згадаеш, що ми одної матері діти, що всі ми — слав'яне. Серце болить, а розказувать треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братануться знову з своїми ворогами. Нехай житом-пшеницею, як золотом, покрита, нерозмежованою останеться на віки од моря і до моря слав'янська земля!
- 2630 Про те, що діялось на Україні 1768 року, розказую так, як чув од старих людей: надрюкованого і критикованого нічого не читав, бо, здається, і нема нічого. Галайда вполовину видуманий, а смерть вільшанського титаря — правда, бо ще є люди, котрі його знали. Гонта і Залізняк, отамани того кровавого діла, може, виведені в мене не так, як вони були, — за це не ручаюсь. Дід мій, нехай здоров буде, коли зачи-
- 2635
- 2640

*на розказувать щонебудь таке, що не сам бачив,
а чув, то спершу скаже: „Коли старі люди бре-
шуть, то й я з ними“.*

ПАНОВЕ СУЬСКРИБЕНТИ!

- 2645 „Бачимо, бачимо, що одурив, та ще хоче і одбрехать-
ся!“ Отак ви вслух подумаете, як прочытаєте мої „Гайда-
мака“. Панове громадо! Далєбі не брешу. Ось бачите що:
я думав, і дуже хотілось мені надрюкувать ваші козацькі
імена рядочком гарненько; уже було і найшлось їх десят-
2650 ків зо два, зо три. Слухаю, виходять розмова; один каже
— треба, другий каже — не треба, третій нічого не каже.
Я думав, що тут робять на світі? Взяв та й процандрав
гарненько ті гроші, що треба було заплатити за аркуш
надрюкованого паперу, а до вас і ну писать оцю цидулу!
2655 Все б то це нічого! Чого не трапляється на віку! Все
буває. як на довгій ниві. Та ось лихо мені на безголов'я!
Єсть ще і такі павичі, що соромились свою благородну
фамілію (Кврпа-Гвучкошівєнко-въ) і надрюкувать в мужвць-
кій квижці. Далєбі правда!

Т. Шевченко,

ГАЙДАМАКИ.

I.

Поема «Гайдамаки» є один із найсильніших і найбільших творів Тараса Шевченка. І навіть дивно, на третім році після звільнення із кріпацтва, поет у цій поемі несподівано піднявся до величезних виявлень свого бурхливого і неспокійного духа і до вершин мистецьких досягнень. Недавній кріпак, як метеор, підноситься перед цілий світ і проголошує те, до чого в той час не наслідювався ніхто. А ще більше дивним є те, що московська мистецька еліта, викупаючи талановитого маляра, гадала, що викупляє кріпака-малороса, котрий, як Калніст, Гнідич, Богданович, Наріжний, Гребінка, Гоголь М. й багато інших мистців з України подарує для «русского искусства» не один твір графічного мистецтва, — а тим часом цей невдячний маляр стає не тільки українським малярем, графіком, не тільки талановитим українським поетом, але **геніальним** реформатором в українським письменстві й великим націоналістом, будителем української визвольної ідеї. І яка іронія: — свій перший протест проти московського ярма, свою видатну поему «Катерина» Шевченко присвячує одному із найголовніших своїх визволителів із кріпацтва — найупливішому тоді московському поетові В. Жуковському. І як цей кріпак мусів розчарувати впливові кола московської інтелігенції, коли із сторінок його «Кобзаря» залунав перший крик протесту проти неволі українського народу з такою силою, з якою до того часу в українській літературі не лунав ніколи. І московська критика в особі тодішнього її найбільшого представника Бєлінського намагалася всіма силами, щоб цей єдиний могутній український голос серед тиші мертвого «безмолствія» впрост ви-

сміяти або принаймні змусити Шевченка, цього дико-го «хахла», писати московською мовою.

І ось на такі вимоги московського критика Шевченко відповідає українською поемою «Гайдамаки».

Ані один твір в українській і іншій критичній літературі не викликав таких різноманітних голосів, як ця національна епопея 26-літнього поета. Московська критика віднеслася до неї негативно, як до того явища, що кличе тільки до розбишацького чину, що сіє лише зло... Польська критика подивилася на цей твір, як на реабілітацію чину, що в очах історії навіки залишиться найбрутальнішим злочинством. Навіть українська критика неоднаково застосувалася до цього твору. Як до позитивного явища з ідеологічного й мистецького боку поставились тільки Сірко (Ів. Вовк) й О. Огоновський, а решта в більшості, починаючи від М. Драгоманова через Ів. Франка аж до Б. Навроцького (р. 1928.), вважали і вважають, що цей твір або не є викінченим і не творить суцільності ні в ідеї, ні в фабулі, ні в сюжеті, ні в означенні героїв, ні навіть у темі; поет, мовляв, хотів сказати сильне слово, але в нього не вистарчило ні вміння, ні такту, ні широкої освіти проголосити це слово так, щоб воно було на височині ідеологічних, історіософічних та мистецьких досягнень культурного світу тих часів. З національного погляду поет заняв, мовляв, шовіністичну лінію, з політичного в співцем насильства й анархізму, з державного — пробує відродити Запорізьку Січ, з соціального не піднісся на рівень навіть тодішніх соціально-революційних доктрин Західної Європи, а з історичного становища цей твір є повний елементарних анахронізмів та помилок і т. д., і т. д.

Як нам до цілого жмутку цих поглядів застосуватись?

Кожне явище й витвір творчого духа людини є перш за все продуктом цілої низки умов, серед яких це явище повстало, — це одне, а друге — те діло є творчим ферментом і чинником, що визначає собою нові по-

будники творчого конструктивізму й розпочинає собою та підносить нові думки для нового життя.

Яких же умов є продуктом поема «Гайдамаки»? Це перша проблема, що стоїть перед нами у весь свій зріст. Отже, прошу.

Поетичні твори в усіх жанрах (поема, драма, повість) на теми з українського життя у світовій літературі наприкінці XVIII. й початку XIX. ст. стають остільки популярними, що конкурують із темами античних, східно-азійських і кавказьких народів. Ця своєрідна українська поетична екзотика пролунала голосно по цілій Європі. Не тільки у літературах слов'янських народів та зокрема в польській і московській, але й у Вольтера, Байрона, Гердера, Гюго, Боденштедта й у багатьох інш. А серед цієї української екзотики у світовій літературі одно з перших місць займає тема козащини взагалі, а опришковщини та гайдамаччини зокрема. Цю тему, багату на героїв, на колізії, на націоналістичні визвольні ідеї, особливо письменники розробляли, захоплювались і ширили. І от в артистичній літературі опрацьовували її переважно німці; вона була популярна і в московській літературі (Бутков, Сомов, Подолінський, Рилєєв й інш.). Але особливої популярності гайдамачина здобуває в польській літературі з перших років XIX. ст. (Камінський — «Helena czyli Hajdamaku na Ukrainie», Вітвіцький — «Sluga i Pan», Яшовський, Piller — «Wanda Potocka», Семінський — «Wieś Serby albo Młynarka», Гошинський — «Zamek Kaniowski», М. Грабовський — «Koliszczynna i Step», Гроза — «Pierwsza pokuta Zelizniaka», «Starosta Kaniowski», Slowacki — «Beniowski», М. Чайківський, — «Wernyhoga» й багато інш.).

Всі ці письменники до змалювання тих подій із української історії підходять майже однаково. Правда, московські поети цією темою цікавились менше, і в них коліївщина не вийшла із рамок окремих фрагментів та коротких, до кінця не опрацьованих, поезій; але і в них ми бачимо, що гайдамаки трактуються тільки, як розбшаки. Анальогічно підходять до цієї теми й польські

письменники так зв. «польсько-української школи», чи «українофільської», як називає її де-хто з українських дослідників і критиків, або письменники «третьої унії», як її кваліфікує земляк, історик польської літератури — **Третяк**. Що в ній «українського»? — **Нічого**. Всі ці польські літератори до гайдамаччини застосувались не з об'єктивного історичного становнища дужання, потуги народу за своє визволення, а обмежились тільки шовіністичними трактуванням: народні рухи ХVІІІ ст. це в **бунти черні** проти високої польської культури, порядку й державної організованости...

II.

Які ж то були творчі ферменти, що зродили думки, образи, ідеї й тему цілої поеми в душі Т. Шевченка, що вилились у такий своєрідний, ще небувалый в українській літературі твір, яким стала його поема «Гайдамаки»? Цікаве питання, але і дуже складне на коротку відповідь.

Народно-легендарний образ Гайдамаччини Шевченко носив у своїй душі ще від дитячих літ. Перший засів народньо-героїчної легенди в його дитячу душу зробив «100-літній» дід Тараса, що своїм епічним розповідним стилем уклав в уяві дитини безмежний образ міту про величаву боротьбу напів легендарних національних героїв української землі з поляками в Україні, що в той час репрезентували польську свавільну націю, поневолюючи український нарід. Так змальовувалась у Шевченковій пам'яті визвольна боротьба Гайдамаків на чолі із напів мітичними героями: Максимом Залізнякам, Іваном Гонтою й цілим рядом інших. Це перша зустріч Шевченка з Гонтою, але найсильніша, бо в його душі не давала спокою і спонукувала до дальшого його вивчення.

І р. 1839—40., коли Шевченко від Маргоса вперше почув про повість М. Чайківського «Wernyhora» і перечитав її й інших польських авторів про Гайдамаччи-

ну, — він із героями тих історичних подій зустрівся **вдруге**. І серед цієї своєрідної великопольської «героїки» найсильніше вразила Тараса згадана вже повість «Wępného», в якій найбільших героїв, а зокрема Івана Гонту змальовано, як найостаннішого злочинця, вбивника своїх рідних дітей і зрадника польського пана С. Потоцького в Умані. У ворожій польській фантазії Гонта був звичайним собі ватажком різунів хлопів українських, цих жорстоких насильників над цвітом польської шляхти; і цей найбільший колій заплямував себе не тільки вбивством своїх дітей, але й жорстокою розправою з дітьми уманської польської «базиліянської» школи. Ось такий другий образ гайдамацьких героїв пізнав Шевченко із прочитаної ним польської літератури.

І от розбурхана уява поета, що так настирливо тоді «леліяла жадних крові Гайдамаків», цими двома зовсім протилежними образами й героїчними картинами заглибилась до дальших студій цієї своєрідної доби. Хоч Шевченко і заявляв, що він нічого про Гайдамачину не читав, бо нібито нічого не було друкованого в той час, але його глибоко-допитлива душа використала все, що тільки можна було дістати, бо на таким трактуванню цих подій поляками поет не міг заспокоїтись ані на хвилину. Особливо, коли довідався про трагічну смерть Гонти від жорстокої польської руки.

І з тих нелюдських, найжорстокіших мук, що пересидили над Гонтою, з мук, про які й читати тяжко, такі вони були жакливі, в уяві Тараса виростає **третій** образ Гонти: образ **мученика**, але **мученика-героя**. Те терпіння, яке Гонта проявив, коли вороги його мучили; те призирство до мучителів, та сила впрост прометеївська, з якою він переносив у муках надлюдські болі, і той спокій, та надлюдська **вищість** його духа, коли погорджував катями, — це все проказувало Шевченкові, що Гонта з іншими замученими не був звичайною людиною, але людиною величезної відваги, найбільшим героєм української нації...

І от, коли Шевченко, продумавши до кінця все прочитане, почуте й уявлене, коли усвідомив події й поста-

ті із такого становища, то в його творчій уяві розкрилась уся духовна глибинність душі героїв, що добровільно йшли на боротьбу з ворогами-поляками й навіть на найжорстокішу смерть, і величезна різниця між тим, як трактували Гайдамаччину вороги, і тим, в яким аспекті вона предстала перед внутрішнім зором Тараса. І під впливом того, що збагнув поет у чинах Гонти, Залізняка й інших героїв, спонукало його до створення своєї **героїки**, свого власного літературного компоненту, своєї власної ідеологічної концепції, своєї власної національної **епопеї**.

Тому то можна сміливо сказати, що сам міт гайдамаччини в душі Тарасовій повстав ще тоді, коли він був ще в Кирилівці; кріп і тужнів у голові панського козачка ще в Вільні, а оформлювався в національну боротьбу з насильником у Варшаві, коли перед очима хлопця проходило перше польське повстання р. 1830—31. Остаточне завершення своє в формі поеми здобула гайдамаччина в Петербурзі, коли Шевченкові доводилось разом із поляками працювати в академії мистецтва, де з ким жити і знайомитись із їх революційним рухом, — у формі поеми проти польської шляхти. Оця близька стичність Шевченка з ними безперечно виховувала його в напрямі ворожому до Москви і до Польщі й будила в нім ту національну свідомість, що вибухла в душі поета впрот спонтанно. Серед них він читав і твори вищезазначених письменників і нелегальну польську революційну літературу. І це все виховало в нім дух протесту, дух боротьби за здійснення тих ідеалів, що пізніше так широко забуяли в його творчості.

Але чи схилився його дух у покорі перед авторитетом тої революційної думки та польської культури? Бо й найвидатніші стовпи московського революційного руху, як Герпен, Бакунін і інш. і ті піддавались її гіпнозі і впливам? А Шевченко? Дивна річ... Недавній козачок, ще так недавно був і залюблений у польці, приятель багатьох поляків, вихованець їх антимосковської літератури, — оцей кріпак у своїх перших кроках творчости займав виразну **українську** лінію і перший в ці-

лім українським визвольнім рухові проголошує **максимальну націоналістичну українську ідею**. Зазначаємо перший, бо перед ним ніхто серед українців не стояв на суто самостійницькій позиції! Правда, вказує де-хто на Василя Капніста, інші — на автора «Історії Русів», але чи можна рівняти їх із Т. Шевченком? Де докази, факти про Капніста, де його українські самостійницькі твори? — не має ні одного. А «Історія Русів» — правда, талановитий твір, був популярний, патріотичний і мав вплив на Т. Шевченка, але ця історія писана московською мовою без ясно означеної програми і без поставленої мети щодо української справи і викладена в формі мало приступній для ширших кол, тому й не мала такого впливу на спонтанний український рух, не підносила революційної душі, не творила патосу національної боротьби за визволення України. Зате інші українці, як Ів. Котляревський, Гулак-Артемовський, Квітка, Бантиш-Каменський, Маркевич, Метлинський і всі ті, що провадили свою діяльність чи то в Петербурзі, як Гребінка, чи в Харкові — всі вони єднали Україну з «царем-батюшкою» московським. А Корсун так той договорився до того, що Україна-жінка і потребує опертись на силу мужчини і єдиним її захистником може бути тільки московський цісар. Куліш вагався між обома сусідами. Навіть Костомарів пізніше твердив, що Україна є інтегральною частиною московської держави. А Шевченко... Один серед хору москвофілів, тільки він один від перших днів своєї творчості **ідею української держави** підносить у весь зріст, у всю велич її ваги й необхідности. Тому творить він «Катерину», тому komponує посланіє «До Основ'яненка», історичні поеми: «Іван Підкова», «Тарасова Ніч», тому, нарешті, він розпочинає і своїх «Гайдамаків».

III.

Цей твір після найглибшого задуму, як у свій час зазначив ще Франко, є наскрізь **героїчна епопея**, насичена неспокійним, глибоко переживаючим емоціональ-

но-ліричним духом великого революціонера Шевченка по самі береги. На історичній основі з окремих подій Коліївщини р. 1768., що зв'язані з історичними постатями тільки Залізняка й Гонти, поет розвиває тему на основі народньої пісні, устних переказів про ватажка Ярему-безбатченка, наймита, жидівського попихача, який піднявся, щоб помститися за кривди народні. Ця основна тема в сюжетовій схемі розвивається тільки по одній фабулярній лінії героїчної боротьби за визволення, — новелістична ж експозиція (кохання Яреми й Оксани) вводиться поетом виключно з метою, щоб піднести і другу сторону душі Яреми, власне інтимно-особисту і тим змалювати його не тільки як местника, але й людину, що вмів найглибше відчувати всі нюанси особистого життя, виявити всю безпосередність його переживань і всю красу його первісного духа, як у глибокім інтимнім коханні й родинній вірності, так і в визвольній боротьбі. Через це саме не трьох героїв трьох верств народу українського, як гадає В. Сімович, виводить Шевченко у своїй поемі і не гайдамаків колективно, як твердить Б. Навроцький, а тільки Ярему, як єдиного головного героя поеми й носія ідей, дум і змагань. Що це так, а не інакше, розгадкою є сама поема: в *Заспіві-присвяті*, а не «вступі», як цю частину називає Навроцький, в супереч твердженню цього останнього, поет називає тільки Ярему поруч гайдамаків, як їх синтетичний образ. Далі, постать Яреми, спочатку, як наймита, а потім борця — одного із провідників народнього руху, поет проводить від початку поеми аж до кінця її і пов'язує нею майже всі пісні в один суцільний, хоч і фрагментарний, як це вимагалось романтичною поетикою, сюжет, пронизує його безперервною ниткою й поєднує всі складові частини поеми. Яремою поема починається, Яремою і піснею про нього поема й закінчується. В цей образ поет вкладає найкращі свої ідеї про відбудову української держави, про боротьбу за народню національну і соціальну ідею.

Крім того, постать Яреми і його особисті переживання та відносини за Оксаною так нагадують особисте

життя Шевченка і його стосунки з Оксанкою, подругою його дитячих і юнацьких літ. В цім особистім житті Яреми й Оксани проходить перед уявою поета все його особисте життя в Україні, а на чужині — в його думках і мріях. То Шевченко наймит, круглий сирота, то він спішить на побачення з Оксаною, то він співає гайдамацьку пісню «Ой Дніпре мій, Дніпре...», то він бере священого ножа і йде визволяти Україну, то тільки сам Тарас в його найінтимнішій почуванні, то його думи, то він є носієм того, що висловлено в поемі найінтимнішого, найдорожчого: шляхотність, високоморальність духа в особистім і приватнім житті та героїзм і безкомпромісовість у визвольній боротьбі. Отже Ярема, як сам поет заявив «в-половину видуманий» по власній уподобі автора, за власними його переживаннями й думками.

Чому тих ідей, що Шевченко вкладає в уста Яреми, і тих чинів поет не переніс на Гонту або на Залізняка?

В цім творчій акті ховається найартистичніший такт поета супроти історії й мистецтва. Чому Шекспір для улюблених своїх ідей витворив постать Гамлета, небувалого короля Ліра, Сервантес — Дон-Кіхота, а Шіллер — Карла Моора й інш.? В цім ховається розгадка творчого такту майбутнього генія — відтворювати добу із усіма її побутовими рисами, відтворювати історичну правду тільки як тло своїх ідеологічних концепцій, змальовувати постаті в їх дійсній історичній перспективі, а не брати реальні історичні особи й накидати їм те, чого вони в дійсності не чинили. Для артистичного завдання komponувати історичні поеми, драми, епопеї є повна свобода письменника витворити свій образ героя на тлі історії, свою постать, що діє відповідно до завдань і світогляду автора. З цього становища «Гайдамаки» є перший твір в українській літературі, що побудований у таким артистичнім плані дати історії те, що їй по праву належить і виявити свою творчу ідею, дати **свою** історичну перспективу для цієї ідеї, не порушуючи історичної дійсності. І для тих часів Шевченко так і вчинив. Коли до поеми впали помилки супроти теперішніх історичних фактів, матеріалів і погля-

дів на історію, то це ми бачимо тільки тепер в наслідок ширших історичних студій на основі нових віднайдених історичних джерел; а говорити й писати, що Шевченко помилявся, змальовуючи ту чи іншу подію, як деякі критики роблять, — це є недоречність. Таких «помилкок» у Шекспіра, Шіллера, Толстого й інш. ми знайдемо досить... **Шевченко стояв на повній височині тодішньої історіографії** і був головою вищий від усіх тодішніх укр. істориків. Використав усе: народні пісні, перекази, історичні студії того часу, всю відому тоді мемуарну літературу про Гайдамаччину, історичні повісті, поеми і всю літературну традицію романтичної поеми свого часу. Це показує, що поема «Гайдамаки» є дуже складним творчим виявом своєї доби й усіх завдань автора.

Що ж ця поема Шевченка дала для дальшого розвитку української визвольної літературної традиції, для дальшого вияву української героїчної поеми? Чим поема «Гайдамаки» промовляє до нас, сучасників такої складної доби, що проходить перед нами тепер?

З цього становища поема ця відкриває перед нами новий світ мистецької творчости, нові літературні перспективи, нову ідеологію.

До Шевченка такого твору ще не було. Це перший і найвизначніший твір в українській літературі, що започатковує історичні поеми Куліша, Ів. Франка, Лесі Українки й інш. Але такої сильної, такої мужньої й такої оригінальної, що повстала в найтемніші часи московського деспотизму, ми не маємо ще й тепер. Хіба поема Ів. Франка «Мойсей»...

Поема «Гайдамаки» є перший твір в українській літературі, що ставить найактуальніші й найглибші історіософічні, моральні й національні проблеми. Дрема — синтетичний образ національної визвольної боротьби всього українського народу, що хоче жити своїм власним національним, господарським і культурним життям. Коли Україна гинула в лабетах московської неволі, коли майже всі українці ховали Україну і були певні, що вона вже ніколи не піднесеться, що з нею спра-

ва вже скінчена, ось тоді, в такий тяжкий і безнадійний час, Шевченко поемою «Гайдамаки», як промінням сонця, прорізує темряву повного занепаду й безнадії і проголошує **нове слово, нове «вірую», ідею нової України і безкомпромісову боротьбу за неї**. Повстання Гайдамаків Шевченко підносить як нову, єдине в тих умовах можливу, визвольну програму за соціальну справедливість, національну свободу й державну незалежність. Краще вмерти в боротьбі за визволення і світити перед майбутнім поколінням вищою непримиренною чинністю і боротьбою, ніж у польських чи московських кайданах спати, примирившись із таким станом на віки.

В підтвердження такої, а не іншої ідеї, Шевченко виводить Ярему, що заступає думку самого автора поеми, й виводить постать Гонти.

IV.

Іван Гонта, що відійшов від пана, якому служив, як його довірник, і перейшов на бік повстанців гайдамаків є зовсім нова постать в українській літературі. Правда, цю постать «зрадника» знає Байрон в поемі «Облога Коринту», а під впливом цього останнього знає й польський поет Міцкевич в поемі «Конрад Валенрод». Але у створенні своєї постаті Гонти Шевченко виявив повну самостійність, як у мотивуванні вчинку Гонти, так і в відношенні до нього.

Гонта був сотник на службі в уманського пана С. Потоцького; він навіть керував тим регулярним військом, що мало своїм завданням стлумити гайдамацький рух, здушити національну революційну силу, що повстала на захист волі й національного визволення. Отже Іван Гонта, йдучи проти цього визвольного руху, стоячи по стороні польсько-шляхецького стану, по стороні тих сил, що відпали від історичного процесу навіть своєї рідної, польської історії, що насильницьким чином заволоділи українськими землями, українським добром,

скували народню волю, стали проти правди й добра. В такій протиукраїнській концепції Гонта чинив разом із поляками велике антинаціональне зло. У Гонти ж особисто, в його особистім виявленні своєї волі зло було подвійне... Жонатий на полячці, він не тільки підліг польському національному духові сам, але й виконував волю злочинців і вів навіть на злочинне діло **українців**, що складали регулярне військо Потоцького, проти їх братів українців-повстанців. Мав виконати найстрашніше діло, найзлочинніший чин — кинути одніх українців проти других, вчинити братовбийчу війну. І Гонта став на цей шлях, повів своє військо проти гайдамаків... Але тут сталась несподіванка: коли Гонта опинився віч-на-віч із ворожими йому гайдамаками, коли побачив проти себе своїх же земляків, що йшли в боротьбу за своє право, волю і вмирили героїчною смертю, коли зрозумів дійсну ситуацію і, заскочений величчю народнього руху, величчю народнього гніву за свої потоптані права, він безпосередньо відчув і збагнув усе зло свого чину, всю неправду свого становища і всю злочинну роботу тих, що його послали на це братовбивче діло. Осяяний такими переживаннями й думками, Іван Гонта робить крутий відворот у своїм поступованні, якстій переходить на бік повстанців, присягає, **бере священого ножа** і стає першим до того діла, яке було розпочате без нього, його очолює. Дух Гонти запалав любовю й вірністю тому, за що боролись гайдамаки, любовю до борців за визволення, до їх правди та їх справедливого чину. І недавній рейстровий сотник емент палить тих богів, до яких ще так недавно молився і перетворює зло попереднього чину на добро нового, великого визвольного руху і стає речником нової національної ідеї. Гонта глибоко мусів пережити й відчутти свою індивідуальну вину супроти українського народу; і справді відчув і став **неофітом** нового Божого діла, неофітом нової правди — українського національного визволення.

Коли ж неофіт став речником нової віри, нової правди, коли **Савл** став **Павлом**, — він став і найбільшим

ворогом того, чому кланявся раніше, став найбільшим борцем за нову ідею. Таким у творчій уяві Шевченка пронісся Гонта в той момент, коли брав свяченого ножа, присягав і став **побратимом** Залізняка.

Але мало стати по стороні свого народу... Цим ще не змивається пляма попереднього протинаціонального чину і не проходить безкарно. Кожна людина своє становище в ділі служення Нації повинна заслужити, щоб бути гідною того діла, якому вона служить. Тим більше, коли вона чимсь провинилась. Ніяка вина не проходить так легко в житті людини; її необхідно пережити, перестраждати і відпокутувати. Цю проблему вини супроти Нації, кари й покути Шевченко в «Гайдамаках» поставив так, як до того ставив (тільки в моральних питаннях) Сковорода і Гр. Квітка. **Шевченко перший цю проблему підносить у першу чергу супроти Нації.** Проблема надзвичайно глибока і граничить лише з релігією...

На такий шлях **покути** попереднього зла і став Гонта. Ця покута йому обійшлася надзвичайно дорого... Бо покута без страждання і жертв не дається ніколи!.. Гонта пережив і цю особисту трагедію. Згадаймо ту картину, коли Гонта прилюдно вбиває своїх власних дітей, двох синів-юнаків тільки за те, що вони католики, а це все одно що й поляки, і лише в майбутнім могли би бути (але могли б і не бути!) ворогами України. Ця спе-на покарання ще невинних своїх власних дітей, — то є найвищий шабель трагедії батька й покути свого власного падіння перед рідним краєм, свого власного гріха перед Нацією... Як М. Гоголь в повісті «Тарас Бульба», так і Шевченко в «Гайдамаках» ставляє батька в таку позицію, що він власною рукою на смерть карає свого сина-зрадника, що віддався полякам. Два батьки добровільно принесли в жертву за Україну своїх синів, убивши їх власною рукою. Але коли Тарас Бульба приніс у жертву одного сина, **то Гонта аж два!** Коли перший убив дійсно зрадника, то останній убив дітей, які ще фактично Україну не зраджували, але в майбутнім такими могли бути. Ось у цім моменті Шевченко пішов

ще далі і ще глибше пережив і передумав проблему національної зради, вини й покути. В цім величезна різниця між батьківською карою Тараса Бульби Гоголя й Івана Гонти Шевченка... Гріховний шлюб із національним ворогом, із полячкою веде до гріховних наслідків у потомстві, хоч би це потомство особисто за собою не мало вини. Це вже не імманентна вина Андрія Гоголя, це **трансцедентна вина криви** перед долею Нації, і вона таксамо вимагає жертви. Ось у цім і ховається та глибока проблема трансцедентного гріха і його покути. **Тому і шлюб з чужинкою для Шевченка є виключений**, бо з того для Нації повстають великі комплікації. Доля України не прощає найменшого гріха перед нацією, хоч би він був і не свідомий. Тому кара чекає і дорослих, і навіть дітей, що сприяють такому поневоленню українського народу хоч би й **несвідомо**.

Там, де є свідомо санкція від своїх же земляків на поневолення свого народу і краю чужинцем, там, де є визиск і насильство над українським народом, там, де є руїна його добробуту, де є наруга над святішими національними і релігійними почуваннями, — **там Шевченка нема!** Його дух тоді там, де є бунт проти такого насильства... Там його надхненне слово. Стоїть воно, як скала, на сторожі отих німих рабів і кличе до пробудження, до повстання і помсти («Муки за муки!»). І поема «Гайдамаки» у світлі цих великих національних проблем і була створена і в такому сенсі її значіння колосальне: коли Нація в небезпеці, вбий у собі все особисте, хоч би як воно було дороге, залиши батька, матір, родину, принеси в жертву навіть і рідних дітей і йди за Мною, коли хочеш стати Моїм вірним сином і Мені служити. І Гонга приніс у жертву все... богацтво, славу, родину, приніс у жертву і своїх дітей... і пішов... став найбільшим героєм української історії... життя своє поклав за Націю... Ось той конкретний шлях служення Україні, що накреслив у своїй епопеї Шевченко.

1840—1841

Поезії з харківських
альманахів.

ДВА ХАРКІВСЬКІ АЛЬМАНАХИ.

Ця група поезій складає ті твори Т. Шевченка, що призначались для альманахів, що друкувались у Харкові. Один із тих альманахів називався «Сніп», якого зкрутив Александр Корсун», студент харківського університету, молодий український ентузіаст рідного слова. Він грав велику роль в харківському українському гурті людей, відданих ідеї відродження української мови й літератури. Заохочений цією ідеєю Корсун і задумав видавати цей альманах. Перший річник його вийшов р. 1840. і містив у собі 33 творів сімох авторів: Ієремії Галки (Костомарова), П. Коренецького, М. Петренка, М. Писаревської, П. Писаревського, С. Писаревського і Корсуна.

Р. 1841. Корсун лагодив і другий випуск, в якому мали бути твори Квітки-Основ'яненка, Гребінки, Боровиковського, Галки, Петренка, Корсуна й інш. Коли появився «Кобзар», і прочитав його Костомарів, то зараз же звернувся до Шевченка, щоб прислав до альманаху «Сніп» і свої твори. Шевченко зараз же вислав початок своєї поеми «Маряна-Черниця» із заспівом до неї, присвяченим «Оксані К-ко», тій дівчині, яку поет любив у дитячі роки свого життя, і вірш «Човен». Але цей другий випуск із цензурних причин так світа не побачив, і ці твори Шевченка залишились в теці Корсуна, де перебували аж до р. 1917., коли Корсуна син передав цей архів батька до Академії Наук у Петербур-

зі. І ця поема із заспівом з автографу поета була надрукована тільки р. 1924. в Києві. Тут ми друкуємо заспів: «Оксані К-ко», й поему, що незакінченою так і залишилась та поезію «Човен». Обидва ці вірші й поема ховають у собі багато особистих переживань і настроїв поета і мають автобіографічний характер.

Другим альманахом був «Молодик» І. Бєцького, що був його видавцем і редактором. Видав всього тільки чотири випуски: два в р. 1843.. а два — р. 1844.

Квітка намовив Шевченка, щоб і він прислав до цього альманаху кілька своїх творів. Шевченко р. 1841. послав думку «Тяжко-важко в світі жити», посланіє «Маркевичу» *) й баладу «Утоплена»; всі ці твори були надруковані в другій книжці «Молодика» за рік 1843. В цьому ж числі були видруковані твори ще Квітки-Основ'яненка («Перекотиполе», «Підбрехач»), М. Костомарова, Йос. Бодяньського, І. Галки (Костомарова), І. Левченка, А. Могили (Метлинського), М. Петренка, О. Чужбинського, й Я. Щоголева. Всього 14 віршів. Решта були московські писання про Україну або на українські теми.

До цієї групи творів увійшов ще один невеликий вірш, якого Шевченко присвятив своєму найбільшому приятелю й товаришеві по Мист. академії, німцеві з походження В. Штернбергові: Штернберг їхав р. 1840. до Італії. Шевченко, розлучаючись із ним, подарував йому «Кобзаря» і на тому Кобзарі написав чотири рядки на спомин і назвав: «На незабудь». Назвав свого друга в цім віршикові **братом**. Справді, жили вони так дружно, як брати. Ніколи про Штернберга Шевченко не забував. І на прикінці життя свого про нього згадував. Але Штернберг з Італії так і не вернувся більше; там скоро і помер.

*) Вірш „Маркевичу“ є присвячений поетові й історикові Миколі Маркевичу, приятелю Шевченка. Історія України його була надрукована в п'ятох томах. Поезії писав по московськи, але про Україну, і його збірків віршів називалась „Українські мелодії“, видруковані р. 1831. в Москві.

Н. МАРКЕВИЧУ

- Бандуристе, орле сизий!
Добре тобі, брате:
Мавш крила, мавш силу,
Є коли літати!
- 5 Тепер летиш в Україну,
Тебе виглядають;
Полетів би за тобою,
Та хто привітає?
Я й тут чужий, самотній,
- 10 І на Україні
Я сирота, мій голубе,
Як і на чужині.
Чого ж серце б'ється, рветься?
Я там самотній!..
- 15 Самотній? . . . А Україна?
А степи широкі?!
Там повіє буйнесенький,
Як брат заговорить,
Там в широкім полі воля;
- 20 Там синєє море
Виграває, хвалить Бога,
Тугу розганяє;
Там могили з буйним вітром
В степу розмовляють.
- 25 Розмовляють сумуючи;
Отака їх мова:
„Було колись, минулося,
Не вернеться знову!“

- 30 Полетів би я, послухав,
Заплакав би з ними . . .
Та ба! Доля приборкала
Між людьми чужими.

1840. 9. V. С.-Петербург.

- Тяжко-важко в світі жити
Сироті без роду:
Нема куди прихилиться, —
Хоч з гори та в воду!
5 Утопився б молоденький,
Щоб не нудить світом;
Утопився б, — тяжко жити,
І нема де дітись.
В того доля ходить полем,
10 Колоски збирає,
А моя десь, ледащиця,
За морем блукає
Добре тому багатому:
Його люди знають,
15 А зо мною зустрінуться —
Мов не добачають.
Багатого губатого
Дівчина шанує,
Надо мною, сиротою,
20 Сміється, кепкує.
„Чи я ж тобі не вродливий,
Чи не в тебе вдався,
Чи не люблю тебе щиро,
Чи з тебе сміявся?
25 Люби ж собі, моє серце,
Люби, кого знаєш,
Та не смійся надо мною,
Як коли згадаєш.
А я піду на край світа . . .
30 На чужій сторонці
Найду кращу, або згину,
Як той лист на сонці“.

Пішов козак сумуючи,
Нікого не кинув;
35 Шукав долі в чужім полі,
Та там і загинув.
Уміраючи дивився,
Де сонечко сяє . . .
Тяжко-важко умірати
40 У чужому краю!

1840. 9. С.-Петербург.

НА НЕЗАБУДЬ

В. І. Штернбергу

Поїдеш далеко,
Побачиш багато;
Задивишся, зажуришся
Згадай мене брате!

1840. С.-Петербург.

МАР'ЯНА-ЧЕРНИЦЯ

Оксаві К. ко

на пам'ять того, що давно минуло.

Вітер в гаї нагинає
Лозу і тополю,
5 Лама дуба, котить полем
Перекотиполе.
Так і доля: того лама,
Того нагинає,
Мене котить, а де спинить,
10 І сама не знає.
У якому краю мене заховають?
Де я прихилюся, навіки засну?
Коли нема щастя, нема талану, —
Нема кого кинуть, ніхто не згадає,
15 Не скаже хоч на сміх: „Нехай спочиває!
Тільки й його долі, що рано заснув!..“

- Чи правда, Оксано, чужа чорнобрива,
І ти не згадавш того сироту,
Що в сірій свитині, бувало, шаслявий,
20 Як побачить диво — твою красоту;
Кого ти без мови, без слова навчила
Очима, душою, серцем розмовлять,
З ким ти усміхалась, плакала, журилась
Кому ти любила Петруся співать.
25 І ти не згадавш . . . Оксано! Оксано!
А я й досі плачу і досі журюсь,
Виливаю сльози на мою Мар'яну —
На тебе дивлюся, за тебе молюсь.
Згадай же, Оксано, чужа чорнобрива,
30 І сестру Мар'яну рястом уквітчай,
Часом на Петруся усміхнись, щаслива,
І хоч так, як жарти, колишне згадай.

1841. 22. X. С.-Петербург.

I.

- У неділю на вигоні
Дівчата гуляли,
35 Жартували з парубками,
Деякі співали —
Про досвітки-вечерниці
Та як біла мати,
Щоб з козаком не стояла . . .
40 Звичайне — дівчата,
То про своє все й співають,
Яка про що знає . . .
Аж ось — з хлопцем старий кобзарь
В село шкандибав;
45 В руках чоботи, на плечах
Латана торбина
У старого. А дигина!
Сердешна дитина!
Обідране, ледве-ледве
50 Несе ноженята . . .
(Достеменний син Катрусі!)

- „Дивіться, дівчата,
Кобзарь іде! Кобзарь іде!“
Та всі, якомога,
- 55 Хлопців кинули, побігли
Зустрічать сліпого.
— „Діду, серце, голубчику!
Заграй якунебудь!
- 60 Я шага дам, я — черешень,
Всього, чого треба —
Всього дамо . . . Одпочинеш,
А ми потанцюем.
Заграй же нам якунебудь! . . .
— „Чую, любі, чую!
- 65 Спасибі вам, мої квіти,
За слово ласкаве!
Заграв би вам, та, бачите,
Справи нема, справи.
Учора був на базарі,
- 70 Кобза зопсувалась,
Розбилася . . .“ — „А струни є?“
— „Тільки три осталось“.
— Та хоч на трьох якунебудь!“
— На трьох? . . . Ох, дівчата!
- 75 І на одній колись-то грав,
Та ба, вже не грати . . .
Пострівайте, мої любі,
Трошки одпочину.
Сядьмо, хлопче!“ Посідали,
- 80 Розв'язав торбину,
Вийняв кобзу, разів зо два
Ударив по рваних.
— „Що вам заграць? Пострівайте! . . .
Черницю Мар'яну —
- 85 Чи чуваля?“ — „Ні не чули!“
— „Слухайте ж, дівчата,
Та кайтеся! . . .
Давно колись
Була собі мати;
- 90 Був і батько, та не стало :

- Осталась вдовою,
Та й немолодою,
І з волами, і з возами,
Й малою дочкою.
- 95 Росла дочка Мар'яна,
А виросла як панна —
Кароока
І висока,
Хоч за пана гетьмана!
- 100 Стала мати гадати
Та за пана єднати,
А Мар'яна
Не до пана
Виходила гуляти, —
- 105 Не до пана старого,
Усатого товстого,
А з Петрусем
В гаю, в лузі —
Що-вечора святого —
- 110 Розмовляла,
Жартувала,
Обнімала, мліла . . .
А іноді усміхалась,
Плакала, німіла.
- 115 — „Чого ж плачеш, моє серце?“ —
Петро запитає.
Вона гляне, усміхнеться:
— „І сама не знаю!“
— „Може, думаєш, покину?“
- 120 Ні моя рибчино!
Буду ходити, буду любити,
Поки не загину! . . .
„Хіба було коли в світі,
Щиро, що кохались,
- 125 Розійшлися, не взялися,
Й живими осталися?
Ні, не було, мій голубе!
Ти чув, що співають? . . .
То кобзарі вигадують,

- 130 Бо, сліпі не знають,
Бо не бачать, що в брови
Чорні, карі очі,
І високий стан козачий,
І гнучкий дівочий;
- 135 Що в коси, довгі коси,
Козацька чуприна;
Що на мову на Петрову
В глухій домовині
Усміхнуся, скажу йому:
- 140 „Орле сизокрилий!
Люблю тебе й на сім світі,
Як на тім любила».
Отак, серце, обнімемось,
Отак поцілую!
- 145 Нехай вкупі закопають!
Умру — не почую . . .
Не почую . . .“ Обнялися, —
Обнялись, зомліли . . .
Отак вони любилися,
- 150 На той світ хотіли
Обнявшись переступить.
Та не по їх стало!
Що-вечора сходилися,
І мати не знала,
- 155 Де Мар'яна до півночі,
І з ким розмовляв.
„Воно мале, ще дитина,
Нічого не знає . . .“
Угадала стара мати,
- 160 Та не все вгадала:
Знать, забула, що колись-то
Сама дівувала!
Угадала мати: Мар'яна — дитина,
Не знав, як треба на сім світі жить;
- 165 Думала: ні люде, ані домовина
З Петром не розрізнять . . . Уміла любить;
Думала, що тільки кобзарі співають;
Бо сліпі не бачать карих оченят,

- Що тільки лякають молодих дівчат . . .
- 170 Лякають, дівчата, правдою лякають!
І я вас лякаю, бо те лихо знаю, —
Бодай його в світі нікому не знать
Того, що я знаю! . . . Минуло дівчата!
Серце не заснуло, — я вас не забув;
- 175 Люблю вас і досі як діточок мати,
Буду вам співати, поки не засну . . .,
Тоді ж, мої любі, як мене не стане,
Згадайте про мене, про мою Мар'яну!
Я вам з того світа, любі, усміхнусь,
- 180 Усміхнуся . . .“ Та й заплакав.
Дивились дівчата,
Не питали, чого плаче.
Та й нащо питати?
Минулося, — помагало
- 185 Ласкаве дівоче
Щире слово . . . — „Вибачайте!“
Утер сліпі очі:
— „Вибачайте, мої любі!
Нехотя журюся.
- 190 Так от, бачите, Мар'яна
З убогим Петрусем
Що-вечора розмовляла;
І мати не знала,
Дивувалась: „Що се таке
- 195 Мар'яну спіткало?
Чи не пристріт? Сяде шити, —
Не те вишиває;
Замість „Гриця“, задумавшись,
„Петруся“ співає;
- 200 Часом сонна розмовляє,
Подушку цілує . . .“
Мати спершу сміялася,
Думала: жартує;
Потім бачить, що не жартя,
- 205 Та й каже: — „Мар'яно!
Треба буде старостів ждять,
Та, може, й од пана!

- Ти вже виросла, нівроку,
Уже й дівувала ;
210 Я вже думаю, що ... бачиш ... " —
Насилу сказала —
„Що вже й заміж ... коли тебе ...“
— „А за кого, мамо?“
— „Хто вподоба, тому й оддам“.
- 215 Співає Мар'яна:
— „Оддай мене, моя мамо,
Та не за старого, —
Оддай мене, моє серце,
Та за молодого!
- 220 Нехай старий бурлакує,
Гроші заробляє,
А молодий мене любить,
Долі не шукає;
Не шукає, не блукає
- 225 Чужими степами:
Свої воли, свої вози,
А між парубками,
Як маківка між квітками,
Цвіте-розцвітає ;
- 230 Має поле, має волю,
Та долі не має.
Його щастя, його доля —
Мої чорні брови,
Довгі вії, карі очі,
- 235 Ласкавеє слово.
Оддай мене, моя мамо,
Та не за старого,
Оддай мене, моє серце,
Та за молодого!“
- 240 — „Дочко моя, Мар'яно!
Оддам тебе за пана,
За старшого, багатого,
За сотника Івана“.
- 245 — „Умру, серце-мамо,
За сотником Іваном!“
— „Не вмреш, — будеш панувати,

- Будеш діток годувати!
— „Піду в найми, піду в люди,
А за сотником не буду!“
- 250 — „Будеш, дочко Мар'яно,
За сотником Іваном!“
Заплакала, заридала
Сердешна Мар'яна . . .
— „За старого . . . багатого . . .“
- 255 За сотника Івана . . .“ —
Самá собі розмовляла,
А потім сказала:
— „Я ще, мамо, не виросла,
Ще не дівувала,
- 260 Бо ти мене не пускала
Вранці до криниці,
Ні жита жать, ні льону брать,
Ні на вечерниці,
Де дівчата з парубками
- 265 Жартують, співають
Та про мене, чорнобриву,
Нишком розмовляють:
„Багатого дочка батька,
Шляхетського роду . . .“
- 270 Тяжко мені, тяжко, мамо!
Нащо дала вроду?
Нащо брови змалювала,
Дала карі очі?
Ти все дала, тільки долі;
- 275 Долі дать не хочеш.
Нащо ж мене годувала,
Нащо доглядала?
Поки лиха я не знала,
Чом не заховала?“
- 280 Не слухала стара мати,
Лягла спочивати;
А Мар'яна за сльозами
Ледве вийшла з хати.

II.

- 285 „Ой гоп! Не пи́ла, —
 На весі́ллі була,
 До господа не втрапила,
 До сусі́да зайшла,
 А в сусі́да
 До обі́да
- 290 В льо́ху спати лягла.
 Із льо́ху та в льо́х,
 Завертали в горо́х,
 І в ко́морі,
 І на дво́рі
- 295 З нежона́тим удво́х
 Пустували,
 Жартували,
 Зопсували горо́х.
 Ой гоп! Не сама, —
- 300 Напо́їла кума
 І привела до господа́, —
 Не побачив Хо́ма.
 Хо́мо! В ха́ті
 Ляже́м спати!
- 305 Хо́ми дома́ нема,
 Тряси́ ж тебе́ тря́сця, Хо́мо!
 Я не ляжу спати вдо́ма,
 А до кума́,
 До Нау́ма
- 310 Піду́ в клуню́ на солому́.
 А, ну́те, напи́лась!
 Наша́, наша́ придалась!
 Черво́ніе хварту́шина, —
 Роду́ чесного́ дитина́“.
- 315 Отак ордо́ю йшли́ прида́ни,
 Співали́ п'яні́, а Ма́р'яна
 Крі́зь тин дивля́ся на те . . .
 Не додивля́ся, — упала́.
 І тяжко́, тяжко́ заридала́.
- 320 Таке-то ли́хо! І за те́,

Що щиро любить! . . Тяжко, діти
Вік садинокому прожить,
А ще гірше, мої квіти,
Нерівню в світі полюбить!

- 325 Дивіться на мене: я виплакав очі,
Мені їх не шкода, мені їх не жаль, —
Ні на що дивіться. Ті очі дівочі,
Що колись... колись-то... Думи та печаль,
А більше нічого не мав я й не маю,
330 А з грішми такими тяжко в світі жить:
Під тином ночую, з вітром розмовляю,
Соромляться люди у хату пустить
І привітатъ словом старого каліку...
Укоротя, Боже, молодого віку
335 Тому, хто не має талану любить!
Легше, мої любі, покритъся землею,
Ніж бачить, як другий — багатий, старий
Цілує за гроші, вінчається з нею...
О, Боже, мій Боже! Волею Своєю
340 Розбий мов тіло і душу розбий!"

- Заридав кобаар, заплакав
Сліпими очима...
Дивувалися дівчата:
Вже смерть за плечима,
345 А він сліпий, сивоусий,
Про колишнє плаче!
Не дивуйтеся, дівчата,
На старі козачі
Щирі сльози. То не роса
350 Вранці при дорозі
На спориші і не ваші
Дуже дрібні сльози!
Наплакався: струни рвані
Три перебирає:
355 „Аж до вечора Мар'яна
У темному гаю

- Проплакала; прийшов Петрусь.
 Вона розказала
 Все, що чула од матері
 360 І що сама знала, —
 І не втерпіла — сказала,
 Як п'яні придани
 Йшли по улиці, співали.
- „Мар'яно! Мар'яно!
 365 Чом ти не убога? Чом я не багатий?
 Чом у мене коней вороних нема?
 Не питала б мати, де ходиш гуляти,
 З ким коли стояла! Питала б сама,
 Сама свого серця, дала б йому волю
 370 Любіть, кого знає. Я б тебе сховав
 Далеко, далеко! Щоб ніхто не знав,
 Щоб ніхто не бачив, де витає доля.
- Моя доля, мое щастя —
 Ти, моя Мар'яно!
 375 Чом не ти в сірій свитині?
 Чом я не в жупані?“
 А Мар'яна, як дитина
 Без матері, плаче,
 Петро стоїть коло неї,
 380 Нічого не бачить, —
 Тільки сльози Мар'янині.
 А сльози дівочі
 І серед дня лихо роблять,
 А що ж серед ночі?
- 385 „Не плач, серце, — єсть у мене
 І сила, і воля,
 Люби мене, мое серце, —
 Найду свою долю
 За високими горами,
 390 За широкими степами,
 На чужому полі,
 По волі-неволі

- Найду свою долю!
 Не в свитині, а сотником
 395 До тебе верну́ся,
 Не в бур'яні — серед церкви
 Обнімеш Петруся!
 Обнімемось, поцілую, —
 Дивуйтеся, люди!
 400 А ти стоїш, червонівш!..“
 — „Коли-то те буде?“
 — „Швидко, швидко, моя рибко
 Молись тільки Богу!
 Іди в хату, лягай спати!
 405 А я край дороги
 Серед степу помолюся
 Зорям яснооким,
 Щоб без мене доглядали
 Тебе одиноку;
 410 Серед степу одпочину“.
 — „Хіба сю ніч кинеш?
 Хіба зараз?.. — „Я жартую!
 Тепер Україну
 Ні москалі, ні татари,
 415 Ніхто не воює“.
 — „А я чула, що ляхи йдуть...“
 — „То вони жартують!..
 Розійдемось, мов серце,
 Поки не світає!
 420 Чого ж знову заплакала?“
 — „І сама не знаю!“

УТОПЛЕНА

- Вітер в гаї не гуляє —
 Вночі спочиває;
 Прокинеться, — тихесенько
 В осики питає:
 5 „Хто се, хто се по сім боці

Чеше косу? Хто се? . .
Хто се, хто се по тім боці
Рве на собі коси? . .
Хто се, хто се?" — тихесенько
10 Спитає-повіє,
Та й задріма, поки неба
Край зачервонів.

„Хто се, хто се?“ — спитаєте,
Цікаві дівчата:
15 Ото дочка по сім боці.
По тім боці — мати.

Давно колись те діялось
У нас на Україні.
Серед села вдова жила
20 У новій хатині,
Білолиця, кароока
І станом висока,
У жупані; кругом пані, —
І впереду й збоку.
25 І молода, — нівроку їй, —
А за молодістю,
А надто ще за вдовою,
Козаки ордію
Так і ходять. І за нею
30 Козаки ходили,
Поки вдова без сорома
Дочку породила.
Породила, та й байдуже:
Людям годувати
35 В чужім селі покинула;
Отака-то мати! . .
Поstrівайте, що ще буде!
Годували люди
Дитиночку, а вдовиця,
40 В неділю і в будень,
З жонатими й з парубками
Пила та гуляла,

- Поки лихо не спіткало,
Поки не та стала:
- 45 Не ачулася, як минули
Літа молодії . . .
Лихо, лихо: мати в'яне,
Дочка червоніє,
Виростає . . . Та й виросла
- 50 Ганна кароока,
Як тополя серед поля,
Гнучка та висока.
„Я Ганнусі не боюся!“ —
Співав матуся;
- 55 А козаки, сміються їй,
Ганнусі моргають.
А надто той рибалонька,
Молоденький, жвавий,
Млів, в'яне, як зустріне
- 60 Ганнусю чорняву.
Побачила стара мати, —
Сказилася люта:
„Чи бач, погань розхристана,
Байстря необуте!
- 65 Ти вже виросла, дівуєш,
З хлопцями гуляєш . . .
Постривай же, — ось я тобі!
Мене зневажаєш?
Ні, голубко! . . .“
- 70 І од злости
Зубами скрегоче.
Отака-то була мати!
Де ж серце жіноче,
Серце матері? . . . Ох, лихо,
- 75 Лишенько, дівчата;
Мати стан гнучкий, високий,
А серця не мати!
Ізогнеться стан високий,
Брови полиняють,
- 80 І не вчутесь . . . А люди,
Сміючись, вгадають

- Ваші літа молодії,
 Та й скажуть; ледащо!
 Тяжко плакала Ганнуся
- 85 І не знала, за що,
 Защо мати знущавться,
 Лає, проклинає,
 Своє дитя без сорома
 Байстряє нарікає.
- 90 Байстряє . . . Кого, лютий кате?
 Кого ти катуєш?
 Защо, защо дитя своє
 Молоде мордуєш?
- Катувала, мордувала,
 95 Та не помагало:
 Як маківка на городі,
 Ганна розцвітала;
 Як калина при долині
 Вранці під росою,
- 100 Так Ганнуся червоніла,
 Милася сльозою.
 „Заворожена! . . Стрівай же!“ —
 Шепче люта мати:
 „Треба трути роздобути,
 105 Треба йти шукати
 Стару відьму!“
- Найшла відьму
 І трути достала,
 І трутою до схід сонця
- 110 Дочку напувала.
 Не допомгло . . . Клене мати
 Той час і годину,
 Коли на світ породила
 Нелюбу дитину.
- 115 — „Душно мені! Ходім, дочко,
 До ставка купаться!“
 — „Ходім, мамо!“
- На березі
 Ганна роздяглася.

- 120 Роздяглася, розкинулася
На білій сорочці;
Рибалонька кучерявий
Млів на тім боці.
І я колись . . . І досі ще
- 125 Сором, як згадаю.
Щур же йому! Калиною
Себе забавляє,
Гне стан гнучкий розгинав,
На сонечку грів.
- 130 Мати дивиться на неї,
Од злости німіє, —
То жовтіє, то синіє;
Розхристана, боса,
З роту піна, мов скажена,
- 135 Рве на собі коси.
Кинулася до Ганнусі
І в коси впилася.
„Мамо! мамо! Що ти робиш? . . .“
- 140 Хвиля роздалася,
Закипіла, застогнала,
І обох покрила.
- Рибалонька кучерявий
З усієї сили
Кинувсь в воду; пливе, синю
- 145 Хвилю роздирає,
Пливе, пливе . . . от-от доплив!
Пірнув, виринає,
І утоплена Ганнусю
На берег виносить,
- 150 Із рук матері заклятих
Виривав коси.
— „Серце мов! Доле моя!
Розкрий карі очі!
Подивися! Усміхнися!
- 155 Не хочеш? Не хочеш?
Плаче, падає коло неї,
Розкрива, цілує

Мертві очі. „Подивися! . .
Не чув, не чув!“

- 160 Лежить собі на пісочку,
Білі рученята
Розкидала; а за нею
Стара люта мати:
Очі вивернуло з лоба
165 Од страшної муки;
Втербила в пісок жовтий
Старі сині руки!

- Довго плакав рибалонька:
— „Нема в мене роду,
170 Нема долі на сім світі!
Ходім жити в воду!“
Підняв її, поцілував,
Хвиля застогнала,
Розкрилася, закрилася,
175 І сліду не стало . . .

- З того часу ставок чистий
Заріс осокою;
Не купаються дівчата, —
Обходять горою;
180 Як угледять, то христяться,
І зовуть заклятим.
Сумно-сумно кругом його . . .
А вночі, дівчата,
Впливав з води мати,
185 Сяде по тім боці,
Страшна, синя, розхристана,
І в мокрій сорочці;
Мовчки дивиться на сей бік,
Рве на собі коси . . .
190 А тим часом синя хвиля
Ганнусю виносить:
Голісінька, стрепенеться,
Сяде на пісочку . . .

- 195 І рибалка впливав,
Несе на сорочку
Баговіння зеленого;
Поцілує в очі —
Та і в воду: соромиться
На гнучкий дівочий,
200 На стан голий подивіться . . .
І ніхто не знає
Того дива, що твориться
Серед ночі в гаї.
Тільки вітер з осокою
205 Шепче: „Хто се, хто се
Сидить сумно над водою,
Чеше довгі коси?“

Ч О В Е Н

- Вітер з гаєм розмовляє,
Шепче з осокою, —
Пливе човен по Дунаю
Один за водою.
5 Пливе човен води повен —
Ніхто не спиняє:
Кому спинить — рибалоньки
На світі немає!
Поплив човен в синє море,
10 А воно заграло . . .
Погралися чорні хвилі —
І скіпок не стало!
Недовгий шлях, — як човнові
До синього моря, —
15 Сиротині на чужину,
А там — і до горя:
Пограються добрі люди,
Як холодні хвилі,
Потім собі подивляться,
20 Як сирота плаче;
Потім спитай — де сирота?
— Не чув і не бачив!

ПОЕЗІЇ З ХАРКІВСЬКИХ АЛЬМАНАХІВ.

I.

Ті альманахи в Харкові, куди послав Шевченко свої твори, то був перший реальний зв'язок поета з Україною. Але тоді не дуже поспішали, щоб ці збірники вчасно появлялись у світ. Де-які в них твори Шевченка були видруковані вже тоді, коли «Кобзар», «Гайдамаки» і «Ластівка» вже читались в Україні й робили велике національне діло. Щойно тоді, аж р. 1843. появились у Молодикові такі твори Шевченка, як посланіє: «Н. Маркевичу», лірична думка: «Тяжко-важко в світі жити», й балада «Утоплена». А альманах «Сніп» Корсуна й зовсім не появилвся в друкові; а туди були послані поема «Мар'яна-Черниця» із заспівом «Оксані Ко-ко» й «Човен».

Н. МАРКЕВИЧУ.

Першим хронологічно є посланіє «Н. Маркевичу». Написав його Шевченко 9. травня 1840. р. (ст. ст.) на дорогу М. Маркевичеві, коли він відїздив в Україну у свій маєток Турівку на Полтавщині: «Тепер летиш в Україну — тебе виглядають... Полетів би я з тобою, та хто привітає?..» Такі думки роїлись у поета, коли впроважав приятеля в Україну, — думки сумні, тужливі, тривожні... «Я й тут чужий, **одинокий**, і на Україні я **сирота**, мій голубе, як і на чужині». Шевченко підкреслює свою самотність, сиріцтво... Один серед моря українських голов... «Чого ж серце б'ється, рветься?» і раптом: «Я там **одинокий**... **одинокий**.. А Україна? А степи широкі?!» Там усе найдорожче для Нації: Синє море, широкий степ, могили з буйним розмовляють, су-

мують...: вже ж вернеться те, що колись було.. І поет хотів би цю мову їх послухати... Та доля приборкала, всі пориви його придушила...

В цілім творі бренть тільки одна думка: **Доля України й доля поета — однакові**: вони у чужинців в неволі. Шевченко виразно зв'язує себе з Україною. Тут, у цій думці — вихідний лейтмотив усієї творчості Шевченка. Доля приборкала Україну й приборкала його... Цей факт поет усвідомив і роздумує, що робити далі, як звільнити себе з чужинецьких лабет і як визволити Україну?

ТЯЖКО-ВАЖКО В СВІТІ ЖИТИ...

Таке питання про визволення себе із лабет долі поет підносить і в своїй **думці**: «**Тяжко-важко в світі жити...**» В першій половині цієї пісні Шевченко констатує, що він є **сирота без роду** і прихилитись нема до кого, нема де дітись... І дівчина сміється з нього, кепкує... З розпуки поет збирається на край світа, йде шукати кращої долі; але пішов і загинув... «Умираючи, дивився, **де сонечко сяє**», себто дивився у бік свого рідного краю, бо тяжко вмирати на чужій стороні.

ОКСАНІ КО-КО.

Про свою лиху долю Шевченко співає і в заспіві «Оксані Ко-ко» до поеми «Мар'яна-Черниця». Але цю проблему він бере, як філософічну: «так і доля: того лама, того нагинає, **мене котить**, — і де спинить, і сама не знає!» І найтяжче те, що поет не знає, де він загине, де його поховають, коли він без талану, без долі... «Ніхто не згадає!..»

І поет питає свою колишню Оксану, чи хоч вона його згадає, чи згадає ті літа, коли вони бували вдвох, коли він шукав, щоб побачити її красу, щоб на любитись нею... І поет вдячний їй, **бо то вона тільки нав-**

чила його розмовляти без слів, тільки душею, серцем, бо завдяки їй поет став розуміти глибше те, чого раніше не помічав, не бачив.. Любов, кохання поглиблює душу людини.

Тут, у цій поезії вперше виринає образ найгранішої любові Шевченка, як естетична постать, як та людина, що поглубила його душу, що навчила його розуміти, глибше життя, що розкрила перед ним на все життя оте таємниче, потустороннє, вічне... І поет не може її забути.

II.

МАР'ЯНА-ЧЕРНИЦЯ.

Ця поезія тісно лучиться як заспів-присвята із розпочатою поетом р. 1841. поемою «Мар'яна-Черниця». На великий жаль, ця поема залишилась незакінченою. Але і в цім уривкові, що Шевченко нам залишив, розкривається друга сторона душі і творчости поета. Вже з попередніх творів його ми знаємо, як усе турбувався Шевченко долею української дівчини. Ці турботи його ми відчуваємо з перших творів: «Причинна», «Тополя», низка ліричних поезій: «Вітер буйний...», «Нащо мені чорні брови...», «Тяжко-важко в світі жити...» й інші. І у всіх цих творах Шевченко змальовує образ дівчини, що перебуває в довгій розлуці з милим і за ним тужить. Ця любовна туга не залишається без наслідків: дівчина то гине, то тяжко розлуку переживає. У всіх них провідна думка: **кохання є вічне**; скорше смерть аніж життя з нелюбим. Поет підкреслює, що родинне життя буде щасливе тільки тоді, коли молоді поберуться, одне одного кохаючи. Ніхто не сміє силувати свою доньку вийти замуж за нелюба та ще й за старого. Тим більше батьки...

Між іншим ця ідея в часи Шевченка в українській літературі була дуже популярна. Перший, що її підняв, був Ів. Котляревський («Наталка-Полтавка»). Дуже нею цікавився Квітка («Маруся», «Щира любов», «Козир-Дівка» й інші.). Але найширше і найглибше її розробив

Т. Шевченко. Шевченко цією темою забивався так сильно, що розробляв її навіть і в своїх історичних поемах: «Гайдамаки», «Сліпий» («Невольник») й інших.

Але в петербурзьку добу свого життя поет задумав цю тему розробити як цілком самостійну й головну в окремому творі. Так із цього задуму, хоч і вже традиційного, виростає оригінально закреслена поема «Мар'яна-Черниця». Вона була написана вся ще в кінці 1840. р. або на початку р. 1841. Та, не маючи можливості її надрукувати окремо, Шевченко її відклав до слухного часу. Той час скоро виявився. Костомарів звернувся з Харкова до Шевченка, щоб він прислав свої твори до редакції часопису «Сніп», друге число якого редактор Корсун задумав видати. Шевченко, одержавши таке запрошення, вирішив послати туди цю свою поему. Але, коли віднайшов рукопис її, побачив, що кінця її немає. Тоді він переписав ту частину, що заховалась, — початок I. розділу, а кінець його і розділ другий написав знову, — додав заспів-присвяту «Оксані Ко-ко», про що ми згадували раніше, й послав із такою від себе до редактора припискою: «отак зачинається моя «Черниця»... здається й люльки не курю — а **шматочки паперу, що була написана «Черниця», розгубилися...**» Цю частину поеми Корсун одержав 18. січня (ст. ст.) 1842. р. Але заповіджене число «Снопа» не вийшло, й поема Шевченка пролежала в архіві Корсуна аж до р. 1917.

Р. 1861. після смерті Шевченка, П. Куліш дістав ще один текст поеми, як зазначає, брульон її.

Автор «Кобзаря», **не діждавшись виходу у світ своєї поеми в «Снопі»,** і боячись, щоб вона зовсім не затратилась, **почав її компонувати наново.** З певними відмінами переписав початок першого розділу з оригіналу поеми, другу частину першого розділу, написану для Корсуна, з відмінами переносить у II. розділ, а кінець першого пише наново. На цьому його праця цієї нової редакції поеми не кінчається... Поет вкладає нові штрихи й на образи поеми.

Отже, поема «Мар'яна-Черниця» пережила три стадії свого розвитку: 1) утворення цілої поеми на самім

початку 1841. або навіть у кінці 1840. р., але кінець її пропав; 2) утворення в друге вже тільки частини поеми (два розділи) для редактора «Снопа» Корсуна і 3) утворення втретє нової нескінченої поеми, яку видрукував Куліш в «Оскові». Ці три стадії дали **три варіанти** поеми; перший пропав, другий щойно р. 1924. був опублікований М. Новицьким, і третій — р. 1861. — П. Кулішем. Тому заховалось тільки два останні варіанти, що існують, а перший найстарший затратився і ще не віднайдений.

III.

Яка різниця між цими двома існуючими варіантами? А та, що поет в кожному відмінно трактує головні постаті поеми: Коли в першій, якого текст ми друкуємо в цій томі, ховає в собі егоїстичний образ матері, пасивніший характер Мар'яни і щирокохаючого Мар'яну Петруся, що йде «за високі гори, за широкі степи, на чуже поле», щоб знайти свою долю й сотником багатим вернутись до Мар'яни та одверто «серед церкви» одружитись з нею; — то в другім варіанті, що друкується в примітках, постать Мар'яни є більш ворожа до матері, а Петрусь виступає «зрадливим» козаком, якого Мар'яна марно очікує й тужить та кличе, щоб до неї повернувся. Але даремне, бо козак не вертається, а дівчина знесилена падає «на постелю, як у домовину»...

Тільки одна мати залишається незмінною і проти волі Мар'яни хоче віддати її за старого багатого нелюба сотника Івана. І в цій головна трагедія Мар'яни: мати ради багатства матеріяльного жертвує донькою, її особистим щастям, **духовим** добробутом. Тут поет ніби намічає кардинальну різницю в народі між **батьками** та їх практицизмом і **дітьми** з їх ідеалізмом і стремлінням до щастя особистого в свобіднім коханні й духового добра та в свобіднім виборі мужа в інтересі свого родинного щастя. Шевченко увесь на боці Мар'яни: «Легше покритись землею, ніж бачить, як другий багатий, старий цілує за гроші, вінчається з нею». Тим самим Та-

рас виступає з новим поглядом на родину, на подружжє щастя. Він виступає проти того, щоб родина засновувалась на насильнім поєднанні молодих без їх взаємного кохання; поет є проти того, щоб тільки гроші, багатство було мірою шлюбного життя; він — проти того, щоб батьки розпоряджались і силою накладали донці мужа.

Після переконання Шевченка єдиним критерієм й основою подружжого щастя є взаємна любов молодих і свободна згода тільки молодих, і це забезпечує їх щасливе життя.

Взагалі проблема кохання й подружжого щастя в цю ранню добу творчости Шевченка дуже боліла. Він родину тему Квітки розробляє кардинальніше і йде далі по шляху особистого щастя в подружжі: підносить проблему емансипації дітей від батьків, емансипації жінки в її особистім щасті й вибір мужа.

Де-хто з критиків твердить, що ця поема «зв'язана із дитячим романом поета, що його героїнею була Оксана Коваленківна», що «автобіографічними елементами-згадками першого чистого кохання пересякнута вся поема». Але це не зовсім вірно. В цім творі необхідно розрізняти момент автобіографічний, момент «дитячого роману» від моменту **вражінь** із того реального життя, що в дитинстві поета його оточувало. І тому в цілому поема відбиває обидва ці моменти і то так, що перший автобіографічний відбивається тільки в **заспіві** до Оксани, а другий — у самій поемі. Обидва вони поєднуються в якомусь **міті про Оксаночку**, в ідеальній постаті любки, що виростала скорше із бажань поета, його мрій про родинне життя, про містичне злиття споріднених кохаючих душ, про вічне кохання, як глибоку психологічну й мистецьку проблему; і ця проблема ставала безнастанним побудником до дальшої творчости й містичних переживань ідеального кохання. В такім промінні любовних мрій жив Данте, Петрарка, жив Новалис, Жуковський. В такім промінні ідеального містичного почуття й уяви серця жив і Т. Шевченко. Жив у ньому і творив: ліричні поезії, балади, поеми;

і вони всі були ремінісценціями одного вимріяного образу, співами одного особистого почуття. Типова прикмета поета романтика.

УТОПЛЕНА.

Баялда «Утоплена» є якби продовження попередньої поеми, ніби нова ремінісценція теми про доньку і злу матір, що не тільки спричинилась до загибелі доньки, як у «Тополі», «Черниці-Мар'яні», але сама через заздрість на красу Ганнусі, власними руками її топить. В баялді цій, як у поемі, Петрусь любить Мар'яну, рибалка кохає Ганнусю і з-за неї гине.

В цій баялді оповідається про те, що мати ненавидить із заздрости красуню свою доньку і намагається її зігнати із світу. Труїла її — не помогло. Тоді запросила купатись і її втопила. Донька стає русалкою. Молодий козак рибалка намагався свою любку врятувати, але було вже пізно. З горя і він топить. Тут безсердечність матері доведена до найвищої точки.

Ця баялда має високі артистичні прикмети: циклічну сюжетову схему, артистичне змалювання боротьби матері з донькою, мистецьке використання алітерацій (шум вітру серед осоки): «Вітер... прокинеться, — тихесенько в осоки питає: «Хто се, хто се по сім боці чеше косу? Хто се, хто се?» — тихесенько спитає — повіє, та й задріма...» В цім вислові поет лише звуковими засобами малює цілу картину природи на березі річки, ставка... Це робить «Утоплена» одним із найкращих творів Шевченка.

ЧОВЕН.

Останній вірш цієї групи творів Шевченка. Це ліричний вірш і в першій половині, в експозиції до головної думки другої половини вірша є ніби дальше розвинення теми про рибалку із «Утопленою». І вітер ше-

почеться з осокою, і немає на світі рибалоньки — втопився. Човен сам-один поплив у море; погратися хвилі моря й розбили човен... Отак і людина. Пограються люди, як холодні хвилі й немає сироти — загинув. Це символічний вірш і розроблений у двох строфах, що збудовані одна до одної у формі паралізму. Відбиває він неспокійний настрій поета. Щось переживав Шевченко, передумував життя людини, її безпомічність у житті, а може й якусь особисту кризу, коли дійшов до песимістичного висновку, що й віддав у цій поезії. По жанру це елегія, хоч по формі до такої не надається. Але кожда спроба такого поета, як Шевченко, для нас має велике значіння. Тарас — сам собі закон, взірців для себе не потребує, але творить сам взірці для майбутнього покоління.

Отже вся ця збірка по жанру є дуже різноманітна: посланіє, балада, чотири ліричних поезії й поема. Коли посланіє відбиває національно-патріотичний настрій поета, то решта творів переплітається однією родинною темою, заснованою на любовних мотивах і переживаннях. Тільки «Човен» розширює особисте до рефлексій філософічних про безсилля людини в житті. Це ніби висновок із особистих споминів про те, «що давно минуло», роздумувань над долею колись близьких і дорогих друзів дитинства, продумувань і своєї долі власної. Не велика збірка, але мистецьки гарна й високоартистична.

1842

ГАМАЛІЯ

Поема, видана в С.-Петербурзі

1844.

ГАМАЛІЯ.

Поема «Гамалія» є останнім твором Т. Шевченка із Петербурської доби. Але написана поетом вона була не в Петербурзі. В жовтні місяці р. 1842. Шевченко вибрався із Петербургу на пароплаві в мандрівку «у Шведчину і Датчину». «Пливши у Стокгольм, я **скомпонував Гамалія**, невеличку поему та так занедужав, що ледви привезли мене в Ревель; там трошки очунав — приїхав у це прокляте болото (в Петербург — Л. Б.) та й не знаю чи вже й вийду...» Так писав Шевченко 18. листоп. 1842. до професора Сільсько-господ. інституту в Горках Могилівск. губерн., **Пилипа Королева**, через два дні після приїзду до Петербургу.

Із цього листа видно, що Шевченко поему «Гамалія» писав на пароплаві по дорозі до Швеції. Море, морські хвилі Балтики перенесли уяву поета на рідне, «синє море», й попливли думки Тараса в минуле козацької героїчної історії й зродили такі прекрасні картини визвольної боротьби з турками, які під силу тільки генієві.

За короткий час може й за час одного дня поема була готова в кінці жовтня або на початку листопада р. 1842., бо зараз же, мабуть від морських хвиль, поет занедужав так, що мусів вертати назад до Петербургу. Коли одужав, задумав поему друкувати. Але доля «Гайдамаків» надавала йому відваги друкувати само-

му. І от у лютім місяці р. 1843. Шевченко повідомляє Я. Кухаренка: «Скомпонував ще я маленьку поему «Гамалія», — друкують у Варшаві». Хто друкує — не відомо. Де-хто догадується, що взяли її надрукувати Шевченкові приятелі-поляки з Петербургу, чи українці з Варшави: А. Стороженко та брати Євєцькі, що ніби взяли бути посередниками між автором і якимсь варшавським видавцем. Але нічого з того не вийшло. Взагалі з друком своїх творів Шевченкові все було дуже тяжко; все були якісь перешкоди. Те саме сталось із поемою «Гамалія»: варшавське видання не здійснилось.

Тоді Шевченко хлопоче про видання поеми в Петербурзі. Цензурний дозвіл мав уже 7. березня 1843. Тоді він передає поему якомусь видавцеві-москалеві (невідомо кому), а сам відїздить в Україну. І коли зною р. 1844. вертався назад у Петербург, щоб скінчить мистецьку академію, заїхав у Москві до Йос. Бодяньського, великого українського патріота, і прочитав йому свою поему й разом із Бодяньським виправляв її текст. А тим часом в той саме час петербурзькій видавець «Гамалію» вже видрукував з рукопису невиправленого. І Шевченко, коли приїхав у Петербург, то 13. V. р. 1844. посилає Бодяньському «Гамалію» й пише: «Гамалія не виправлений, як ми з Вами виправляли, **без мене надрукований полунацапом**». На таке повідомлення Шевченка Бодяньський відповідає: «Дякую дуже Вам, добрий мій земляче, козаче, за Вашу ласку і гостинець «Гамалію» і «Тризну». Жаль, що **перший** вишов таким чумарзою: бодай вже тому Москалю легенько гикнулось, як він його нам нарядив у свій армячок. Ну та **не вічно ж бути йому під Москалем; прийде час, що він ввернеться і сизим соколоньком зіветься..** козакам ордам братом їх рідним, запорожцем щирим...»

Таке нещасливе було перше видання «Гамалії» р. 1844.

ГАМАЛІЯ

Ой, нема, нема ні вітру, ні хвилі
Із нашої України!
Чи там раду радять, як на турка стати
Не чуюмо на чужині.

5 Ой, повій, повій, вітре, через море
Та в Великого Лугу,
Суши наші сльози, заглуши кайдани,
Розвій нашу тугу!

10 Ой, заграй, заграй, синесеньке море,
Та під тьми байдаками,
Що пливуть козаки, — тільки мріють шапки —
Та на сей бік за нами!

Ой, Боже наш, Боже! Хоч і не за нами,
Неси Ти їх з України:
15 Почуємо славу, козацьку славу,
Почуємо, та й загинем!*

Отак у Скутарі козаки співали;
Співали, сердеги, а сльози лились,
Лилися козацькі, тугу домовляли.
20 Босфор аж затрясся, бо зроду не чув
Козацького плачу; востогнав широкий,
І шкурою, сірий бугай, стрепенув,
І хвилю, ревучи, далеко-далеко
У синє море на ребрах послав.
25 І море ревнуло Босфорову мову,

У Лиман погнало, а Лиман Дніпрові
Тую журбу-мову на хвилі подав.

- Зареготався дід наш дужий,
Аж піна з уса потекла.
- 30 „Чи спиш, чи чуєш, брате Луже?
Хортице сестро?“ Загула
Хортиця в Лугом: „Чую, чую!“
І Дніпр укрили байдаки,
І заспівали козаки:
- 35 „У туркені, по тім боці,
Хата на помості.
Гай, гай! Море, грай,
Реви, скелі ламай!
Поїдемо в гості.
- 40 У туркені у кишені
Таляри, дукати.
Не кишені трусять, —
Ідем різать, палить,
Братів визволяти!
- 45 У туркені яничари
І баша на лаві.
Гой-ги, вороги!
Ми не маєм ваги:
Наша воля й слава!“
- 50 Пливають собі співаючи;
Море вітер чув.
Попереду Гамалія
Байдаком керує.
- Гамаліє! Серце млів:
- 55 Сказилося море.
— „Не злякає!“ — І сховались
За хвилі, за гори.
Дрімає в гаремі, в раю Візантія
І Скутар дрімає; Босфор клекотить,
- 60 Неначе скажений, то стогне, то вие:
Йому Візантію хочеться збудить.

- „Не буди, Босфоре: буде тобі горе!
 Твої білі ребра піском занесу,
 У мул поховаю!“ — реве сине море.
- 65 „Хіба́ ти не знавш, яких я несу
 Гостей до султана?“ Так море спиняло
 (Любило завзятих чубатих слав'ян).
 Босфор схаменувся. Туркенья дрімала,
 Дрімав у гаремі ледачий султан.
- 70 Тільки у Скутарі, в склепу, не дрімають
 Козаки-сердеги. Чого вони ждуть?
 По своєму Бога в кайданах благають,
 А хвилі на той бік ідуть та ревуть.
- „Ой, милий Боже України!
 75 Не дай пропасти на чужині,
 В неволі вольним козакам!
 І сором тут, і сором там —
 Вставать з чужої домовини,
 На суд Твій праведний прийти,
- 80 В залізах руки принесті,
 І перед всіми у кайданах
 Стать козакові!..“ — „Ріж і бий!
 Мордуй невіру-бусурмана!“ —
 Кричать за муром. Хто такий?
- 85 — Гамаліє! Серце мліє:
 Скутар скаженіє!
 — „Ріжте, бийте!“ — на фортеці
 Кричить Гамалія.
- Реве гарматами Скутара,
 90 Ревуть, лютують вороги;
 Козацтво преться без ваги, —
 І покотились яничари.
 Гамалія по Скутарі,
 По пеклу гуляє,
 95 Сам хурдиґу розбиває,
 Кайдани ламає,
 — „Вилітайте, сірі птахи,
 На базар до паю!“

- Стрепенулись соколята,
100 Бо давно не чули
Хрищеної тії мови . . .
І ніч стрепенулась:
Не бачила стара мати,
Козацької плати.
- 105 Не лякайся, подивися
На бенкет козачий!
Темно всюди, як у будень, —
А свято чимале!
Не злодій з Гамалієм
- 110 Їдять мовчки сало
Без шашлика. — „Засвіtimo!“
До самої хмари
З щоглистими кораблями
Палає Скутара.
- 115 Візантія пробуркалась,
Витріщає очі,
Переплива на допомогу,
Зубами скрегоче.
Реве-лютує Візантія,
- 120 Руками берег достає;
Достала, зикнула, встав —
І на ножах в крові німіє.
Скутар, мов пекло те, палає;
Через базари кров тече,
- 125 Босфор широкий доливає.
Неначе птахи чорні в гаї,
Козацтво сміливо літає:
Ніхто на світі не втече!
Огонь запеклих не пече.
- 130 Руйнують мури; срібло, злото
Несуть шапками козаки
І насипають байдаки.
Горить Скутар, стиха́ робота
І хлопці сходяться; зійшлись,
- 135 Люльки з пожару закурили,
На байдаки — та й потягли,
Рвучи червоні гори-хвилі.

- Пливуть собі, ніби з дому —
Так буцім гуляють,
140 Та звичайне — запорожці,
Пливучи співають:
„Наш отаман Гамалія,
Отаман завзятий,
Забрав хлопців та й поїхав
145 По морю гуляти, —
По морю гуляти,
Слави добувати,
Із турецької неволі
Братів визволяти.
150 Ой, приїхав Гамалія
Аж у ту Скутару, —
Сидять брати-запорожці,
Дожидають кари.
Ой, як крикнув Гамалія:
155 «Брати, будем жити, —
Будем жити, вино пити,
Яничара бити,
А курені килимами,
Оксамитом крити!»
160 Вилітали запорожці
На лан жито жати;
Жито жали в копи клали,
Гуртом заспівали:
«Слава тобі, Гамаліє,
165 На весь світ великий, —
На весь світ великий,
На всю Україну,
Що не дав ти товариству
Згинуть на чужині!»“
170 Пливуть співаючи; пливе
Позад завзятий Гамалія,
Орел орлят мов стереже.
Із Дарданелів вітер віє,
А не женеться Візантія:
175 Вона боїться, щоб Чернець
Не засвітив Іалату знову,

Або гетьман Іван Підкова
Не клякнув в море на ралець,
Пливуть собі . . . А іза хвилі
180 Сонце хвилю червонить;
Перед ними море миле
Гомонить і клетотить.
Гамаліє! Вітер віє . . .
Ось- ось наше море! . . .
185 І сховалися за хвилі,
За рожеві гори.

1842. С.-Петербург.

ГАМАЛІЯ.

I.

Серед поем Т. Шевченка першої (Петербурзької) доби є одна історична поема, що визначається особливою красою, особливим артизмом у своїй будові, — це поема «Гамалія». Бракує слів, щоб передати те вражіння, що його вона справляє на читача. Варто лише її уважно прочитати, проникнути в кожний уступ, в кожний рядок, кожне слово, як людина, крім глибокої ідеї, набирає вражіння, що чує музичний твір, пісню чи бурхливу думу. Ця поема так по мистецьки скомпонована, що впрот чарує своїми величавими картинами, своїми образами та високомистецькими поетичними висловами.

Розпочинається «Гамалія» піснею невільників, зверненою до вітру, до моря, до Бога, щоб вони допомогли козакам їх визволити. Цю невільницьку пісню почув Босфор і послав козацький плач далеко у море. Море пригнало її у Лиман, Лиман-Дніпрові, а цей останній — Лугові й Хортиці. Почули козаки й одразу зібрались у похід морський визволяти невільників. Після цього йде пісня козаків, що вирушили у Скутару в похід. Після звернена на адресу турків — іронічна, глумлива. На чолі — Гамалія. Далі, знов чується пісня невільників, благальна до Бога, щоб відхилив сором козакові стати на суд Божій у кайданах... А в той момент залунав владний голос Гамалії, що закликає бити яничарів (турецьке військо із перекинчиків, зрадників...).

Визволили невільників, запалили Скутару, зруйнували й вирушили назад. Пливуть — ніби гуляють (бавляться) і співають пісню, що тільки склали про свого вождя — героя Гамалію і виголошують йому славу, що не дав згинуть у неволі козакам. Гамалія позаду — орел, що стереже своїх орлят. Не відважується Султан

напасти на військо козацьке, бо боїться. Пливуть далі. Перед ними «море миле», «наше море», по якому пливуть до своєї Січі.

Ця поема закінчує собою цикл творчості Шевченка в петербурзьку добу до 1843. р.; закінчує акордом незрівняної краси й мистецької викінчености.

«Гамалія» — це друга поема про морські походи козаків на турків; першою була «Іван Підкова». Ці дві поеми на одну й ту саму тему ніби доповнюють одна другу. Коли «Іван Підкова» змальовує сам похід, у який козаки вирушили, то «Гамалія» подає причини походу, мету («слави добувати, братів визволяти») і його наслідки. Коли перша подає образ вождя, його владність, розпорядність і силу, що запалює козацтво до походу, то друга малює його в момент його боротьби: «Гамалія по Скутарі — по пеклу гуляє, сам хурдигу розбиває, кайдани ламає», козаків визволяє...

Чи була ця подія, що поет в цій poemі малює, в дійсності? Не відомо. Скорше, що цієї події під проводом Гамалії, не було. Але Шевченко у своїй poemі синтетично віддав ті події, що відбувались у другім десятилітті XVII. ст. і ті, що описуються в відомих Шевченкові джерелах (Історія Русів, Балтиш-Каменський і інш.).

Двадцять роки XVII. ст. то були героїчні часи в житті запорізького козацтва, відважна доба морських походів. Тоді чайки козацькі шугали по цілому Чорному морю, нападаючи на турецьке царство, що тремтіло від страху перед головоломними їх нападами.

Тоді українське козацтво було на вершку світової слави й подиву: Навіть турецький історик 30 рр. XIX. ст. зазначав, що сміливіших людей, щоб так не дбали про своє особисте життя й не боялися смерті, тяжко найти в цілім світі. Особливо в морських походах. Вони з'являлись перед царгородські мури, як блискавка, щоб їх «обкурити мушкетним димом», так же несподівано й відходили. Не помагала і турецька фльота, що козаків доганяла, бо козаки вмиг обертались проти неї, побивали і фльоту палили. Так було р. 1615. А через рік під проводом Конашевича-Сагайдачного

здобували Кафу й робили такі несподівані напади, які можна вичитати лиш у казці: В кількості 2000 козаків впливли в море й направились у Самсун (в Анатолії). Вітер загнав їх у Трапезунт. Спинились, вийшли на беріг, пішли в місто, напали, пограбували, а саме місто спалили. Коли на них напала турецька ескадра (шість великих галер і кілька менших кораблів), то ескадру розбили. Довідавшись, що султан вислав під Очаків флоту, щоб їх там перебити, вони тоді напали на Царгород і там робили, що хотіли; і так, посміявшись з турецьких заходів, несподівано завернули аж в Озівське море, й його річками пройшли в Дніпро й повернули в Запоріжжя.

Хіба події, змальовані в поемі «Гамалія», не нагадують нам подібні з подій описаних? Хіба Шевченко не передає нам таку саму відвагу, таке саме завзяття й повну ігноранцію до небезпеки й до самої навіть смерти? Те саме до деталей. Тільки поет витлумачує інакше самий сенс походу й подій, освітлює їх іншою думкою, інакшою ідеєю.

Крім того, що козаки визволяють своїх братів із турецької неволі, крім цієї високої ідеї, Шевченко закреслює і другу ідею, далеко глибшу — політичну; поет підносить ідею на майбутнє України: **ідею оволодіння Чорним морем**. Тільки українське козацтво є повним господарем Чорного моря! Тільки «завзятих **чубатих слов'ян**» це море любить! Хіба не Босфор і не море повідомляє Дніпро, Луг і Хортицю, щоб ішли визволяти братів із неволі? Хіба не Чорне Море спинило Босфор, коли той хотів розбудити Візантію, щоб боронилася від козацького нападу? Не тільки море спинило, але й погрозило: «Не буди, Босфоре: буде тобі горе! Твої білі ребра піском занесу, у мул поховаю!» Це все не тільки одні поетичні персоніфікації, риторичні фігури і т. д. За ними ховається глибока ідея поета: **Чорне море визнає за своїх господарів тільки українське козацтво. Чорне море допомагає тільки козакам в їх перемогах і війнах. Чорне море цим визволяє тільки козаків із турецької неволі.** Цим Шевченко підкреслює,

що Чорне море є **тільки українське**, бо лише Українській Нації сприяє в її поході за оволодіння морем. Тому «Перед ними (козаками) **море миле**», тому воно — **«наше море»**, — такими гаслами кінчає Шевченко свою поему.

II.

Під впливом отакої оригінальної, своєрідної й такої для Української Нації високої ідеї Шевченко відповідно до ваги її розробляє й саму поему. Оригінальна тема й ідея вимагають і оригінальної форми й композиції. Досить тільки вказати на динаміку, з якою події в поемі посуваються наперед. Морська стихійна сила, що закликає козацтво виплисти на її хвилі, йде впарі із визначною політичною силою тодішнього козацтва, що інстинктивно, силою свого стихійного політичного розуму тягнеться на захід, до джерел світової культури, до основ ренесансу. А цей останній в особі Богдана Хмельницького приведе до відродження могутньої української держави р. 1648. Ці великі національні проблеми й динаміку української історії Шевченко глибоко відчував і відповідно до стилю історії визначив і стиль поеми.

Але цього мало. Нема в світовій літературі подібного твору, що перевищував би силою, картинністю й артистичністю, яку ховає в собі «Гамалія» Шевченка. Подивімся, який ляконізм, яка стислість вислову, а яке багатство картин, як у каляйдоскопі:

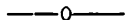
«Горить Скутар, стиха робота, і хлопці сходяться.
Зійшлись, люльки з пожару закурили. На байдаки —
тай потягли, рвучи червоні гори-хвилі». Або: «Реве-лю-
тує Візантія, руками берег достає; достала, зикнула,
встає — і на ножах в крові німіє...»

А ось надзвичайно багата метафоричність мови: «Босфор клокотить»... «Босфор схаменувся»... «Босфор аж затрясся, бо зроду не чув козацького плачу». Босфор «застогнав широкий, і шкурою, сірий бугай, стре-

пенув, і хвилю, ревучи, далеко-далеко у Синєє море на ребрах послав». Один і той же Босфор, а скільки різних відмінних образів. А ось ще: «Море ревнуло Босфорову мову, у Лиман погнало, а Лиман Дніпрові тую... мову на хвилі подав». Крім того: «Зареготався дід наш дужий, аж піна з вуса потекла». Це такі містецькі персоніфікації, які другі трудно пошукати.

А ось порівняння: хвилі — ребра, хвилі — гори, Скутар — пекло, Босфор — Бугай, козацтво — птахи.

Ці всі метафори, порівняння, персоніфікації міняються таким швидким темпом, що трудно за ними навіть думкою вгнатись. То козаки на морі, то вже в Скутарі, веселий спів змінюється реготом Дніпра; серед брязкоту зброї чуємо владні оклики Гамалії; а там брязкіт розбитих кайданів і з невольників знов устали козаки; а в кінці — пісня перемоги. Справжня «феерія-симфонія», що родить звуки-образи, за якими блискавкою наступає зміна ритмів, картин, образів найефектовніших. Найартистичніший твір навіть серед творів самого Шевченка!

ПРИМІТКИ ДО I. ТОМУ.

I. В Петербурзі.

Причинна.

- Причинна — це та, що їй щось колись причинено (в цім творі — ворожкою).
- 17 Русалки — душі страчених — (утоплениць) дівчат або втоплених нехрищених дітей. Нарід вірить, що вони для людей, особливо для дівчат і молодиць є небезпечні, бо завжди виглядають когось, щоб на смерть залоскотати.
- 27 хоя — архаїчна (давня) форма дівприслівника: хояча.
- 33 китайкою, китайка — червона шовкова матерія (з Китаю), якою накривали лице або й ціле тіло вбогого козака на знак жалоби, яку віддавна в Україні визначав червоний колір.
- 66 Дунай — загальний епічний образ (із народньої пісні) кожної великої річки. Крім того — це велика ріка, що протікає від Альп через південну Німеччину, Мад'ярщину, Румунію і вливається до Чорного моря.
- 90 Осока — трава, що росте при березі річки, ставка на болотяній мілині.
- 95—98 Пісня русалок взята Шевченком із народніх уст. А „Солом'яний дух“ — образ, зачерплений із народн. культу „Русальчани проводя“.
- 118 Зик — провилявий крик, вереск.
- 119 Орда — розуміється татарська, що напала на Україну в давні часи з криком, вереском, диким галасом.
- 120 ні чачирк — раптом стихли, вмовкли.
- 160 знать — мабуть.
- 194 замордований — вимучений до загяву, доведений до повного безсилля.

На вічну пам'ять Котляревському.

- 69 Котляревський помер 29. жовтня 1838. р. Тому й недавно, бо зараз же після його смерті Шевченко цей твір і написав.
- 73 Ватага пройдисвіта, себто Енея, що в троянцями (ватага) втік із Трої і довго блукав по Середземному морю, поки отаборився в Лаціумі у Латвіян (у Римі).
- 76 Руїна Трої, себто руїни стародавнього міста, що стояло у малій Азії над Дарданелами. Те місто облягли

- дуже давно ще перед Ріадв. Хр. греки, протягом десяти років добували, а добувши хитрощами — зруйнували його. Багато троянців загинуло, багато поцало в полон, а решта — невелика дружина на чолі з Енеєм втікла до Італії. Тут Еней заснував нове царство, а з нього виродила могутня держава Рим. Оце блукання Енея, поки він добрався до берегів Італії, боротьбу його за оволодіння новою землею оспівав латинський поет Вергілій у I. віці після Р. Хр. з метою прославити римського цесаря Августа і вивести від потомків Енея, що був сином Анхіза родича (кревного) троянського царя Пріама й богині Афродіти (Венера), себто зробити цесаря римського потомком царів троянських і богині. Оцю „Енеїду“ Вергілія Котляревський „перелицював“, себто перетворив її на український лад, надавши всім її дієвим особам, подіям, образам, картинам і цілому зображенню суто національного українського вигляду й характеру, але в легкому, гумористичному навіть трохи карикатурному змалюванні; тоді як „Енеїда“ латинського поета твір поважний, написаний врочистим стилем. „Енеїда“ Котляревського й „Енеїда“ Вергілія в однім між собою сходяться — в глибокому патріотизмі і любові до своєї батьківщини. Руїни Трої то є руїни Січі Запорізької. А троянці Котляревського то є українські козаки — Запорожці, що втратили свою батьківщину Січ, коли вона була р. 1775. зруйнована царцею московською Катериною II., і шукали то на Дунаю (Січ Задунайська), то на Кубані (Січ Чорноморська) нову землю, щоб там заснувати нову українську державу козацьку. Тому „Енеїда“ Котляревського є такийже твір національний для українців, як „Енеїда“ Вергілія для римлян. Ось за цю глибоку національну ідею і патріотизм Т. Шевченко дуже високо цинив І. Котляревського, який так само оспівав „усю славу козацьку“ українським „словом єдиним“ (ряд. 92—93).
- 94—95 Шевченко в Петербурзі почував себе чужинцем, самотнім, „сиротою“, бо то не рідний, а „чужий край“ і він „одинокий“ серед моря чужинців.
- 96—97 *Море* — чужий нарід; той бік — Україна. Із Петербургу щоб доїхати до України, треба переїхати через море чужого люду. Отже Петербург — цей бік моря, а Україна — той бік; між цими двома берегами — море чужого московського народу.
- 100 103 Шевченко відчував, що ворожі хвилі московського народу напливають в Україну і може він і там не матиме долі і там є сирота. Але поет певний, що так не в, бо там місяць і сонце сяє, там є могили, і з ними він не був би одинокий. Отже поет вірить в козацьку силу українського народу і в його світле майбутнє.

Перебендя.

Боген Гребіяка (1811—1848) — відомий український поет, писав поезії, байки, переклади, повісті, оповідання, поеми. Писав по-українськи, але більшість творів по-московськи. Відомі його „Приказки“ (байки), завдяки яким він увійшов в історію українськ. письменства, відомий його вірш Українській Бард, відомий романс його „Ні, мамо, не можна нелюба любити“, відома його історична повість „Чайківський“ і поема „Богдан“. Переклав поему Пушкіна (російська поема) „Полтава“. Перший пригорнув до себе Шевченка, поміг розібратись у літературі, давав книжки до читання. Коли Шевченко приїхав в Україну, Гребінка привіз його до найбільшого сальону в Україні паві Вільхівської, ввів його в ширше суспільство українського панства, т. зв. української інтелігенції.

- 4 *Кобза* — народний струнний музичний струмент, в супроводі якого кобзар — сліпий співець рецитувє (проказує) думи. Кобза — давній струмент, подібний дополовецької кобзи.

15 — 35 В цім уступі Шевченко наводить назви пісень, які ще й досі українцями співаються. „Ой не шуми луже, зелений байраче, не плач, не журися, молодий козаче“... Історична пісня про Чалого: „Ой був у Січі старий козак“; оспівується зрада Сави Чалого, що від гайдамаків перейшов до поляків і про його смерть; веселі пісні сповнені радості життя й особистого чуття: „Горлиця“: „Ой дівчина-горлиця до козака горюється...“ а може бути і друга: „Ой летіла горлиця через сад...“ „Гриця“, себто: „Ой не ходи Гривцю та й на вечериці...“ пісня про помсту козакові, що полюбив двох. „Веснянку“ — яку веснянку точно не відомо, бо веснянок є багато — обрядова пісня; „Сербина“: „Ходить сербин по риночку“ — сумна пісня про продаж дівчини, яку кудують, як товар і протест проти такого чину. „Шпикарку“, — розповідається про долю дівчини, яку чужинець зрадив і вбав; „У гаю“, — пісня про лиху матір, що намовляє сина вбити свою жінку і про кару за злочин; „Лазаря“, — побожна пісня (кант), яку співають лірники; черпає вона із євангельської притчи про багатого і Лазаря і змалював їх, як би вони були брати — багатир, що злуцається над бідним братом Кара — після їх смерті: бідний попадає в рай, а багатий у пекло; пісня „Про зруйнування Січі“; є кілька пісень: про перше зруйнування 1709. р.: „Ой, ішли наші славні Запорожці“ і про друге р. 1775.: „Ой із-за гори,

вза Лимау вітер повіває“. Всі ці пісні дуже сумні і викликають у слухачів тугу за втраченим і думку, щоб те все повернути, і цим співець якби закликає слухачів на боротьбу із сучасним станом в Україні во імя минулого, щоб його ідея державної незалежності України була повернена в майбутнім. З цього видно, що співець Перебендя виконує велику національну службу, бо прищеплює патріотичні спомини про майбутнє й виховує національну свідомість у народі.

58 „*Бо то Боже слово*“, — вираз „*Боже слово*“ значить, що слово кобзаря, його спів є якби спів, що йде від самого Бога. І в народі сліпих сліпців, що співають побожні пісні (канти), історичні і патріотичні пісні, називали Божими старцями, себто праведними, якби святими; тому і слово нямн проспіване є святе слово. Цю глибоку думку народню Шевченко взяв за свою. А тому, що він був романтик, то, як і всі поети-романтики, був переконаний що, поет і взагалі мистець, а тим самим і співець народній є обранець Божий. Бог уклав в уста поета, спізця свої думки, свої слова; тоді співець, поет співає, промовляє не своє, а Боже слово. Тому і Перебендя в таким Божим обранцем, його слово є так само Боже слово, що він таксамо „з Богом розмовля“, а його „серце щепече Господню славу“. А люди, серед яких Перебендя відчував свою самотність, цього якраз і не розуміють, називають „дурним“ і „від себе проганяють“; а того не знають, що коли поет-кобзар є вищий, є Божий обранець, то він є вищий від усіх людей, чутивший від них; йому розкриваються найглибші таємниці природи; тому він „все знає і все чує“, його думка летить на небо, до сонця, край світа... він з морем говорить, з німою горою, — а на землі він є Божий післанець, що людям розкриває Божу Правду про самого Бога, про Націю Богом обрану, про справеливість, яку вона для свого народу встановляє.

63 *Широкими* — це поетичний вислів вжитий замість „крилами“ і називається метонімія, бо замість цілого предмету „крилами“, береться тільки одна його прикмета „широкими“; тоді як крила ще можуть бути і довгі, і сильні, і чорні, і білі і т. д.

Катерина.

В Жуковський (1783—1852) — визначний московський поет — творець московської балади і перекладчик балад Бірґера, Шілера, Гетого, переніс до московськ. письменства вімецьквій романтизм; писав поеми, лірич-

- ні поезії і повісті. Переклав „Одисею“ Гомера. З Шевченком знався особисто і дуже прахильно до нього віднісся. Допоміг викупити Шевченка з неволі тим, що дав К. Брюлову замалювати з себе портрета, якого розіграла в лотереї, і зібрані гроші заплатили Енгельгардтові, який видав Шевченкові 22. квітня 1838. р. відпущку. І на спомин цього видатного дня в житті своїм Шевченко і присвятив Жуковському свою поему.
- 2 Москалі — чужинці з Московщини, що приїздили в Україну з півночі, як дідвчі, що одержували від цесарів маєтки в дар, як високі урядовці, як офіцери московського війська... багатіли в Україні, тримали український варід в неволі, зводили дівчат і тям руйнували їх особисте жатте та розкладали родину.
- 130 Вишняк — вишневий садок.
- 137 Після „якби“ додати в думці: то був.
- 141 їй — себто: над нею.
- 162 По-волі, — як йому воля.
- 174 Вимовляє, — додати в думці: слова докору.
- 175—178 Світилка або світилки з друженьками, старости, бояра — все це учасники весільного поїзду молодого, що ввряжається по молоду. Цілий цей уступ в докзрах матері сповнений глибокої і гіркої іронії: Замість справжнього весільного обряду, весілля — дочекалась сорому й тяжкої неваги... Світилка — тут розуміється тільки старша світилка, яка несе меч і йде у поїзді за молодям; „друженьками“ — це дружба молодого на чолі із старшим дружком; старости — це ті „посли“, що від молодого вперше йшли до батьків молодої (сватання) питати згоди на заручени й подружжя з їх донькою; бояря — це дружина молодого на чолі із старшим боярином. Шевченко вживає виразу: бояра зам. бояри — мабуть з метою підкреслити іронію таким згрубілим висловом, як жидова (від жидовини), татарва, серба і т. д.
- 239—245 На той хрест почепила, що носить на грудях, — з метою, коли загине на чужині, то хоч „ся крихотка“ рідної землі її прикрме (символічно).
- 331 Щирниця інакше щир або щирій — така рослина, що росте понад шляхом.
- 332 Ховрашки інакше суслики — рід польового малого звіряти; вони годуються хлібом і живуть по волях унорах.
- 351—354 Розуміється Московщина, чужина та ще й ворожа: чужі люди, жовті піски й вма люта... горе...
- 384 Ке-те, — а ну! дайте! ну те!
- 396 „Пугача“ — відома пісня: „Ой, сів пугач на могилі тай кршкнув він: пугу!..“
- 403 Ципок, — себто — квілок, топірець, палиця.

- 413 *Шага*, пів копійки, а сто копійок складало карбованець (московської рубель). Українська гривня мала сто шагів.
- 418 *Бровари* — село на Чернігівщині в 19 верстах від Києва. Через це село йшов тоді шлях у Московщину, якого й сам Шевченко не один раз міряв.
- Попоміряв і я колись, —
Щоб його не мірять!..
- 419—420 *За гіркого медяник купила*... — фігуральний поетичний вислів: за гірко добутого шага купила солодкий медяник — називається оксимора (відміна автители).
- 469 *Попід тинню*, — під плотом; тин — загорожа, пліт; тиння — збірне слово, як насіння, кілля, браття і т. д.
- 479 *Либонь*, — ніби, мабуть, наче.
- 497—504 Зображення завірюхи таке лякопичне, коротке, а таке ядерне, мистецьке, що аж дух завмирає. Природа малюється, як жива стихійна істота — це фігура — персоніфікація. А поруч в цій стихії — безпомічна Катерина плаче... Скільки тут настрою, переживань, туги, який глибокий жаль огортає душу... А далі, як мати подивилась на дитяну й забула своє горе... скільки тут того найчистішого матернього почуття, яка глибока мораль невинної душі, що прагнула лише родинного життя і щастя... Такою є в очах Шевченка кожна українська дівчина.
- 516 *Курінь* — хата лісового сторожа.
- 546 *Дуби з гетьманщини* стоять, — себто ще від тих часів, як була Гетьманська Держава, ще тоді їх посадили (перед р. 1764).
- 550 *Покотьюло*, — покотило, цокотильце — дощавий кружок, що служить забавкою дітям.
- 559 *Карбівничий*, — лісничий, що карбає на деревах карбує, щоб знайти, яке дерево куди вижити.
- 563 *Фуга* або хуга — завірюха.
- 594 *Шпори*, — остроги.
- 610 *Отважися!* (моск. сл.) — відчеплясь!
- 611 *Проч!* (моск. сл.) геть! Безумною (моск. сл.) — божевільну.
- 666 *Навісна*, — несповна розуму.
- 671 Якби не почув, то, може, й ліпше було б, а то сирота, безбаченко, якого батько відцурався й мати загинула, а залишилось дитині тільки горе (див. 687—710).
- 729 *Берлин шестерною*, — карета, критий повіз, запряжений шестерком (шість коней).

Тополя.

П. С. Петровська — мати Шевченкового приятеля, М. С. Петровського, що разом учився в мистецькій акаде-

- мії. Вона дуже Шевченка любила і певно, чимось спонукала його до створення цієї балади.
- 53 *Ходя*, — стара форма дібприкметника: (див. „Причинна“).
- 146 *Каламар*, — гарна, давня назва посудини для чорнила; бо чорнильниця — московське слово.
- 172—173 Себто, подивися на ту, якою ти була торішнього року.

До Основ'яненка.

- 58 *Батьку - Отамане* — так Шевченко величав Квітку тому, що вважав його найвизначнішим письменником України того часу. Він коло себе збирав усіх письменників міста Харкова і вів перед, якби був їх провідником.
- 61 *Кебети не маю*, — себто таланту. Шевченко ніколи не хвалявся, який він поет, навпаки, завше був скромний, натомість постійно висував других.
- 64 *Не потурай*, — себто, не звертай уваги.
- 66 *На псалом той*, — ті поезії, що Шевченко відносив до України, він уважав за твори поважні, за молитви, за псалми. Він у них вкладав свою тугу, свій жаль і посилав до самого Бога. Як Давид цар у всіх псалмах оспілював діла Бога і його землі — таксамо і Шевченко співав про Україну і молився за ню Богові, щоб Бог Ї вирятував із неволі.
- 68 *Насміються*, — москалі дійсно сміялись із української поезії, особливо з Шевченкових творів (Кобзаря і Гайдамаків). Сміялись вони і з Квітчиних творів.
- 70 *Поборовся б і я...*, — тут Шевченко робить натяк, що і Квітка боровся, написавши у відповідь московським критикам „Салдацький портрет“.
- 73 *Та позички зв'їли*, — справді, кому тільки не йшли сили Шевченкові в позички за ціле його життя; кому тільки не працював, і все те за дурно; ніхто й гроша йому за працю не заплатив.
- 76 *Блужу в снігах*, — себто, на півночі в Петербурзі.
- 77 Тільки й того, що заспокоює себе цією піснею, щоб не журився; може прийдуть кращі часи для козака українського.
- 80 А Квітку - Основ'яненка вже всі знали й поважали, як великого письменника, бо його творя відомі українському суспільству вже від 1834. р.
- 82—105 Шевченко просив Квітку, щоб заспівав, себто створив такий твір, який би зворушив, захопив Україною, її колишньою славою не тільки своїх земляків, українців, а й цілий світ... щоб і він довідався, яка то була Україна, бо такою вона повинна бути і в майбутньому. І просить також заспівати і для нього, для самого

Шевченка, нехай і він послухав на чужині про туж славу України, поки ще живе, поки не вмер і не поховали його у чужу землю. Шевченко ціле своє життя турбувався, щоб не вмерти у чужім, ворожім краю, і тільки й думки було, щоб бути похованим в Україні, над Дніпром...

Іван Підкова.

В. І. Штернберг — а роду німець, був найближчим приятелем Шевченка. Тарас із ним разом учився, разом і жив в одній хаті. Штернберг увів Шевченка до німецьких родив у Петербурзі, як родивна Шмідтів, де кожний раз після чаю спільно прочитувались різні твори найвидатніших німецьких поетів, як Гете, Шіллер і Івш. Це був талановитий маляр, і тільки йому першому дав Шевченко намалювати до „Кобзаря“ р. 1840. постать кобзаря із поводатором на зворотній сторінці внутрішньої заголовної картки. Про тісні з цим приятелем відносини Т. Шевченко докладно розповідає у своїй автобіографічній повісті „Художник“. Тільки йому Тарас присвятив оцю поему, в якій змалював найглибші свої національні ідеї щодо проводу української нації.

- 24 *Поставцем*, — глинявий посуд, що в ті часи в шинках служив за чарку.
- 57 *В Синопу*, — турецьке місто в малій Азії на побережжі Чорного моря.
- 59 *Царград*, — Царгород, Візантія, Константинополь — бува столиця Візантійського царства. А коли це царство завоювала р. 1453. турки, то й столиця Туреччини аж до кінця світової війни. Султан — турецький цар. Текст поеми є текст „Кобзаря“ р. 1840.

„Тарасова ніч“.

Петро І. Мартос — заможний землевласник в Полтавщиня, що видав першого „Кобзаря“ Т. Шевченка р. 1840. (див. про це в статті „Кобзар“). Пізніше, коли Шевченко вже помер, написав про поета скомини, (надруковані р. 1863), але в неприхильному дусі, ніби жалував, що зробив такий крок, як видання „Кобзаря“. Замолоду був українофілом, але на старість став цілком перевертнем московським і ворогом українського руху.

- 1 *На розпутті*, — на роздоріжжі.
- 7 *Орда*, — татари.
- 15 *Гетьманщина*, — доба української держави, на чолі якої стояли гетьмани і правили нею аж до р. 1764, коли

московська влада Гетьманшину скасувала й остаточно прилучила Україну до Москви. Гетьман України не був монархом, тим більше ніколи не був дідачним монархом. Спочатку це був титул козацького вождя - правителя, який вибирався козацьким військом. Найбільшим таким вибраним вождем українського війська козацького р. 1648. був Богдан Хмельницький, проголошений гетьманом на Запоріжжю. Це був вершок гетьманської влади і слави. Коли ж гетьман Б. Хмельницький піддався під протекцію московського царя, влада гетьмана стала підпадати. Гетьман Мазепа, зедвавшись із шведським королем, хотів вернути самостійність Україні й підняти авторитет гетьмана на належну височину, але р. 1709. в боротьбі з московським царем Петром I. під Полтавою був переможений. Після того гетьманська влада ще більше підпала Москві, поки за царів Катерини II. р. 1764. зовсім не була скасована. Останнім гетьманом був Кирило Розумовський. Ознаки гетьманської влади: була ва й бунчук.

- 36 *Поганці панують, — поганець* — 1. людина поганської віри; 2. мерзотник. Шевченко вжив це слово в останньому розумінні; коли Україна попала в неволю, то московська влада, щоб ліпше опанувати українським народом, призначала різних перекінчиків з українців, запродавців і врадників, що підступом улазили в довіря до народу й тим прибралі його до рук і ним володіли, над ним панували.
- 61 *Наливайко Северин*, — провідник, ватажок невдоволених людей, що повстали вкінці XVI. ст. проти поляків-панів на Волині, Поділлі й Поліссі. В боротьбі з польським військом (р. 1596) злучився зо старшим запорозьких козаків, Гр. Лободою; але обидва в бою були переможені біля Лубень на Полтавщині й попали до рук поляків і були скарані на смерть. Тогочасні українські письменники склали численні оповідання про цих героїв, одного піднесли навіть до гетьмана, що був замучений за волю України. А це тому, що Наливайко попав до поляків у полон, де його страшно мучили, потім стяли голову, а тіло четвертували. Тіж письменники оповідали, що Наливайко був у міднім бачку спалений живим.
- 62 *Не стало кравчини*, — себто не стало окремої самостійної військової частини, окремого відділу повстанців під зверхньою орудою Наливайка.
- 63 *Павлюга*, — себто Павлюк. Цим іменем Запорожці прозвали Павла Міхновича - Бута теж ватажка повстанців проти Польщі, що біля Боровці в районі р. Росі на Київщині р. 1637. в бою попав до рук поляків

- і був також скараний на смерть. Анахронізм, бо Павлюк став на чолі козацького повстання на сім років пізніше.
- 79 *Од Лимана до Трубайла*, — від широкого гврла Дніпра аж до р. Трубежу, лівої притоки Дніпра; це протостори повстання, що охопило було цілу Україну: від Запорожжя аж до Київва.
- 83 *Конецпольський*, — начальник польського війська, що вело боротьбу з повстанцями.
- 86 *Та й ну частувати*, — Тарас Трясило скористав із католицького свята Євхаристія („Боже цяло“), яке поляки бучво святкувала, напав на них і переміг.
- 114 *Альта*, — річка, притока Трубайла. Між Альтюю і Трубайлом Т. Трясило окопався. Червоною гадюкою, — від крові з побитих поляків.
- 133—134 *Та з голоду криче*, — тому з голоду, що немає війн; варід у ярмі, в неволі. Нема й надії на те, що він вивольється. Треба боротись і назернути минуле.

Думи мої, думи мої...

- 28—35 Тут поет має на увазі всі попередні твори „Кобзаря“, в якім змальовується трагічна доля української дівчани: „Тополя“, „Катерина“, „Нащо мені чорні брови...“
- 36—65 В цім уступі поет має на увазі свої історичні поеми: „До Основьяненка“, „Іван Підкова“, „Тарасова ніч“, в яких змальовується боротьба Українв за свою волю і незалежність...
- 57 *Поки не огстило*, — себто не остогидло, не обрвдло.
- 60 *Орел Чорний* — дослівно московський герб: чорний двоголовий орел; символічно під цим висловом треба розуміти — московське цісарство, державу, Москву і московське панування над Україною.
- 79 *Нехай злидні живуть тридні*, — дотепний вислів, що в цім місці має характер приповідки, якої сенс такий: прет зрікся журитвсь, йому байдуже, що злидні й далі будуть жити; але він їх переможе, усуне з очей ворогів, хоч сам, як „змію люту“, буде їх носити під власвм серцем. Це в те саме лихо, пониження перед ворогом, що сміється. Шевченко ідейно і морально це пониження переймає на себе і береться його змити, встраждати, оплакати („Не втврайте ж мої сльози — нехай собі лютвсь, чуже поле поливають щодня і щоночі“ аж до смерти) і не зрікається проти нього виступити на бій. І ці твори „Кобзаря“ — перший виступ: „в Україну ідіть, діти!.. Там найдете щира правду, а ще, може, й славу...“
- 88—89 *Та плаче нишком* (серденько), — плакати буде лиш про себе. Про своє горе не буде людям розповідати, і дійсно в „Кобзарі“ про себе нічого не говорять. Не

- така мета була, щоб повірjати людям своє лихо, і свої злидні. Мав завдання далеко вищі аніж особисті...
- 115 *Моїх діток нерозумних*, — себто ще малих (лише малі діти нерозумні), у віці молодім, бо ще не вироста, не виаріла остаточно, перші лше спробл. Поет завадто був ще скромний, щоб надавати своїм першим творам великого значіння.
- 116 *Як свою дитину*, — поет просить, щоб його діти були разом і дітьми України, бо вони призначені лше їй служити, тільки її любити, як найдорожчу матір.
- 113—116 Ці чотири рядки служать присвятою. Шевченко цими рядками присвячує свій „Кобзар“ Україні. Все, що в „Кобзарі“ висловлено, все це призначається українському народові, цілій Українській Нації.

Гайдамаки.

Гайдамаки — народні повстанці, що в XVIII. ст. повставали на Правобережній Україні проти польських панів, що наїздили в Україну й захоплювали землі і цілі райони сіл і володіли ними, як своєю власністю. Слово „гайдамака“ є турецьке й означало того, хто нападав на когось, грабував і навіть убивав. І це слово перейшло в Україну. Ним стали називати всіх тих, що нападали на польські маєтності, грабили, а самих панів убивали. Але, коли до напасників прилучався й нарід, і коли вони разом обороняли себе від чужинецьких панських кривд, то рух їх набрав ідейного змісту і виростав у національне оборонне повстання проти польських шляхецьких наїздників на Україну. Таких повстань в Україні було три: р. 1734, р. 1720 і 1768. І це останнє повстання народне і лягло в основу поеми Шевченка „Гайдамаки“.

Що виклякало такі повстання? По-перше те, що українські землі захоплювались чужинцями-поляками; по-друге, що ці поляки на займаних землях і селах робили утиски, заводили панщину, вискували варід податками, накладали тяжку працю і т. д.; по-третє, боролись із релігією українського народу: щоб улегчити перехід до римо-католицької віри, вони переслідували православну церкву, замикали церкви, віддавали в оренду жидам, прамушували, щоб за всі треби церковні платили не тільки священикам, але й жидові.

Це все походило з того, що Польща тоді дуже ослабала. Король не мав жадного авторитету. Польшею правила шляхта великопанська, а цю оставню підтримувала дрібна шляхта, бо від першої була залежна. Такий порядок управління особливо в Україні переходив у шляхецьку сваволю, від якої український нарід

тяжко терпів; а будь який спротив таким порядкам тяжко карався: ватажки народніх повстань впост замучувались.

Із усіх повстань гайдамацьких найбільше повстання було р. 1768. Воно було й найліпше зорганізоване, бо було підготоване запорізькими козаками. Коли це повстання загрожувало захопити майже всю Київщину, польська шляхта дуже злякалася, бо боялась народньої помсти, і почала збиратись в Умані, у сільному замкові С. Потоцького. На охорону Умані був приділений сотник Іван Лонта. Але коли він вийшов проти гайдамаків, яких вів запорозький козак, Залізняк Максим, то перейшов на бік гайдамаків і з ними вкупі вирушив до Уманя на панів. Умань був обложений, взятий і зруйнований.

Тоді Москва, все граючи подвійну роль щодо українського народу, підтримуючи то поляків, коли їй потрібно, то українців, наказала своєму війську повстання ліквідувати. І от, як лиси, москалі підступом шдійшли до гайдамаків, своєю улесливістю заманили всіх старших до себе, замкнули їх і вщорожців на чолі в Залізняком самі покарали: Залізняка заслали в Сибір; решту в Правобережжя вдали полякам, які їх поважували нелюдськими муками та карами.

Василь Григорович (1786—1865), — секретар Петербурзької академії мистецтва, в якій учився Шевченко; в походження був українець і видно проявляв українські симпатії („Не одцуравсь того слова, що мати співала“), коли йому власне поет присвятив свою поему і навіть узяв його у „ватажки“ своїх „снів-гайдамаків“. В. Григорович своїми впливами багато прислужився поетові і допоміг йому скорше визволитись із кріпацтва; тому й поставлена у присвяті В. Григоровичеві дата: „22. квітня 1838. р.“ — це день визволення Шевченка із кріпацтва.

- 13 *Над Вавилоном, над його садами*, — Вавилон — столиця стародавнього народу в Малій Азії, що називався — вавилоняни. Це місто було дуже багате і славне садами, що насадили їх вавилонські царі.
- 29 *Химерні слова*, — даремні; такі, про які не можна нічого певного сказати.
- 55 *Все письменні, друковані*, — треба розуміти письменників, критиків і вчених.
- 55—65 Шевченко має на увазі критиків, яким усе не подобалось; все б вони хотіли по своєму, щоб усе було так, як вони би хотіли.
- 65 *На вас*, — на „Гайдамаків“.
- 71 *По нашому*, — себто по московському.
- 74 *Мертвими словами*, себто українськими; тоді вже були

- пересвідчені, що українська мова вже вимирає; навіть і українці були такої думки.
- 77 *У постолах*, — себто якогось там мужика, селянина ваде, замісць того, щоб вивів пава або паянку, як тоді було звичкою і модою в літературі виводити і змальовувати тільки „благородних“ і відвертатись від селян.
- 84 *Старці*, — кобзарі.
- 88 -90 „*Матрьюша*“ і „*Параща, радість наша*“, — популярні тоді московські романси.
Султан, паркет, шпори, — салонне життя в Петербурзі і товариство офіцерів-уланів, що носили на шапці білі в пірря чи з волосся „султани“ й на чоботях остроги, а на баях були перші танцюристи. Завдяки цьому товариство гарно вбраних офіцерів і гарних танцюристів по паркетних дольках для паночок було найприємніше. Тому Шевченко й пише (а поет не любив офіцерів московських): складай, комповай романси, оспівуй балі, вибране, веселе й поверхове товариство сальонних кавалерів, оспівуй життя й приволи офіцерів-уланів з паночками, — тоді здобудеш собі гроші і славу.
- 97—98 Прислів'я.
- 142 *Скутэра*, — передмістя Царгороду, бувшої столиці Туреччини.
- 152 *Хортиця*, — проти Великого Лугу острів на Дніпрі — де вперше була заснована Січ Запорізька.
- 153 *Метелиця*, — гуртовий танець колом. Гопак, — розгульнистий, раптовий і скорий танець.
- 195 Вислів: „скажу ще раз“ відноситься до слів: „Буде з мене“, бо справді, ці слова поет повторює: перший раз промовив, — див. рядок 185 А це (р. 195) вдруге повторює той самий вислів: „Пан я над панами...“ Де поетові думати про те, що, як гадає В. Сімович: „вже раз у 1840. р. сказав у „Кобзарі“ — пор. „Думи мої“ і т. д., — ген пізнавше у другому цілком творі, окремо виданому та щоб до того попереднього твору й виразу навязував увагу читача. А як би читач не читав „Кобзаря?“ то і фраза: „скажу ще раз“ не мала б для нього жадного значіння.
- 213 *Нерозумні*, — малі, шойно поетом зроджені, витворені (з розуміанні цілого твору, цілої поеми „Гайдамака“).
- 225 Так учили в старій школі дяків; отак учився і Шевченко — по складах: т + м + а = тма; м + в + а = мва; о к с я — значок над старою слов'янською буквою.
- 229 *Щирий батько*, — В. Григорович.
- 245 *Думу правди*, — слово правда Шевченко вживає у двох значіннях: 1) правда, що відповідає дійсній, фактичній сторони якогось факту, події; тому й дума правди — це є та дума козацька, що правдиво опо-

відає історію народу чи подію, про яку дума згадує; 2) вища Правда, Правда Божа, що відповідає тій Правді, що виходить із уст Божих. В цім місці мається на увазі й те і друге, бо кобзар розповідає дійсну правду і разом із тим голосить і Правду Божу.

Інтродукція, від латинського слова: *introducō* — вводити; і тому значить: ввід, впривід, вступ.

- 269 *Шляхеччина*, — Польща, що воювала („мірялася“) з Московією, татарами, турками (султаном), німцями.
- 278 *Стефан Баторій* — польський король (1576—1586). За його владу козацтво щойно зорганізувалось. Тому де-хто вважає, що він (король) дав початок козацтву.
- 279 *Ян Собеський* — польський король (1674—1699). І ці обидва королі не були в силі польську шляхту приборкати. Взагалі королі польські правили лише номінально, а фактично шляхта робила, що хотіла.
- 285—286 Тут поет має на увазі французького короля Генріха Валуа, що був запрошений на трон Польщі, але не витримав шляхецької сваволі і непомітно р. 1573. втік із Польщі.
- 289 *Niepozwalam, niepozwalam!*. — Не дозволяю, не дозволяю! Тут Шевченко згадує польський шляхецький закон, право „*veto*“ (вето — лат. слово: не дозволяю). Цей закон був уведений р. 1589. у польський сейм, по якому всі ухвали повинні проходити одногослосно. І вистарчить, коли хоч один шляхтич гукне: „*niepozwalam*“, як пропозиції, внесення перешкоди. Так шляхта польська використовувала для своїх інтересів це право *veto* від р. 1652. І протягом одного століття до 1764. р. із 55 сеймів тільки 7 були доведені до нормального кінця, а решта 48 сеймів були зірвані оцим шляхецьким: *niepozwalam*. Ця сама сваволя ще в гіршій формі відбувалась на повітових сеймках; тому й „ревілі“ сеймики, що були дуже бурхливі, що шляхта робила, що хотіла.
- 291 *Магнати*, — велика, багата шляхта, що жила в великих помістях і замках, мала право тримати своє військо. От такий магнат і був С. Потоцький, над військом якого був старшим сотником Іван Гонта. Це були у своїх помістях царки, що й короля не слухали. Просто шляхта, — це дрібні панки і бідніші; але вони тягнули руку магнатів, бо в більшості від них залежали.
- 294 *Поки не в Варшаві запанував...*, — або: поки в Варшаві не запанував...
- 295 *Понятовський жвавий*, — Станіслав Август Понятовський — останній король польський (1764—1795). За його королівства і була Польща розділена між Пруссією, Австрією й Московією. Тоді то й Україна була розділена між бувш. Австро-Угорщиною (Галичина, Буко-

вина й Карпатська Україна) й Москвою (вся Придніпрянська Україна від Збруча і Пруту починаючи.

Жвавий, — меткий, спритний; але з королівством йому не повелось, бо король був ні-до-чого.

301--302 Понятовський р. 1766. хотів закон „право veto“ скасувати, але московський посол Рєпін не дозволив йому це зробити. Причиною такої московської заборони була від р. 1764. умова між Прусією і Москвою, щоб у державний лад Польщі не вносили жадних змін: вони бачили, що Польща сама йде до занепаду. А те, що право veto залишилось було на руку польській шляхті; бо королеві вона не вірила і підозривала, що він тягне руку Москви.

309 До цього рядка — примітка Шевченка: „Енциклопедическій лексикон, т. 5.: Барская конфедерация і „Historya królestwa Polskiego, G. S. Vandtke, tom 2“. Т. Ш.

Конфедерація, — об'єднання, спілка, що повстала в Польщі між шляхтою. Виникла вона тоді, коли Польща у своїм політичному розкладі дійшла до краю. Авторитет короля впав так низько, що йому не довіряли і з ним уже не рахувались. І от тоді між шляхтою незалежно від державної влади почали повставати такі спілки, що заступали певний політичний погляд, політичну думку, яку мали боронити навіть із зброєю в руках. Такі спілки між шляхтою називались конфедераціями. Їх було багато. Шевченко зазнав аж сто. Можливо. Але найважливіших було три: радомська, барська і торговцька. Перші дві повстали якраз у той час, коли серед народу в Україні підносилось незадоволення й купчились повстанчі осередки: розпочиналась Гайдамачина. Остання конфедерація склалась уже ген пізніше аж р. 1792. Причиною радомської конфедерації було те, що влада польська не хотіла зрівняти в правах з католицькою всі не римо-католицькі релігії. Тоді представник московського уряду, Кречетніків підмовив польських панів, щоб вони таке зрівняння піднесли на соймі. Де-які, памятаючи те, що Москва оборонила їм „право veto“, пішли на зустріч і вплинули, що сойм ухвалив таке зрівняння католиків із некатоліками. Король польський не дав своєї згоди на переведення цієї ухвали в життя. Тоді московський посол Рєпін почав шляхту підбурювати проти короля, намовляючи її, що віби то король хоче знищити шляхтицькі привілеї. В наслідок цього й повстала в Радомі конфедерація (1767. р.), проголосила всі права для некатоліків, провела свою ухвалу в соймі, і король мусів її відповісти. Але цей закон викликав у де-яких шляхтичів незадоволення, серед яких найважливішим провідни-

ком був корецький староста Юзеф Пулавський. І ці останні зіхались р. 1768. у Бару на Поділю і заклали іншу конфедерацію, Барську. Члени цієї конфедерації, не зважаючи на те, що вони діяли на українських землях, поставили собі метою боронити самостійність Польщі перед Москвою, обороняти свої давні шляхецькі права і вповіли польському королеві війну, бо вважали його прихильником Москви. Тоді польське королівське військо вкупі з московським пішли на Бар, взяли його, а барських конфедератів прогнали в Молдавію, якою володіла Туреччина. Такий відступ барських конфедератів у володіння турецькі примусили турецьку владу вмішатись до конфлікту Барського і вповіла Москві війну. З Молдавії барські конфедерати відійшли до Австрії, до містечка Бяла, де на чолі їх став і Міхал Пац (у Барі його ще не було). Тримались ці конфедерати вовсім, як польська держава, і навіть проголосили, що Понятовський вже не є король Польщі. Але згодом між провідниками цієї конфедерації повстали непогодження, тертя, що вилились у внутрішню боротьбу, і конфедерація барська цілком розпалась. Але підчас гайдамацьких рухів оця барська конфедерація в Україні робила великі шкоди. По-перше, вона оголосила Українські Землі інтегральною частиною Польщі; по-друге, не маючи грошей діставали їх у жидів, що їм помагали; по-третє, не валагодивши харчевої справи, вони розлазились по селах України і грабували мирне українське населення, руйнували його добробут і вбивали невинних людей, брали в полон навіть і дівчат. Оце все і привело до великого українського повстання, що прибрало назву Гайдамаччина, що всю свою ненависть звернула проти панів (шляхти польської) і проти жидів, що стали на боці польської шляхти: пани давали їм в оренду церкви, коршми і навіть маєтки і жиди бачили в них своїх приятелів і спільників.

- 322 *Герш-ту*, — німецьке слово *hörst du*, вимовлене жидівським жартоном і значить: ти чуєш?
- 330 До цього рядка примітка Т. Шевченка: „Вільшана або Олшана, містечко Київської губернії, Звенигородського повіту; між Звенигородкою і Вільшаною по старому шляху — Боровиків хутір і корчма, де-б то Ярема Байстрик, а потім Галайда, був у жвда наймитом (Од старих людей)“. Т. Ш.
- 331 *Мості*, — Ї мості — скорочене від її милості — прикладалось в Україні, як величання, титул великої пані. Пана величали селяни: его мость (його милость). Запозичене воно з польського: „jegomość“. В Галичині ще

- ї тепер селяни священика та його дружину величають „Імось“.
- 372—419 Особясте, ліричне відступлення поета; поет як - би ділиться з читачем своїми вражіннями, думками з приводу того, що змалював, накреслив, уявив. Такі ліричні відступлення в Шевченка дуже часто перебивають його епічне оповідання, про те що було в Україні або що сталося із його героєм. Такий спосіб, правда, літературної творчості в ту добу був дуже популярний. Його особливо любив і спопуляризував англійський поет Байрон. Шевченко, як тонкий і чутливий лірик, дуже любив так оповідати. Майже кожний більший твір його в багатій на такі ліричні відхилки темі.
- 460 *Мості-пане*, — милостивий пане.
- 466 *Лжеш*, — брешеш (польське слово: *łgać*).
- 478 *Літаню*, — благально-похвальна католицька відправа: ксьондз читає святому або про святого молитву, а присутні вірні в церкві всі миром співають, благаючи, щоб помянував або вислухав їх прохання.
- 492 Див. „Кобзар“ — поему „Іван Підкова“ (примітка: ряд. 24).
- 494 *Ще Польща не згінела*, — польський національний гімн: „*Jeszcze Polska nie zginęła*“. Цього гімну тоді поляки ще не співали, бо його ще не було. Він повстав щойно в 90. рр. XVIII ст., коли генерал Домбровський водив польські легіони у Францію і приймав участь у всіх боях французьких від р. 1796. по р. 1813. і Польщі, як держави, тоді вже не було. Але Шевченко навмисне цей гімн уклав в уста конфедератів, щоб підкреслити повну їх безадейність, убогість і профанацію найсвятіших національних вявів.
- 499 *Шмигляє*, — що-духу ганяє, бігає.
- 505—506 *Краковяк і мазур*, — польські танці, вальс — німецький танець, якого тоді танцювали в дуже прискоренім темі.
- 522 Примітка Т. Шевченка: „Неуніятів ляхи називали схизматами“. Схизмати від схизми (грецьке слово), а це значить розкол. Цам хотіли римо-католики відзначити, що то до розколу церков на східно і західно була одна церква і то католицька, а православні від неї відкололась і тому римо-католики, особливо поляки, називали їх схизматами й дуже їх не любили.
- 557 *Ховай Боже!* — борони Боже! Борони Боже!
- 559—563 Тут лях оповідає про той погром, що р. 1766. поляки вчинили православним.
- 583 *Курника*, — під ніс муркоче, про себе, ледве чутно наспіває.
- 585—586 Слова польського національного гімну: „Ще, відколи живемо, Польща не згинула“.

- Титар*, — церковний староста: завідує церковною скарбницею, продає свічки, збирав гроші на церкву і т. д.
- 689 *Свячений достану*, — свячений ніж (див. рядок 861).
- Чигирин*, — місто над р. Тясмином на Київщині; було столицею України від Богдана Хмельницького до гетьм. П. Дорошенка.
- 694 *На дзиглику*, — на стільці, на кріслі.
- 720—725 Так уявляли гайдамаки життя в Україні, коли не буде вже поляків.
- 727—762 Знов ліричне відхилення від епічного оповідання.
- 770—771 Примітка Т. Шевченка: „Про конфедератів так розказують люди, котрі їх бачили; і не диво, бо то була все шляхта, з honorem (гонором), без дисципліни; робить не хочеться, а їсти треба“.
- 783 *Налигачем*, — мотузом, котрим (за роги) прив'язують, або ведуть рогату худобу.
- 787 *Приску*, *присок*, — гаряча, з вогнем зола.
- 817 *Наливайко*, — див. „Тарасова ніч“, ряд. 61 (примітка).
- 827 Примітка Т. Шевченка: Анахронізм (не той час) — „титаря ляхв замучили зимою, а не літом“ Анахронізму (не того часу) вжив і Т. Шевченко, бо титаря замучили не р. 1768., а р. 1766. Та й місце не те вказав, бо його замучили не в Вільшаній, а Млієві. Того року (1766) саме польський уряд особливо переслідував православних. І титар Мліївський, ДавидоКушнір за те, що сховав з наказу громади церковну дароносицю, і впав жертвою жорстокої розправи фанатиків римо-католицької віри і жорстокого навертання на увіятську віру: відбирали церкви, мучили селян, палили їх, відрубували голови.
- 835 *Ясновельможний*, — предикат титулу гетьмана України.
- 840 Не докінчене речення. Поет умисне не докінчив. Такий спосіб висловлювання є поетична фігура замовчування, коли поет під впливом уже інших думок свідомо не хоче речення кінчати („Та що й казати?“).
- 843 Після цього рядка Шевченко одан рядок опустив і те місце визначено рядом крапок. Але пізніше поет вставив його. Ось той рядок: „Бо щоб не почувли...“ І тоді сенс цілого речення із цим додатком: ліше не згадуйте минуле, щоб не почувли москалі, себто уряд, що старався витравити всякі згадки про славе минуле України. А коли хто до минулого навертався, його чекали переслідування й карв.
- 847 Колись столиця України, а тепер... див. поему „Чигирин“ і „Гайдамаки“ ряд. 729—837.
- 861 Ножі обоюдоострі, мечі (див. поему „Чигирин“) — зброя, яку гайдамаки готували на поляків, проти яких позстали. Тут теж анахронізм, бо ножі святвди не 1.

- серпня („на Маковія“), а равіше, і повстання почалось раніше; вже 8. липня Максим Залізняк сидів у кйвопечерській фортеці (кріпості), посаженній туди москалями. що пішли полякам на допомогу.
- 863 *Кажан*, — лалик (Зах. Укр)
- 866 *Тясин*, — права притока Дніпра.
- 884—885 Примітка Шевченка: „Себто вози з ножами. Гайдамаки вірили, що се був гостинець щедрої пані царвиці Катерини II.“ Кямсь тоді пускались чутки (певно якимись провокаторамв), що нібато цісарі московські помагають і будуть далі помагати повстанцям ввзволитись із - під Польщі. Р. 1768, кимвсь (провокаторами) підроблювались навіть різні „золоті грамоти“, які нібато висилала в Україну московська цариця Катерина та закликала різати панів, жидів та уніятів. Вірив також і в вози „залізної тарані“ від Катерини. А в дійсвості покарала гайдамаків таким же жорстоким чином, як і поляки. А Шевченко тут іронізує та підсміхується з такої легкодухої віри народу.
- 891 *Смілянщина*, — район містечка Сміля на Київщині, Черкаського повіту.
- 895 *В киреях*, — в довгій суквявій одежі з кобеняком (капшоном).
- 898 В цій розмові (діялогові) Шевченко компонує поему прозою, не віршом, щоб докладніше і реальніше зясувати настрої й інтереси тих, що приймають в подіяк участь. Спочатку показує старшину. Одні покладають надію на Антона Головатого (див. статтю до послання „До Основьяненка“) та на його сина; другі — на Залізняка, на Гонту. Немає нічого певного, сталого; до всього критично і з недовіррям (наприкл. до нарад). Потім виводить запорожців і гайдамак. Останніх змальовує заляканими: всього бояться і не так старших, як отях менших, що безпосередньо командують, але на чив завзятих. Одні запорожці — в вогонь і в воду. Залізнякові вірві без застережень, і за ним стоять, як один.
- 908 Речення не докінчене; так само фігура замовчування (див. прим. 840). Треба розуміти, — коли повстання закінчиться щасливо і запанують в Україні козаки. Кошовий — старший над усім запорізьким військом; гетьман — над військом цілої України.
- 910 *Сама*, — себто цариця Катерина II. Тут натяк на ті грамоти (див. прим. 884—885), що ніби то цариця розслала. Тут теж можна бачити анахронізм, бо Гонта фактично прилучився до повстання вже в 30 верстах (кілометрах) від Умані і в Іггарині на святі не міг бути і взагалі про Гонту і його наміри нічого не могли знати. Правда, можна думати, що незалежно від того

- могла цариця послати Гонті грамоту. Але це все тільки здогади на основі пізніших народніх міркувань та польських підозр. (дав. повість Чайківського „Wernyhora“).
- 933 Примітка Шевченка до слова „Волох“: „За гайдамаками ходив кобзар; його називали сліпим Волохом (дід розкавував)“.
- 945 *Волбхи* (волбх), — румуни.
- 947 *Молдовани*, — населяли територію по річках: Прут і Серет — притоки Дунаю. Від р. 1350. — самостійна держава. Від р. 1511. — васальна залежність від Туреччини аж до р. 1859. В р. 1859. відійшла до Румунії. Головне місто Яссьв. Управляв Молдавією молдавський господар (грецького походження), все одно, що воевода.
- 957—958 Тут мається на увазі гетьман Богдан Хміль, що був оженив свого старшого сина Тимоша з Локсавдрою, довкюю молдавського господаря Лупула й помогав йому військом р. 1652.
- 986 *Старче Божий*, — себто кобзар. Називав так нарід кобзарів тому, що дивався на них, як на слуг Божих, що талант співати мали від Бога.
- 1016 *Катá* від *катати*, — бити, валати.
- 1027 *Чорним шляхом*, — до цієї назви примітка Т. Шевченка: „Чорний шлях виходив од Дніпра між устями річок Сокорівки і Носачівки і біг через степи запорозькі, через воеводства Київське, Подільське і Волинське, — на Червону Русь до Львова. Чорним названий, що по йому татари ходили в Польщу і своїми табунами вибивали траву“.
- 1037 *Бевз*, — йолоп, дурень, туман (галицьке).
- 1076 *І гич*, — і все (ні гич — нічого).
- 1136 *Церков*, — Мотронія монастир біля Жаботина на Чигиринщині. Ігуменом цього монастиря був Мельхиседек Значко-Яворський; він є виведений у постаті благочинного, що благословить нарід на повстання й усвідомлює його патріотичною промовою; тут можна згадати ту позитивну роль, що відіграли в вивольній боротьбі України позитивну роль своєю поміччю: підтримували матеріяльно, переховували повстанців в ролі чернців, послухників (напр., Максим Залізник). А в цім особливо прислужався ігумен М. Значко-Яворський.
- 1145—1147 До Чигирина, як буваючої столиці Богданової, а тим самим і столиці України, Шевченко ставився з великим піететом („святий Чигирин“). Ця столиця повстала в кривавій вивольній боротьбі українського козацтва з поляками. Освячена козацькою „чистою, святою кровю“ (народня колядка: „де кровця кане, там церковця стане“); сповита вищою правдою Божою

(„Сторожа стане з того світу, не дасть святого ровпнати“), сповнена якогось месіянстичного післанцтва; ведаремно Шевченко свій „Кобзар“ р. 1844. наввав „Чигиринський Кобзар“. А в рядках 1185—1187 ця святість підкреслюється ще й тим: 1) що в захист стануть „душі праведних і сила Архистратига Михаїла; 2) що Чигирин через Архистратига Михаїла (патрона міста Києва) об'єднується із всеукраїнською столицею Каввом: Чигирин — посередня козацька столиця, Київ — остання (Київ — Чигирин — Київ). Це все і підкреслює святість для Української Нації Чигирин.

- 1151 *Од Конашевича*, — Петро Конашевич-Сагайдачний, — гетьман України (1614—1632). Покрив себе славою в боях із турками і Москвою. Походив із Самбора. За великі заслуги перед Батьківщиною був р. 1622. похований в столиці Києву, в Братському монастирі. Смерть цього великого мужа оспівав ректор Києво-Могилянськ. Академії Касян Сакович.
- 1173 До цього рядка примітка Т. Шевченка: „Павла Наливайка живого спалили в Варшаві; Івана Остряницю і тридцять старшин козацьких після страшної муки розчлентували і розвезли їх тіла по всій Україні. Зіновій-Богдан і син його Тимофій були поховані в Суботові, коло Чигирива; Чарнецький, коронний гетьман, не доставши Чигирива, од злости спалив їх мертвих (Георгій Кониський)“. Доклади про Наливайка див. „Тарасова віч“ (примітка ряд. 60). Остряниця або Острянин Яцко був гетьманом р. 1638. В першій бої з поляками побив їх під міст. Голтвою над Пслом, але над Сулою у Жовнина був поляками переможений, із частиною свого війська відступив на Слобожанщину і там жив. Четвертували поляки інших старшин вже після Острянина.
- 1174—1183 До цих рядків примітка Т. Шевченка: „Полковник Богун потопив ляхів в Інгулі. Зіновій-Богдан вирізав 40 з чимсь тисяч ляхів над Росею в Корсуні. Тарас Трясило вяривав ляхів над Альтою. І та віч, в котру те трапилось, авється Тарасова або кровава (Баптиш-Каменській)“.
- Ингул*, — притока Бога, з якою обидві разом вливаються в Чорне море. Богун розправлявся з поляками зимою. Тому й питає Шевченко: „Де та зима? Інгул що-зимом замерзає...“ але (далі треба розуміти) вже такої для українського війська зими вже не буде.
- 1179 *Жовті Води*, — річка в Херсонщині, притока Інгульця.

- Мав велике історичне значіння. Тут Богдан Хмельницький р. 1648. вперше розбив поляків.
Корсунь, — містечко над р. Росею в Канівщині на Київщині. Під Корсунем Хмельницький р. 1648. розбив поляків на голову.
- 1187 Архистратиг Михайло — патрон міста Києва, а тим самим і цілої України. На гербі міста Києва є його зображення.
- 1194—1197 *Над козаками хусточки*, — коли помершу людину ховають, то під час похоронного обряду вживають хусточки: чіпляють їх на Корогви, на руки, вішають на хресті. І в цім вислові треба розуміти такий сумний підсумок про цілий гайдамацький рух: боролись гайдамаки з ворогом, здобували волю, а в дійсності замість волі знайшли смерть; і з усього єдина слава — „біліе хустиня“ (на хресті); але ворог, щоб затерти всі сліди славного минулого України, і хустану звіме, щоб і знаку не залишилось із тієї боротьби.
- 1207 До цього рядка прями́тка Т. Шевченка: „Так про Чигиринське свято розкажуть старі люди“.
- 1208 *Треті півні*, — до цього заголовка прями́тка Т. Шевченка: „Треті півні — сігнал (гасло). Розкажуть, що Залізняк есаул, не діждавши третіх півнів, запалив Медведівку, містечко між Чигрином і Звенигородкою“.
- 1220 *І в голови не клали*, — і думка до голови не приходила.
- 1231 *Моторять*, — діють, чинять.
- 1246—1289 Ліричне відхилення від епічного оповідання; нагадує епіводи із попередніх поем: „До Основ'явенка“, „Іван Підкова“, „Тарасова ніч“.
- 1285 *І Альту, і Сену*, — До цих назв прями́тка Т. Шевченка: „Тарасова і Варфоломівва ноч — одна другої варт на стид Римської тіари“.
- 1318 *Черкаси*, — окружне місто на Київщині; стоїть на березі Дніпра.
- 1362 *Медведівка*, — містечко Чигиринської округи.
- 1366 *Канів*, — місто над Дніпром, коло якого могила на горі, де похованій Т. Шевченко.
- 1370—1371 Можна вважати, що це є поетична фігура — гіпербола (перебільшення), бо Гонта на Волинь не заходив. Повстання захопило тільки Київщину.
- 1373 *Дамаску*, — шабля, вироблена із дамаської сталі (криці). Дамаск — місто в Сирії. Ця сталь вважалась за найкращу.
- 1385 *Хиря*, — болячка: це така лайка.

- 1387 *есаулом*, — есаул — військова ранга : адютант (помішник) отамана. Це слово турецького походження.
- 1422 *Микола*, — маються відомості, що це був писар Залізняка.
- 1454 *Зайвого*, — лишнього.
- 1457 *Царина*, — ворота, при вїзді в село, в де - яких місцях — дільняця, рогачка.
- 1466 *Переваги-ваги*, — похитуючись то на одив, то на другий бік.
- 1510 *У склепу*, — в підземеллі, в погребі.
- 1548 *Гупалівщина*, — невеликий ліс над озером недалеко від Кирилівки й Будещ.
- 1564—1587 Цілий цей устун — ліричне відхилення від епічного оповідання.
- 1569 *Жить би та брататься*, добрі наміри поета, миролюбиві, добросусідські, але історія і найближча дійсність показала, що поляки до України все ставились, як вороги. Тому ці слова і думки поета не здійснимі. І далі Шевченко сам приходить до протилежної думки, що таке „братання“ з поляками вже тоді було неможливе.
- 1587 До цього місця така примітка Т. Шевченка: „До Унії козак з ляхами мирився, і якби не езуїти, то, може б, і не різалися. Бауїт Посевин, легат (посол) папський, перший начав унію в Україні“.
- 1593 *Воронівка і Вербівка*, — села на Звенигородщині.
- 1642 Примітка Т. Шевченка: „Керелівка — село Звенигородського повіту“. Це те село, в якому Т. Шевченко провів свої дитячі літа.
- 1643 Примітка Т. Шевченка: „Село Будища — недалеко від Керелівки; в яру озеро й над озером ліс невеликий, зветься Гупалівщиною, за те, що там Залізник забивав ляхів з дерева. Ляхи, де був захований шляхецький скарб, і досі видко, тільки вже розруйновані“.
- 1660 Примітка Т. Шевченка: „Червонець, що дав Залізник хлопцеві, і досі єсть у сина того хлопця, котрому був даний; я сам його бачив“.
- 1688 Примітка Т. Шевченка: „Лисянка — містечко Звенигородського повіту над річкою Гнвлим Тікачом. Тут зійшлися Гонта з Залізником і розруйнували старосвітський будинок, Богданом ніби то будований“. Ми вже знаємо, що фактично Гонта із Залізником зійшлись біля села Соколівця недалеко від Уманя.

- 1776 *Паца*, — про Паца дав. примітку рядок: 309. Шевченко ввів Паца для більшої ваги самої події.
- 1779 *Потайники*, — підземні ходи (хідники).
- 1781 *Лічать зорі?* — нічого не роблять?
- 1786 *Не кончили*, — це народне слово („коли людина кончить ся“, — себ то помре... така етнограф. запись); воно веде свій початок від староукраїнського докона-ного мвнулого часу.
- 1797 Перед цим рядком Т. Шевченко приписав: „Кобзар (грає і приспівує):“
- 1803 *Яточка*, — ярмаркове шатро, крамарська будка.
- 1867 *Царицина копійка*, — знак, по якому гайдамаки пізна-вали один одного.
- 1865—1887 Повна протилежність у відношенню жида до Яреми тому, як він ставився, коли Ярема у нього був найми-том (див. пісню „Галайда“).
- 1894 *З пів-упруга*, — пів четвертини дня (від сходу сонця до заходу); упруг — одна упряжка волів у плуві, шмат зораного поля в час одної упряжки волів.
- 1907 Примітка Т. Шевченка: „Майданівка — село недалеко від Лясівки“.
- 1925 *На потугу*, — для підсилення, на допомогу; потуга — сила, могутність.
- 1941 *Преподобниця*, — ніби свята, скромна, ніби соромлива.
- 1955 *Супоня*, — ремінь, яким стягують хомут.
- 1960 *Сирівець*, — квас із хліба, що крається і наливвається капяченою водою, і він кілька днів квасне. З нього ще й роблять холодний борщ. Тут Шевченко і мав на увазі борщ-сирівець.
- 2012 *Лебедин*, — примітка Т. Шевченка: „Лебедин — дівочий монастир між Чигрином і Звенигородкою“.
- 2154 *Гонта в Умані*, — Гонта — сотник вже від р. 1757. двірських (панських) козаків. Він був родом із села Росішок біля Уманя. Був у пана Потоцького, власника численного уманського ключа сіл у такій ласці, що пан виділив його із під влади полковника-поляка, при-ділив його під безпосередню владу уманського губер-натора Младановича й навіть наділив його селами (Росішки й Орадівка). Нарав вибухло повстання гайда-маків, що рушили на головну польську військову фор-тецю Умань. Гонті було доручено командування над військом проти повстанців на чолі із М. Залізняком. 18. червня 1768. р. загони Залізняка були вже недале-ко Уманя під Соколівцем. Гонта вирушив проти цих повстанців. Але, коли побачив такий могутній народній здвиг проти польських гнобителів, враз ізбагнув своє фальшове становище, що він не в українським покра-вдженям народом, а проти нього в його ворогом, і

перейшов із усім своїм військом на бік повстанців. Разом із М. Залізнякам рушив проти поляків і взяв Умань приступом. Оця пісня поеми змальовує вже дальші події, коли Гонта вже вступив у місто Умань. Гонта був сотник рейстрового війська польського, був козак із доброю освітою і високої культури. І на польській службі дбав не про польські костели та інші культурні цінності, а старався упорядковувати й розбудовувати свої села в дусі національним. До 1920. р. заховалась у селі Росішках православна церква української архітектури, яка міститься істориками навіть у підручниках історії України, як зразок українського національного мистецтва.

2153—2192 Цілий цей уступ показує, що повстання тягнулось майже рік. Правда, історичні факти стверджують, що воно вже через місяць було ліквідоване. Але треба признати рацію і Т. Шевченкові, що хоч московський полковник Гурієв підступом в перших днях липня 1768. р. і захопив головних провідників гайдамацького руху — М. Залізняка, Ів. Гонту й інш., але не всіх. Повстанці розбіглись з головних позицій боротьби; але бічні ще продовжували поляків турбувати і зводити з ними свої народні порахунки. Тому картина, змальована поетом на початку цієї пісні дуже кольоритна і цілком відповідає суттєвій правді, що український нарід не примирився із тим відневільним ставом, а продовжував із своїми ворогами боротись далі. За місяць ліквідувати всенародне національне, релігійне і соціальне повстання на такім великім терені — річ не можлива. І Шевченко тут зовсім не помиляється, а скорше помиляються історики, бо не углядають стихійної сили українського повстанчого руху.

2191—2192 В згадці про Трою (дав. примітку до оди: „На вічну память Котляревському“, ряд. 76) Шевченко хоче виправдати Гайдамаччину тим, що боротьба в житті є вічна. Там, де є кривда національна, соціальна, релігійна, там є і спротив, там є і відрух визвольний. „Так було і в Трої, так і буде...“ Так буде і в майбутнім, особливо тоді, коли поляки і далі будуть український нарід поневолювати, переслідувати й мучити.

2225 Примітка Т. Шевченка: „Кінні нагородові (на родові). „Кавалерія народова“ — так звались польські драгуни; їх було тоді в Умані 3.000, і всі були побиті гайдамаками“.

2245 *Своею заріжу*, — треба розуміти своєю рукою; це є поетичний вислів і звється синекдоха, коли береться одна прикмета предмету (тут привалевність) замість цілого предмету.

2291 Примітка Т. Шевченка: „В Умані Гонта убив дітей за те, що їх мати-католичка помогла єзуїтам перевести їх у католики. Младанович, товариш синів Гонта бачив з дзвіниці, як вони умерли, і як школярів базиліянської школи потопив Гонта в криниці. Він багато написав об Гайдамаччині, але друкованого нема нічого“.

Про вбивство Гонтою дітей Шевченко використав опис цього вбивства в повісті польського письменника М. Чайківського „Węchuha“. Але поляк подав ці відомості, невідомо з якого джерела, з метою змалювати Гонта жорстоким, лютим звірем, що і власних дітей не пожалував аби тільки догодити розбійницькому натовпові — гайдамакам. Так представляє це все польський письменник. Сам факт, що Гонта вбивав дітей, Шевченко зачерпнув до своєї поеми, але з цілком іншою метою: во ім'я української нації, яку ставить вище всього на світі, як український патріот, Гонта жертвує всім, навіть дітьми, власним своїм життям, щоб тільки виволати Україну від польської неволі і зробити її вільною та щасливою. Поет показує жорстокість поляків, що мучать, вбивають невинний український нарід; а цей останній тільки обороняється від насильників. Діти Гонта були римо-католиками; а в Україні це було все одно, що поляки, бо й виховувались в єзуїтів. Отже для української нації діти ці були втрачені. Чи був цей факт дійсний, невідомо. Шевченко посилається на спомини Младановича, але він їх не міг читати сам, а тільки чув про них від поляків, бо серед поляків такі відомості в переказах були поширені і Чайківський посилається на ці джерела. Отже могла джерела полплати, раз вони не були надруковані; таким чином і в історії про це не справджується, бо й історія про це не знає докладно. Сама ж картина вбивства Гонтою своїх синів і таємного самим же Гонтою їх похорону, є чудова, впрост геніяльна і по задуму та ідеї надзвичайно глибока.

2302 Школа Базиліян (так називали поляків), себто Василіян, увіятських ченців, що по Україні засновували свої школи у протилежність до братських православних шкіл. Школи були добре на той час уряджені, і там учились діти багатих батьків (духовенства і шляхти). Але в тих школах виховували в ненависті до всього православного, а тим самим в Україні і до всього українського (національного, народнього). Тому й руйнують цю школу гайдамаки, бо вони бачили в ній школу ворожу по духу (павську, католицьку), а то все одно,

- що польську. Справді з тієї школи виходили діти з походження українці, а по духу відступники від свого народу, ренегати. Тому то Гонта й не був певний, що його діти вийдуть українцями і патріотами.
- 2470 Цю останню пісню Шевченко назвав „епілог“, — це слово грецьке і складається із пріменника е пі — після і льогос — слово, — себто післяслово, післямова, останнє слово, кінцеве слово.
- 2483 Один ще гуляє, а другий умер. Тут треба розуміти, як це бачимо нижче, що дідусь гуляв, а помер батько поета.
- 2484 Мінея, — значить місячник, себто велика рукописна або й друкована книга на цілий місяць; і в цій книзі всі жвтія святих розложені по днях, на який припадає святий. Повна навва — Четті-Мінеї (Мінея для прочитання) і таких на цілий рік було аж 12 на кожний місяць одна книга.
- 2487 Коліїщина, себто Гайдамаччина; походить від слова: колоти, колій.
- 2501 Навмання, — як попало, без наперед визначеного плану.
- 2502 Без книжної справи, — себто не прочитавши вічого. Але така заява поета (рядки: 2501—2502) зроблена із скромності автора. Поема має глибоко продуманій план і повстала в наслідок дуже великої й уважної лектури Шевченка.
- 2524 Та й замовкли: ножі поцербилі, — тут Шевченко ще раз підкреслює, що гайдамацьке повстання, підступом здушене московським військом, не припинилось так скоро, а продовжувалось „трохи не рік“ (ряд. 2521). І це дійсно так мало бути (див. примітку ряд. 2153—2192).
- 2528 Гайдамаки, — себто Гонти.
- 2531 Брат названий, — себто побратим М. Залізник.
- 2541 До цього рядка примітка Т. Шевченка: „Зрадво ввляли ляхи Гонту і страшно замучили. Привезли його в кайданах у польський лагер недалеко Балти з одрізаним язиком і правою рукою; (Бравіцький), польський генерал, так велів зробити, щоб тім кати ровдягли його, як мати родила, і посадили на гарячі штаби заліва; потім зняли дванадцять пас в спини шкури. Гонта повів очима і страшно глянув на Б.; той махнув рукою, — і розняли Гонту на четверо, розвезли тіло і попрививали на середохрестних шляхах. Залізник, почувши, що так страшно ляхи замучили Гонту, заплакав, занеду-

жав, та й умер; його гайдамаки поховали в степу над Дністром та й розійшлися“.

Із цензурних умов 1841. року Шевченко мусів виправити так, як написав на початку примітки: „Зрадою вьяля ляхи...“ А в дійсності Москалі вьяля Гонтю підступом, улестливістю, зрадою: полковник Гурієв, що наготовив військо проти гайдамаків, запросив до себе на бенкет Гонтю й інших провідників повстання, а потім їх усіх увязнив і звязав. І всіх тх числом 845, що були із Правобережжя, на чолі в Ів. Гонтою віддав Польщі і їх так замучено, як поет описує. М. Залізняка і ще 75 лівобережців його товаришів замкнув у киевопечерську фортецю. Всіх судили і заслали в Сибір; Залізняка і частину Інших (51 душа) звідти втікло. Але їх знову половили і невідомо, що з ними зробили.

- 2541—2547 Тут Шевченко оповідає, що Залізняка поховали гайдамаки „в чужу землю“. Мабуть в Молдавії. Чи так це було, чи інакше — невідомо. Але, видно, про смерть Залізняка якісь у поета відомості були. Ніби причиною смерти була „нудьга“, мабуть туга, за побратимом Гонтою, якого поляки замучили. Все можливо. Раз уже втікав із Сибіру, то міг утікати і вдруге й опаньтись на Дністром, де й помер. У примітці 2, ст. 88 В. Сімович твердить, що Шевченко подає відомості неправдиві; а де ж правдиві? В. Сімович і сам не знає. Так само В. С. заперечує, що гайдамаки, поховавши Залізняка, розійшлися. Чому це неправда, що повстанці могли розійтись? Такі категоричні заперечення коментатора не васновані на фактах. Головних, правда, забрали москалі й видали полякам, а решта? Решта „розійшлися, вікля вьяляся...“ цілком добре. Суд поляків над гайдамаками відбувався в Кодві на Воляні. Найлегша кара була шибениця; а більшість гайдамаків так мучили, як тільки могла придумати жорстока польська душа. Лише підозра, що такий то був гайдамак, йому відтинали руку чи ногу. Нелюдська жорстокість! Особливо мучили Гонтю, але гордий, свідомий себе і своєї національної гідності патріот і знаку не показав, що він мучиться; своїх мучителів наділяв тільки погродою і прокльом.

2565 Справді не вони, а москалі... все загарбали.

2574 До цього рядка примітка Т. Шевченка: „Злодій, розбійник або гайдамак — такими осталися гайдамаки по Коліївщині. Такими їх знають і досі“.

2577 Гайдамацький рух і його ліквідацію Московою Шевченко ставить поруч із Запорізькою Січчю та її Московою ліквідацією, р. 1775. В такім зіставленні однакової долі

цах величезних національних витворів лише самим українським народом ховається їх однакова ідея й однакова національна вага. Це в справжню суто національна історія української вільної боротьби, створена самим народом без української інтелігенції, вищої провідної еліти. А вождів творило саме життя в разгарі боротьби, протесту й напруження всіх національних сил у боротьбі з ворогом.

Щодо Кубані й Дунаю, то тут Шевченко має на увазі створення нової Січі на місці зруйнованої Запорізької Січі на Дніпрі. Коли ця Січ була Москвою ліквідована, то частина запорозьких козаків не склала зброї, а відійшла до Туреччини, де від султана одержала землі над Дунаєм на острові Ідрелі-Богазе біля Дунаю в Добруджі і там відновила Січ і назвала її Задунзьська Січ. Друга частина запорожців р. 1793. з Антоном Гладким на чолі перейшла на північний Кавказ і відновила там Запорізьке військо під назвою „Чорноморське військо“, яке пізніше на стало було оселене в гирлі р. Кубані та на землях між Кубаню й Азовським морем. Першим кошовим Чорноморського війська був Харко (Захар) Чепіга.

- 2605 *Передмова*, — так назвав Шевченко своє після слово, коли вже поему закінчив. Передмова пишеться звичайно перед твором, коли поет, перше аніж почати твір, хоче дещо пояснити, та про щось поінформувати і т. д.
- 2608 *Предслово*, — все одно, що й передмова.
- 2614 *Предисловія*, — по-московськи висловлено, — значить передмова.
- 2620 *Начнем же убо начало книги сице*, — в перекладі: почнемо же початок книги так.
- 2627 *Що всі ми словяне*. — Шевченко тут констатує поширену тоді серед словянських народів думку про добросусідське, братське співжиття між усіма слов'янами і мав намір, добре бажання, щоб ідея братських стосунків, мирного життя розвивалась, щоб усі словянські народи мали добру волю між собою в мирний спосіб догодитись, як брати, як рівний в рівним, вільний з вільним. Підкресливши таку засадничу думку, поет вище іронічно каже: „нехай братаються знову з своїми ворогами“. А чи ж з ворогом, що хоче вагарбати все, що має український варід, можна брататись? Чи поляки доказали хоч один раз у своїй історії, що мали добру волю з українським народом порозумітись, як рівний в рівним? Ніколи! І поемою „Гайдамаки“ Шевченко наочно доводить, що таке братання усіх слов'ян неможливе. І двією можливими думками поета, висловленими в поемі „Гайдамаки“, що тільки вільна

- боротьба з поляками і москалями зможе врятувати незалежність України, бо порозуміння, добровільне братання цих народів із українським є неможливе: і поляки, і москалі хочуть тільки володіти Україною.
- 2635 Тут Шевченко тільки із скромності каже, що нічого не читав про Гайдамаччину. Ми ж уже зазначили, що поет. навпаки, багато читав про Гайдамаччину: Шульгіна про Батьську конфедерацію, Бандтке „Історію Королівства Польського“, „Історію Русів“, „Історію Малої Росії“ Бантиша-Каменського, численні історичні повісті і поеми польські і московські, рівні мемуари і т. д. Тому поема „Гайдамаки“ є витвір після довгих і докладних студій поета.
- 2644 *Субскрибенти*, — латинське слово і значить воно: підписки, себто ті, що наперед підписуються на якусь книжку. І Шевченко, коли задумав поему свою друкувати, оголосив був підписку на то і розіслав по своїх знайомих. І отих два чи три десятки „ковацьких імен“ це і були ті „субскрибенти“ на поему.
- Це „послання“ чи звернення до „субскрибентів“ було видруковане на внутрішній третій сторінці, обкладинка і має характер жартовливого, гумористичного послання чи скорше відповіді на певні листи декого із тих підписників. Але кінець цієї відповіді є дуже цікавий. Тут Шевченко звертає увагу на тих земляків, що не хотіли признаватись, що вони є українці, хоч поему бажали собі мати, але щоб про це ніхто не знав. Навіть і прізвища свої маскували, ховали за закінченням таким, яке є у дійсних москалів; Кирпа-Гнучкошиєнко-въ (оце: „въ“ українське прізвище: Кирпа-Гнучкошиєнко помісковлює і робить із носія його перевертня). Та й саме прізвище яскраво промовляє, хто за ним ховається, — той, хто гнє шив перед москалем, а як адібає земляка українця, то гнє кирпу перед ним, себто дере носа догори, погорджує. Тому й Кирпа-Гнучкошиєнко-въ. Цих тиців Шевченко більше ненавидів, ніж прямих, одвертих ворогів своїх. Це ворог захований, що робить усе підступом. Безсмертний тип такого земляка є М. Юзефович, що „прятлював із Шевченком, Кулішем, Костомаровим і інш., а що він зробив із Костомаровим, про це див. біографію Шевченка, (Передмова), розд. VI.

Н. Маркевичу.

Микола Маркевич (1804 – 1869) — поет і історик України. Писав по-московськи, але для своїх поетичних творів брав теми з українського життя або з української минувшини. Його збірка поезій під заголовком „Укра-

Інскія мелодіі“ була надрукована в Москві р. 1831. Всі твори цієї збірки зачерпнені з України й оспівують тільки Україну. Походив він із Полтавщини, де мав маєток село Турівку Півлуцького повіту, куди в літі шороку виїздив. Приятель Шевченка. Шевченко його любив і поважав як поета („маєш крила, маєш силу“). Тарас назвав його Бандуристом а це тому, що написав вірша, якого назвав „Бандурист“, і співав про Україну. Його „Історія Малоросії“ була надрукована в п'ятих томах в рр. 1842—43. і яких півстоліття була єдиним джерелом української історії.

- 1 *Бандурист*, — усе одно, що кобзар; тільки різниця в музичному інструменті: кобза — половецького походження від кобзів — струнний музичний струмент, а бандура — від італійської павлори. Ці обидва струменти служать для супроводу музичного при виконанню думи.
- 31 *Доля приборкала*, — значить приборала до рук, відняла волю.
На незабудь, — значить: на памятку. Вірш цей Шевченко написав на своїй збірці „Кобзар“ 1840. р., як присвята від автора, коли Штернябергові дарував під час від'їзду його в Італію.
В. І. Штерняберг, — приятель Шевченка по академії; Шевченко разом із ним жив і любив його. Штерняберг поїхав в Італію і там скоро помър. Шевченко памятав свого приятеля ціле своє життя.

Мар'яна-Черниця.

- 1 *Оксана Коваленко*, — дівчина с. Кирилівки, подруга дитячих літ Т. Шевченка. З нею поет дитячою провів найкращі дні. Довька вдови, сусідки Тараса, внесла в душу нашого поета - сироти дуже багато радісних і щасливих хвиляв. Крім цього заспіву, Шевченко згадує про Оксану ще в таких творах: „Ми в купочці колись росли“, „Мені тринадцять минало“, „Не молилася за мене“, „Три літа“. Оксаночці присвячена й оця поема „Мар'яна - Черниця“. Матері обох дітей, дивлячись, як вони товаришують і разом любенько граються, мріяли їх одружити, як виростуть. Але їх розлучили. І більше вже вони не зустрілися в житті віколи.
- 5 *Достеменний син Катрусі*, — себто Івась, син Катерини із поеми „Катерина“. Але тут поет підіймає „сина Катрусі“ до символу, що означає кожного такого самого, що безбаченком і безталанним преїшов на світ і водить сліпого старця - кобзаря (чи лірника, чи просто жебрака). Тому й д о с т е м е н н и й, себто зовсім такий, як...

- 123—126 Шевченко (кобзар) питає: чи можливе таке, що ті, що швидко любляться, можуть розійтись і не побратись? Питання для Шевченка, як романтика й ідеаліста цілком природне: коли хто кого любить, то любить до гробу і навіть за гробом.
- 196 *Пристріт*, — це така в народі поширена слабкість: сам не по собі, вудно робиться, ломить кості, а часом і горячка; повстає вона з уроку; хтось наврочив: погано подивиться, скаже погане слово, хтось поганий зустрінеться, перейде дорогу і т. д.
- 220 *Бурлаку*, — себто жив парубком. В дійсності бурлака — людина (чоловік, парубок), що не тримається дому, йде в світи, не сидить на однім місці, переходить з місця на місце, блукає світами...
- 284—314 Тут змальовується шлюб приданок, себто замужніх жінок, що беруть участь у всіх весільних обрядах, що відбуваються після прийняття молодих у хаті молодого. Ці приданки ніби в делегації йдуть до батьків молодого запросити на весілля до молодого і співають відповідних пісень в час подяки їм за добре виховання доньки і збереження її чистоти й честі. Цей обряд називається *переввою* себто *запросивви*.
- 351 *Спорш*, — трава, що росте при дорозі. Від рядка 185 починається новий варіант „Мар'яна Черниці“, піввіший; подаємо його в цілому:

Минула твоя доля,
 Навіки минула!
 Чом ти вчора, як вернула,
 Навік не заснула?
 Було б легше в домовині
 Одинокій спати, —
 Тоді, може б, над тобою
 Заплакала мати.
 Тепер мати не заплаче,
 Та й не заспіває;
 А лиха ще буде-буде,
 Поки заховають.
 Отаке то, мої любі,
 Бува на сім світі:
 Одна дочка у матері
 Та й тій тяжко жити!
 По садочку походжає,
 Слівоньки втирає;
 Поглядає на сонечко, —
 Пече, а не сьє,
 Стоїть собі серед неба,
 Мов сміється в неї:
 Воно не знає, що Мар'яна

Рада б під землю
 Заховаться од матері,
 Щоб не почуть знову
 Тії мови, що вже чула,
 Проклятої мови.
 Воно не знає, що як заїде
 Спочити за гаєм,
 Петрусь вийде на долину,
 Петрусь заспіває,
 Петрусь її розпитає,
 Як брат заговорить,
 Поцілує, розпитає
 Про лютеє горе.
 Не знала Мар'яна чого серце
 мліє,
 Чого плачуть очі... Нащо його
 знаць?
 Хилиться тополя, куди вітер
 віє, —
 Тяжко одинокій на степу
 стоять.
 Утомиться вітер, — тополя
 спочине:

Отак і дівоча мине хуртовина.
Тяжко одвокій в степу
зустрічать,
А ще гірше любій попереду
знать,
Де і як спіткає ляхая година.
Несподівано Мар'яна
Зустріла недолю.
Співа, було, а іноді
Дав сльозам волю, —
Сама не зна, чого плаче;
Може серце й чує
Та не вмів розказати
Про те, що віщує.
Раз у вечері Мар'яна,
Як мати заснула,
Пішла слухать словейка,
Мов зроду не чула.
Вийшла в садок, послухала,
Сама заспівала
Та й замовкла; під яблуню
Тихесенько стала,
Заплакала, як дитина
Без матері плаче...
Петро стоїть перед нею, —
Нічого не бачить.
„Оддай мене, моя мамо,
Та не за старого, —
Оддай мене, мов серце,
Та за молодого!
Нехай старий бурлакує,
Гроші заробляє,
А молодий мене любить
Долі не шукає;
Не шукає, не блукає
Чужими степами:
Свої воли, свої вози,
А між парубками
Як маківка на вгороді,
Цвіте-процвітає;
Має поле, має волю,
Та долі не має.
Його доля — мої брови,
Мої карі очі;
Мове слово — панство-царство:
Нічого не скоче.
У кайдавах, моя сиза, —
Та не сиротою!
Тільки, мамо, щоб плакати,

Щоб співать во мною, —
Оддай...
— „Дочка моя, Мар'яно!
Оддам тебе за пана,
За старого, багатого,
За сотника Івана“.
— „Умру, серце-мамо,
За сонником Іваном!
— Не вмреш, — будеш панувати,
Будеш діток годувати!
Мати галка, мати чорна
Літаючи криче;
Чорнобрива дівчинонька
Ходя гаєм, плаче.
Летить галка через балку,
А дівчина нудить світом:
Ні з ким розмовлять.
Не пускає її мати
Вранці до криниці,
В степу погулять,
Ні жита жать, ні льону брать,
Ні на вечеряці.
Де дівчата з парубками
Жартують, співають
Та про мене, чорнобриву,
Няшком розмовляють:
„Багатого дочка батька,
Шляхетського роду...
— Тяжко, мамо, важко, мамо!..
Нащо дала вроду?
Нащо брови змалювала,
Дала карі очі?
Усе дала, тільки долі,
Долі дати не хочеш.
Нащо мене годувала,
Нащо доглядала?
Поки лиха я не знала,
Чом не заховала?“
Не слухала стара мати,
Лягла спочивати;
А Мар'яна заплакала,
Ледве пішла з хати.
„Злякалася“, — дума мати:
Нехай переплаче!“
А Мар'яна за сльозами
І світу не бачить.
Пішла в садок... Серце мліє,
Як згадає пана.
Серце мов, рвбко моя

Мар'яно, Мар'яно!
 Постривайте!.. Заспівала, —
 Пішла луна гаєм:
 Не про Гриця — про Петруся
 Так і виспівала.
 Заспівав, опинившись,
 Послуха, та знову, —
 Аж голосок утомився.
 Петрової мови
 Не чути, нема, не гукає,
 Не кличе: „Мар'яно!
 Де ти, пташко!? Вилинь серце,
 Серденько кохане!“
 Нема Петра, не чути Петра...
 Невже ж то покинув
 Сиротою чорнобриву
 При ляхій годивні?
 Побачимо... А тям часом
 Повнад темним гаєм,
 Як русалка жде місяця,
 Мар'яна блукає.

Не співав чорнобрива,
 Тяжко, тяжко злаче...
 „Ой, вернися, подавися,
 Зрадливий козаче!“
 Утомилась би Мар'яна, —
 Утоми не чує;
 Без Петруся в гаю, в лузі
 Ходячи ночує,
 На схід сонця червовів,
 Ховаються зорі;
 Іде дівчина до хати,
 Несе своє горе.
 Прийшла в хату — спала мати,
 Глянула на неї:
 „Ой якби то, мамо, знала,
 Якою змію
 Окружила мов серце
 Рідної дитини...“
 Та й упала на постелю,
 Як у домовину!..

Pro domo sua: Про мою студію „Черниці - Мар'яна Т. Шевченка“ (історія тексту), опубліковану на сторінках Записок Наук. Т-ва ім. Т. Шевченка у Львові, т. СХLVI., ст. 181—202, було три рецензії: О. Дорошкевича („Етюди про Шевченка“), проф. Д. Харламповича („Україна“, Київ 1929, за міс. грудень) і П. Зайцева аж дві замітки: ст. 205 і 329—330. „Твори“ Т. Шевченка т. II., видання Варшавське 1934. Перших дві рецензії позитивні. Не є негативна рецензія й П. Зайцева. Але П. Зайцев, редагуючи текст цієї поеми із автографу, що належав редакторові Корсуніві, в примітці (ст. 205) зазначав, що ця редакція „визначно ширша, стала відомо значно раніше: редактор цього тому (себто, сам П. Зайцев, — Л. Б.) опублікував її з копії ще в 1914. р... але в тексті було 6 помилок і один пропуск. (в цім місці П. Зайцев до примітки подає внов так в примітку: „Повстали ці помилки з того, що перевесення відмін цієї редакції на друкований текст давньої було зроблено (П. Зайцевим — Л. Б.) не зовсім уважно“). А далі пише: „звідси повсталала помилкова теорія Л. Білецького про те, що ця копія (т. зв. Псьолівни) є відмінна контамінаційна редакція двох текстів“.
 На стор. 329 П. Зайцев ось що пише: „Текст «Черниці» в пізнійшій редакції (я вважаю, що якраз ця редакція є раніша; дав. мою студію в „Запасах“...“ А П. Зайцев своє твердження нічим не доказує) опублікував я в редактованому мною видан-

ні „Кобзаря“ вид. „Дѣятель“ (СПБ. 1914). Один пропуск і 6 відмін від тексту автографу, що був власністю Корсуна, копію якого я й опублікував, — це мої власні помилки — недогляд при перенесенні відмін на друкований текст. Ці мої помилки були причиною помилкової теорії про існування ще одної редакції поеми (див. Л. Білецького „Мар'яна - Черниця Т. Шевченка“, історія тексту“, 1927. Записки Н. Т. Ш., т. 146). Дуже сумлінна й прониклива текстологічна праця Л. Білецького в значній мірі була зайва ще й тому, що він через помилку (себе через помилку, зроблені П. Зайцевим — Л. Б.) припустив, що існує ще одна редакція твору...“ і т. д.

Отже, П. Зайцев вважав, що моя праця була зайва — раз і друге, що вона помилково припускає ще одну редакцію поеми. Чому вона була зайва? — Невідомо. Мабуть тому, що П. Зайцеву була неприємна, бо викривала в тексті поеми, яку П. Зайцев опублікував аж 6 грубих помилок і один великий пропуск, зроблені тим же П. Зайцевим. Я вірю, що ці помилки нами викриті для П. Зайцева є неприємні, але що ж робити й автор до них щиро признається. Це добре. І тому наша праця не була зайвою, бо викривати помилки дослідників є обов'язок критики і студій.

Крім того П. Зайцев твердить, що моя теорія трьох редакцій поеми є помилковою. Чому? П. Зайцев не доказує, а згора, не вчитавшись уважно в вашу працю, висновки її відкидає. Але ті П. Зайцева „6 помилок і один пропуск“ до питання до редакції поеми не мають жадного відношення. Ми маємо на увазі ті самі дві редакції, які зазначає й П. Зайцев: одна: автограф Корсуна й копія Псьолівни, а друга — текст Куліша й Доманицького. Яке відношення до тексту цих обох редакцій мають оті помилки і пропуски П. Зайцева? — Жадного. Отже, не в тім справа, що в тексті Псьолівни були П. Зайцевим допущені помилки і не в тім, що у збірні Сулієва цієї поеми немає (текст її є у „Кобзарі“ Доманицького р. 1908), а звідки Доманицький його зачепив, — це самої справи не мінє. Ці дві редакції була, в й будуть! Лише ми вважаємо старшою Корсуна, а пізнішою Куліша й Доманицького. Чому? Прохаю уважно ще раз прочитати відповідне місце згаданої вже нашої студії.

Але ми припускаємо ще одну редакцію поеми найранішу, її оригінал. П. Зайцев її не хоче визнає. Чому? Так йому подобається... І тут ми нічого не висуємо, тільки віримо словам Т. Шевченка; ось вони: „Здається і люлька не курю, — а шматочки паперу“.

що була написана „Черяця“ розгубилися — треба буде знову компонувать...“ Одним словом Шевченка віримо, що написана ням поема загратилась („шматочки паперу... розгубилися“), а заховалась тільки частина першого розділу, спільна обом дальшым редакціям. А решту: другу частину першого розділу і весь другий розділ поет скомпонував наново — оті два варіянти тексту, якими обидві дальші редакції поеми відрізняються. То якже-ж Куліш міг одублікувати оту редакцію поеми, коли у Шевченка заховалась тільки невеличка частина поеми (початок першого розділу?) Він міг одублікувати тільки те, що потім Шевченко написав, але вже втретє. Отже ще раз повторюємо: перша редакція (варіант) поеми є та, яку Шевченко написав уперше і лвсточкя якої розгубилися; друга редакція (варіант) — текст Корсуна і третя — Куліша. Для нас оце єдиний висновок. А що копія Псьолівни у виданні Зейцева вийшла дійсно контамінаційна, то в цім признається сам П. Зайцев. Він взяв текст поеми Куліша чи Доманицького (текст однієї редакції) і до цього тексту внєс поправки із другої редакції — копії Псьолівни й опублікував їх, як копію Псьолівни. Інакше не можна розуміти оте, в чім признався сам П. Зайцев: „Повстали ці помилки з того, що перенесення відмін цієї редакції (себто Псьолівни — Л. Б.) на друкований текст давньої (себто друкований текст Куліша — Л. Б.) було зроблено не зовсім уважно“. І тут наша текстологічна студія точно вкрила навіть спосіб, яким П. Зайцев копію Псьолівни переписував. Не переписував цілу, а виправляв нею текст Куліша. І так повсталa контамінація тексту копії Псьолівни. — Все, як по писаному!

Утоплена.

Цей твір є така сама баяда, як „Причявна“ й „Топля“.

- 5—10 Тут Шевченко не тільки малює картину словами, але й звукowo передає шелест осоки, яку хитає вітер. Цим надає картині ще більшої точности й таємничости, ще більшої живости. В цій поетичній фігурі є алітерація, себто вживання шипучих (ш, ч) та сичних (с, ц) звуків — це фонетична фігура; крім того в цілому таке наслідування звуків природи називається з-грецька: ономатопоетична фігура.
Трути, — себто отрути.

Гамалія.

- 1—16 Шевченко дуже гарно наслідує народню історичну пісню, яку творили козаки в поході чи в неволі й співали.
- 6 *Великий Луг*, — так називається низина на лівому березі Дніпра проти Запорізької Січі на Дніпрі. Ця низина весною заливалась водою, а вліті покривалась чудовою травою, плавнями, очеретами, і там козаки випасали свою худобу і мали добрий захист. Тому козаки цей Луг дуже цінили, називали його батьком : „Ой, Січ-мати, а Великий Луг — батько, що в Лузі варобити, те на Січі пропиту“.
- 17 *Скутара*, — це передмістя Царгороду на авійському боці Босфору. Це була разом фортеця і тюрма (в'язниця).
- 20 *Босфор*, — протока, що зеднує Чорне море з Мармуровим. Шевченко дуже гарно пріврівнює його до сірого бугая такого ж нездержливого, такого ж рвучкого й сірого, як сіра піна Босфору.
- 28 *Зареготався дід наш дужий*, — чудова персоніфікація Дніпра, якого в народі називають дідом, а „піна з вуса“ то піна хвиль на порогах Дніпра, де вода від піни майже біла.
- 30—33 Такіж високо мистецькі персоніфікації йдуть і в цих рядках : персоніфікація Хортвиці — острова, де була заснована Запорізька Січ, і Великого Лугу, як сестри і брата. Це все живі образи, живі істоти, що співчують козакам - невільникам і подають вістку на Запорізьку Січ, до козаків. Ті почули і враз укресли Дніпро байдаками, себто козацькими човнами, і вирушили, щоб „братів вваволяти“.
- 35 *Туркена*, — збірна тямка в розумінні турки, як Москва — москалі, татарва — татари й інш.
- 45 *Яничари*, — турецьке військо, що набиралося з християнських дітей, що забували про свою батьківщину і ставали перекувчиками : їх так виховували, що вони ставали ворожими до всього християнського. Серед них багато було й українських дітей.
- 46 *Баша*, — паша — військовий вачальник, що на корабельній лаві стереже, щоб ворог не напав на Туреччину.
- 48 *Ми не маємо ваги*, — ми не вагаємось, бо в тім наша воля і слава.
- 52—53 *Попереду Гамалія*, — на чолі, тому й на переді — там, де повинен бути добрий вождь війська.
- 58 *В гаремі*, — кімнати, в яких живють жінки султана ; поетичний вислів : як жінки султана віжаться, дримають і тільки очікують, коли яку поклячуть до володаря,

- так і вся Візантія — місто, столиця султана перебуває в такій же його дрімотній опіці.
- 67 *Чубаті слов'яни*, — себто запорозці, що носили чуби (оселедці) на голові; поетичний вислів і називається синекдоха.
- 80 *В залізах руки*, — себто в кайдаках руки; поетичний вислів, що називається метонімія.
- 87 *Фортеця*, — італійське слово й означає кріпость, твердиню.
- 95 *Хурдиґа*, — в'язниця.
- 98 *До паю*, — до своєї частини здобичи.
- 101 *Хрищеної мови*, — все одно, що української, бо турецька — не хрищена.
- 111 *Шашлик*, — бараняче м'ясо, прошиповане салом. А в цій місці Шевченко вжив цей вислів у такому розумінні: Не злодій, що їдять крадене вночі сало без м'яса, а козаки, військо козацьке, що війною здобули і приварили кожному пайок що - найсмачнішого м'яса та ще й при світлі від пожеги Скутари, яку запалили.
- 119—122 Образ Візантії змальовується як образ живої істоти (персоніфікація).
- 126 На фоні пожеги козаки видаються чорними, зловіщими птахами.
- 135 *Люльки з пожеги закурили*, — це був вершок козацької відваги й одкритого воєнного бою, з якого, відходячи, козаки закурюють люльки.
- 142—169 Пісня про цю саму подію, створена козаками вслід за самою подією. Шевченко показує наочно, як твориться пісня про боротьбу з турками і прославляє вождя-героя Гамалію, що відважно підняв меч за визволення козаків-вевольників.
- 158 *Курені*, — це будови в Запорізькій Січі, де перебували окремі частини козацтва; і ці частини також звались куренями.
- 160—164 Метафорично змальовується бій козаків із ворогом і порівнюється до жнив (популярний образ в народній поезії і в „Слові о полку Ігореві“).
- 171 Козацька традиція: коли плавають чи йдуть, їдуть на ворога, то огаман попереду „веде, куди знає“; коли вертаються назад, — „пливе позад завзятий Гамалія“.
- 173 *Дарданели*, — протока, що веде з мармурового моря до Егейського.
- 175 *Чернець*, — Гетьман Петро Конашевич - Сагайдачний (1614—1622); це той гетьман, що добре дався в знаки туркам. Його походить на Кафу, Варну, Сянопу й навіть Візантію (Царгород), де спалив Галату — передмістя Царгороду, це найславніші сторінки боротьби козацтва і славного гетьмана за оволодіння Чорним морем. Про Конашевича-Сагайдачного розповідали, що ще за

свого життя постригся в червці, але в дійсності він чернцем не був, а тільки після смерти був похований у Києві в Братському монастирі.

- 177 *Іван Підкова*, — дав. статтю про поему „Іван Підкова“ стор. 161—163.
- 178 *Ралець*, — дослівно гостинець; тут поет має на увазі гостинець (жертву) морю (тілами побитих турків).
- 186 *Рожеві гори*, — себто освітлені сонцем.

ПРИМІТКИ ДО СТАТЕЙ.

- Стор. 14, ряд. знизу 1—3. Ту дівчину звали: Дуня Гашовська; вона була кравчиною і свідомою полькою. Це коханнтя облагороднювало його душу й підносило його у власних очах: „я вперше, признавався Тарас Сошенкові, прийшов тоді до думки, чому й вам, нещасним крепакам, не бути такими ж людьми, як і інші вільні стави?“ (див. М. Чалій „Жизнь в прозведевія Тараса Шевченка“, Київ 1882, ст. 21.)
- стор. 15, рядки згори 17—19. Невідомо з того тільки становнища, чи був би він за одно з польськими революціонерами. Але добре відомо, що поляком не став би віколи.
- стор. 16, р. згори 18—20. Правдивіше Шевченка гвалю етапом. Див. уже названу працю М. Чалого, ст. 22, далі Ів. Стешенко „Життя і твори Тараса Шевченка“, З. Н. Т. ім. Т. Шевченка, т. 119—120, ст. 38.
- стор. 18, р. згори 18—19. Місячні літні ночі в Петербурзі бувають такі ясні, що можна і кнвжку читати.
- стор. 19, р. знизу 4—6. Ці вимоги були усувуті легко, бо ті, від кого це залежало, до Шевченка ставились прихильно.
- стор. 27, р. згори 9—10. Скорше народню, історичну пісню, а думою можна вважати ту, що запорожці співають, коли вертаються додому. Тут поет показує навіть, як дума твориться про „отамана Гамалію“ зараз же після подій, що відбулись.
- стор. 48, р. знизу 15. Те, що Лукія панові простила, є чисто моральний імператив матері і він в контрастом до помсти на національнім ґрунті, що є в історичних поемах, зокрема в „Гайдамаках“ („Муки за мука“).
- стор. 54, р. знизу 3. Про справжнє значення цього виразу див. далі статтю про поему „Сон“ р. 1844, (Наш таки „Кобзар“ т. II.).
- стор. 138, р. знизу 9. П. С. Петровська — мати товариша Шевченкового спричинилась до написання цієї балади, нагадавши поетові народню баладу або правдоподібніше зарецитувавши її, бо Шевченко цю народню баладу про переміну невістку злою севкрухою в тополю звав (див. поему „Перебендя“).
- стор. 146, р. знизу 5. Див. Міяковський „Люди 40-х рр.“, „За сто літ“, т. III.
- стор. 157, р. зверху 18. Правда, споріднення далеке (мотив очікування нареченого і ворожіння). В баладі „Причинна“ вже є більше від цієї балади Бюргера (див. О. Колеса „Шевченко і Міцкевич“, Зап. Н. Т.-ва ім. Т. Шевченка, т. III.).

На закінчення

„Кобзар“ Т. Шевченка виходить у новім редакційнім і критично-естетичнім обрацюванні. Відрізняється від усіх інших дотеперішніх видань творів поета, і текстом: текст кожного твору подається не з поправками поета на скилу його життя і творчих сил, а тим більше не з поправками редактора, — а переважно в незмінному вигляді в той момент, коли твір вийшов із-під пера автора: 2. пляном: твори розпреділюються в пляні тих найважливіших місць перебування поета або в стані, в якому Шевченко виявляв свою найбільшу творчу силу; 3. циклізацією: в кожній добі поет свої твори групував у суцільні мистецькі й ідейно викінчені циклі й до кожного циклю додавав відповідний заспів; такий, мовляв, альбомний характер в наших виданнях проводиться до кінця; 4. розпологом статей; 5. розумінням творчостя Шевченка.

Щоб мої тези були зрозуміліші, подаю до них такі роз'яснення: 1. Звичайно редактори текст цих творів Шевченка подають у виданні р. 1860. із дальшими поправками поета (прямірник „Кобзаря“ Цвітковського) або в редакції р. 1858, подавій тоді до цензурі. І в тій і в тій редакції текст „Кобзаря“ перетерпів ряд виправлень у порівнанні з первісним текстом цих творів Шевченка. І в текстологів повставало не один раз питання, яку редакцію тексту вважати за правдивішу й яку треба класти в основу видання цих творів Шевченка? І в більшості схилились вони до думки, що чим пізніша редакція автора його творів, тим той твір є поправніший, тим його цілість є більш викінчена й тим його артистичність є вища. Тому текст його треба брати в найостаннішій редакції і вважати його за текст канонічний й автентичний з редакцією Шевченкового оригіналу. І всі дотеперішні видання творів Шевченка подають усе редакції творів найостанніші, бо вони тим самим, мовляв, є й найпоправніші. Перші ж видання: „Кобзар“ 1840. р., твори з „Ластівки“ 1841. р. „Гайдамаки“ 1841. р., „Гамалія“ з видання 1844. р. і т. д., — текст усіх творів Шевченка цих видань зовсім не береться на увагу, бо вважається або виплодом ще незрілих дум поета, твори остаточно необробленими і тракуються майже нарівні із брульонами. Дарма, що ці „брульони“ майже чверть століття були єдиними творами, яких читала Україна, які викликали подив, які творили величезне національне діло й які створили поетові славу першого й найвидатнішого співця України, і перед яким нарід у побожності схилив свою голову, як перед найлюбішим сином Нації. Традиція редакторів є сильніша за ці факти історичної і національної сили й ваги. І в ця традиція остільки сильна, що ніхто з останніх редакторів не осмілювався її ломати, щоб в очах традиції, цієї старенької бабки, себе не осмішвити перед чесною громадою критиків.

Чи маю й я йти за цією традицією? Чи, справді, вона визначила неперушній та авторитетний канон творів Шевченка?

Про канонічний текст творів Шевченка говорити ще рано. Питання про текст творів поета та його каноничність в науковій літературі ще й не підіймалось, хоч із цього приводу писалося багато. Досить згадати „Критичний розслід над текстом „Кобзаря“ Шевченка“ Вас. Доманицького. Не говорю вже про спробу О. Ковиського, Ю. Романчука, В. Науменка, В. Мирвця, Мик. Крсько-го й баг. інш. Критика текст творів Шевченка студювали, а в той саме час видавці твори Шевченкові исували, безбожно їх препаруючи з кількох редакцій, варіантів по власній уподобі. Щойно молодша генерація літературознавців спинила цю свавільну текстоманію видавців, хоч „Кобзарі“ ними видані ще й тепер ширяться й навіть випускаються новим виданням.

Отже справа не в тім, щоб дати остаточний текст творів Шевченка, а в тім, який із багатьох редакцій, варіантів цього твору треба класти в основу нового видання? Безперечно найідеальнішим було б таке видання „Кобзаря“ Шевченка, яке б один текст подавало, як основний, а решту варіантів кожного твору чи його редакцій подавало б у примітках, але не так, як подаються вони дотепер, а так, щоб кожна редакція твору в примітках була опублікована, як цілий окремий твір, як новий і повний до основного твору варіант його пізніший чи раніший. На великий жаль такого видання ми ще не маємо.

Були ще й такі погляди критиків і редакторів нових видань „Кобзаря“ Шевченка, щодо того, який текст (редакція, варіант) твору є найпоправніший, щоб його взяти за основу — погляди схилились до того, щоб текст кожного твору брати індивідуально. Пояснювали вони тим, що текст кожного твору ховав в собі такі особливості, які з особливостями тексту другого твору не покриваються. Природа і властивості кожного твору в такі індивідуальні, що тільки окреме вивчення його історії, його духової й текстологічної цілості, його композиційної структури дасть окрему в собі замкнену одиницю, окремий образ поетового творива, що ніяк не дасться підвести під загальний текстологічний шаблон.

Тому за основний треба брати такий текст окремо для кожного твору, що мав би задовольняти ось яким вимогам: а) текст повинен бути найповніший, б) з композиційного погляду найліпше викінчений, в) з погляду естетичного — найартистичніший. І таким у творчості Шевченка вважався той текст твору, що пройшов ряд авторових копюр, правлень, перерібок, редагувань і т. д., бо, мовляв, цей текст в багато разів перевірений самим автором, проаналізований і остаточно закінчений.

Добре би було, коли б такий процес виправлювання твору від дійсно до його поліпшення й викінчення. Часто-густо буває навпаки, — твір, як артистична цілість, звужується і став менше вартісним. Первісний задум поета пізнішим виправленням викривлюється, а то й зовсім затрачується; втрачається і звязок із тими пере-

живавнями і вражіннями поета, під безпосереднім впливом яких твір зроджувався, виношувався й komponувався. Ні один твір поета не в якась ізольована абстракція, одірвана від реальної дійсності поетовою рефлексій, настроїв і переживань. Кожний твір є безпосередньою відбиткою певної психологічної духсвості поета в той момент, коли той твір зроджувався вперше, виношувався і творився. Ніяка пізніша перерібка не замінить отих перших творчих снів, мрій і дум, в наслідок яких твір повстав. Тому для мене є безко-вечно вартіший перший витвір автора, бо він є документ життя і його рефлексій, в певний момент пам'ятка цілої духової істоти поета. Тим більше мають значення ті перші прояви духового життя, що були зроджені не ким іншим, а Шевченком, що бурили його великий дух, що викликали його творче надхнення. І от оці первісні творчі задуми генія на схилу його стражденного життя, аж через двадцять літ після, поетом ad hoc, для нового видання виправляються. Первісні вислови, породжені отими мріями в майстерні К. Брюлова такими палками, такими живими й сильними після двадцяти літ життя виправляються, змінюються може співшо, механічно без жадної думки (поет готував нове видання). Хіба міг поет знов пережити цілий комплекс вражіннь, що зродили були колись цілий твір, виправляючи тільки мову, окремі клапти стилю всього твору, окремі думки, не переживаючи твір в цілсму? Безперечно ні! Ось чому пізніші редакції для мене вартісні лише в порівнанні з тими оригіналами, що зродились, як квіти, на ґрунті самого духового життя безпосереднє. Еквівалент вартості цих оригіналів для мене далеко вартіший у порівнанні з пізнішими й цілком пізніми їх копіями та зверхніми перерібками. Оригінал — повні життя, повні живих дум і настроїв поета, повні живої крові його серця, — а ті поправлені пізніше в бліді їх тепличні копії. Ось чому я старався брати тільки оці первісні твори, що в більшості були й оригіналами, бо тільки в них б'ється живчик духового життя Шевченка; тільки вони є повні поетових болів, страждань і радостей, поетових сліз і сміху, роздумвань і мрій, філософувань і фантазій. Ніякі пізніші перерібки не виповнять оцю первісву повні Шевченкового надхнення.

Тому для творів Шавченка менше вартісний буде і той характер текстологічного виготовлювання, коли текст кожного твору подавався індивідуально. Рація такого погляду була би тільки в тім випадкові, коли би видання творів Шевченка проводилось в пляні хронологічним без живого зв'язку із цілим комплексом поетових переживань, без зв'язку із добсю й без огляду на особисті спонукки автора, що спричинювались до самого повстання твору. Коли ж принцип цього стислого зв'язку із духовою і творчою напругою переживань поета в момент поетичного надхнення проводиться послідовно, — такий спосіб всю духову і творчу цілість автора порушив би. Особливо така поруха була би ще показнішою тоді, коли поет свій певний ряд творів замкнув в одну духову цілість їх циклю. Тоді така індивідуалізація їх зовсім розбила би їх єдність і порушила би ту гаму переживань, яку в той момент ці твори від-

бивають. Це та друга спонука, що прамусла мене заховувати най-раніший текст кожного твору, а не його останній.

2. З цього вилізав й заховання пляну тієї послідовности творів, яку визначав сам Шевченко, а не штучний плян хронологічний. Послідовність унутрішнього звязку між творами, духового й ідеологічного, споріднености між ними, а не зверхнього хронологічного, — таку послідовність визначував сам Шевченко. В його творчій атмосфері зверхня (т. зв. хронологічна) зміна настроїв не завжди йшла в парі із внутрішньою спорідненістю його устремлень. Тому зовсім буде оправдане заховання того пляну, якого часто визначував сам поет, бо кому ж ліше знати про ту духову спорідненість (без зверхніх дат під творами) і їх послідовність, як не самому автореві? Отже сам автор найліпше свої твори об'єднує в духово-містецькі циклі.

3. Тому й циклізація творів Шевченка по принципу альбомному є зовсім оправдана. Правда, твори з харківських альманахів такої циклізації не мають. Але повстання їх в однім часі і призначення їх для альманахів харківських надають їм однієї цілости і споріднености, однієї інтенції — „в Україну, йдіть діти!“ Це все їх лучить в одну групу. Решта творів, зокрема „Кобзар“ 1840. р., „Три ліга“, „В казематі“ (1847. р.), чотари циклі із „Захолявної князечки“ (1847—1850), група творів із „Ластівки“ й інш. ховають у собі повну альбомну циклізацію, переведену самим автором, повну повязаність і духову між собою спорідненість.

4. До такого групування я старався пристосувати і свої статті. Вони розміщені так, що охоплюють собою кожний цикл творів Шевченка, як певну цілість. На початку кожного циклю подається коротенька інформація про зверхню історію циклю, його тексту, видань, коли вони були, річєвий склад його і все те, що спричинювалось у житті Шевченка до його повстання. Після творів кожного альбомного циклю спочатку подається загальна внутрішня історія циклю, його характеристика або характеристика тієї збірки, альманаху, де ті твори вперше були видруковані. Потім подається стисла літературно-ідеологічна й естетична оцінка кожного твору.

5. Нарешті визначається й інше розуміння Шевченкової творчости. В моїй літературній перспективі Шевченко у своїй внутрішній істоті заховує один суцільний духовий образ, а не, як в усіх інших критиків: спочатку романтик без реального ґрунту (до 1843. р.), а потім (від 1843. р.) — реаліст. В моїм духовім аспекті Шевченко все був романтиком від першого твору й залишився таким до кінця свого життя. По всій духовій організації своїй був він поет — романтик, філософ-ідеаліст і то в усіх сферах своєї творчої уяви, думання, переконань, моралі, віри й переживань. Це була людина в своїй духовості найсуцільніша, найпослідовніша. І коли я читаю в інших критичних розправах про Шевченків реалізм, то роблю висновок, що в такім твердженні єсть певна до кінця непродуманість, щодо світогляду Шевченка. З романтика перетворитись у реаліста це значить основно змінити ціле настановлення своєї істоти. Не може ідеаліст в усій своїй духовій істоті, у всім засто-

суванні до дійсності, так раптово зміниться у позитивіста з усіма наслідками такого філософічного світогляду. Скорше навпаки, позитивіст і навіть марксист стане ідеалістом, як М. Бердяєв, як Д. Донцов. Навіть основник позитивізму А. Конт кінчив свою науку романтичною утопією. Як Фрідко не намагався під впливом Драгоманова стати позитивістом, він усе був романтиком - ідеалістом. Ось що писав Франко р. 1895. про себе Драгоманову на докори останнього, що Франко „часто вскакує в романтику“: „Ви невірно оціняєте сам характер мого таланту. Я вдачею своєю далеко більше романтик ніж реаліст. Всі речі реального змісту, які я писав, справляли мені при писанню далеко більше муки, прикрости, зденервовання, ніж ті романтичні „скоки“, при котрих я просто спочиваю душею“. Що ж тоді говорити про Шевченка? В його творчості я не бачу ані одного реального твору, яким б він виводив і показував тільки емпіричну дійсність, щоб не заглаблюватись у духове й не підпорядковувати цьому останньому явища реального світу, щоб не шукати в реальних устремліннях людських вартостей ідеальних, як Бог, добро, правда, краса та інші цілі вищі, аніж утилітарні розкоші та особисті життєві прагнення. Більш не буду про це говорити. Ця тема є дуже велика й вимагає окремої до себе уваги.

З цього філософічного настановлення Шевченка впливав й мов друге розуміння його духовости вже національної. Шевченко по цілій своїй істоті був поетом глибоко національним. В центрі всієї своєї творчости Шевченко ставив Україну понад усе, як Націю й Українській нарід, як духову силу, самодіяльну й самотворчу, що вагою тільки свого творчого духа визначає свою національну історію, свою культуру, свою мораль, релігію, свою політичну мету й місце на сході Європи, як творчу й організуючу силу. Духове, культурне й політичне самоозначення українського народу у свідомості Шевченка було повне. Та не тільки в реальній історії й реальній дійсності Шевченко визначав місце українському народові. Україна, як окрема й суверенна національна одиниця такою була і в аспекті релігійної історії. Ціла релігійна боротьба українського народу, себто устремління в аспекті історіософічним були відмінні. Цю відмінність підкреслюють і „Книги битія українського народу“. Ця декларація прав України 40-х рр. XIX. ст. в проголошенні Кирило-Методієвських братчиків із цієї національно-релігійної відмінності виводять і всю відмінність, окремішність в порівнянні в усіма слов'янськими народами всієї національної історії України й релігійного зв'язку з Богом, як Творцем і Керівником Української Національної Долі й абсолютного духа Нації.

Тому боротьба українського народу за його національну окремішність на сході Європи, за його віру, культуру й самобутність, за свою незалежність від москалів і, нарешті, за свою духовість у найширшій розумінні „і єсть то найсвятіша і найславніша війна за свободу, яка тільки єсть в історії“ („Книги битія укр. народу“, § 88).

Нарешті й розуміння Провідника Нації в ідеології Шевченка є не таке, як в інших слов'янських народів. Ці всі останні мисляли функцію Провідника в аспекті традиційнім, як короля, царя, ціса-

ря, себто як репрезентанта не народу, як повної нації, а як репрезентанта панської меншости, що була в цім егоїстично зацікавлена, бо той був репрезентантом тільки їхньої верстви, а не цілої Нації.

Провідник України в уяві Шевченка то є слуга Нації й усього народу, духовий репрезентант. Тільки такий син України може повести за собою нарід до його ліпшого майбутнього, а не той, що репрезентує тільки ворожу меншість й народом править тільки з матеріального егоїзму, але чужий йому духово.

Отже націоналізм Шевченка то є духова служба Нації до кінця життя, відданість їй до смерти, найглибша любов до найменшого й найупослідженішого сина її й віра, що Українська Нація вічна, що її життя й Доля є життям і Долею всіх. Тому й боротьба за націю є боротьбою й вічною метою всіх, бо то є боротьба за її життя і розвиток, за її добро і Правду. З такого становища стає зрозумілим, чому Шевченко не вважав за дійсного Провідника Богдана Хмельницького. Той, хто не боронив України до смерти, а проголосив її злуку з царем московським і тим самим із Москвою, той не є провідник Української Нації і носій йому теперішньої і майбутньої її духовости. Провідниками Нації вважав Шевченко Говту, Богуна, Павлюка, Наливайка й інших, що не поступились ні добром, ні волею України і не здались без бою, а боролись до кінця і вмерли в боротьбі за Українську Націю. Ось таку боротьбу заповідає Шевченко й іншим Провідникам України в майбутнім української історії. Оцей націоналізм Шевченка був певний і непохитливий до смерти.

Такі мої роз'яснення. Коли в цім томі ще не все з того виконано, то в дальших трьох томах „Кобзаря“ в рамках можливого до поставлення завдань буду прямувати. Правда, не все вдалося перевести в виданні так, як того заслуговує творчість поета. Умови друку, брак паперу, — все це примушує звужувати обсяг мистецького оформлення так, як було проф Р. Лісовським задумано. Тому прохаю шановних читачів дарувати де-які недотягнення в опрацюванні, редагуванні й викінченні самого видання. Буду старатись їх у дальших томах виправляти.

Редактор. Др. Леонід Білецький.

Зміст I. тому „Кобзаря“.

1. АБЕТКОВИЙ:

	стор.
Бавдуристе, Орле сизий!	260—261
„ (примітки)	330—331
Вітре буйвий, вітре буйвий	69— 70
„ (стаття)	84— 85
Гайдамаки (передмова)	169—170
„ (поема)	171—241
„ (стаття)	244—257
„ (примітки)	311—330
Гамалія (передмова)	288—289
„ (поема)	290—290
„ (стаття)	296—300
„ (примітки)	337—339
До Основ'яненка (посланіє)	127—130
„ (стаття)	158—161
„ (примітки)	307—308
Думи мої, думи мої	94— 97
„ (стаття)	165—168
„ (примітки)	310—311
Думка (На що мені чорні брови)	126—127
„ (стаття)	157—158
Іван Підкова (поема)	130—132
„ (стаття)	161—163
„ (примітки)	308
Катерина (поема)	100—120
„ (стаття)	146—156
„ (примітки)	304—306
Кобзар (передмова)	92— 93
„ (стаття)	137—144
Ластівка (передмова)	67— 68
Маркевичу Н.	260—261
„ (стаття)	280—281
„ (примітки)	330—331
Мар'яна-Черниця (поема)	262—273
„ (стаття)	282—286
„ (примітки)	331—336
На закінчення	341—348
На незабудь	262
„ (примітки)	331
На вічну пам'ять Котляревському (поема)	76— 80
„ (стаття)	88— 91
„ (примітки)	301—302
Оксаві К.	262—263
„ (стаття)	281—282

	стор.
Перебендя (поема)	97— 99
" (стаття)	144—146
" (примітки)	303—304
Примітки до статей	340
Прячівна (балада)	70— 76
" (стаття)	85— 88
" (примітки)	301
Ранні твори Шевченка	81— 91
Тарас Шевченко (життя і творчість)	5— 48
Тарасова ніч (поема)	132—136
" (стаття)	163—165
" (примітки)	308—310
Тече вода в синє море	79— 80
" (стаття)	90— 91
Тополя (балада)	120—126
" (стаття)	156—157
" (примітки)	306—307
Тяжко, важко в світі жити	261—262
" (стаття)	281
Утоплена (балада)	273—279
" (стаття)	286
" (примітки)	336
Човен	279
" (стаття)	286—287
Шевченко й Петербург	51— 66

Зміст I. тому „Кобзаря“.

2. СИСТЕМАТИЧНИЙ:

	стор.
Тарас Шевченко (життя і творчість)	5— 48
Шевченко й Петербург	51— 66
Ластівка (передмова)	67— 68
Вітре буйний, вітре буйний	69— 70
Причинна (балада)	70— 76
На вічну пам'ять Котляревському	76— 79
Тече вода в сяне море (поезія)	79— 80
Равні твори Шевченка	81— 91
Кобзар (передмова)	92— 93
Думи мої, думи мої (заспів)	94— 97
Перебендя (поема)	97— 99
Катерина (поема)	100—120
Тополя (балада)	120—126
Думка (На що мені чорні брови)	126—127
До Основ'яненка (послання)	127—130
Іван Підкова (поема)	130—132
Тарасова ніч (поема)	132—136
Кобзар (стаття)	137—144
Перебендя (стаття)	144—146
Катерина (стаття)	146—156
Тополя (стаття)	156—157
Думка (стаття)	157—158
До Основ'яненка (стаття)	158—161
Іван Підкова (стаття)	161—163
Тарасова ніч (стаття)	163—165
Думи мої, думи мої (стаття)	165—168
Гайдамаки (передмова)	169—170
Гайдамаки (поема)	171—241
Передмова (до поеми)	242—243
Панове субскрибенти!	243
Гайдамаки (стаття)	244—257
Два харківські альманахи	258—259
Н. Маркевичу (послання)	260—261
Тяжко-важко в світі жити	261—262
На незабудь	262
Мар'яна-Черниця (поема)	262—273
Утоплена (балада)	273—279
Човен (поезія)	279
Поезії з харківських альманахів (стаття)	280—287
Н. Маркевичу (стаття)	280—281
Тяжко важко в світі жити (стаття)	281
Оксаві К. ко (стаття)	281—282

	стор.
Мар'яна-Черниця (стаття)	282—286
Утоплена (стаття)	286
Човен (стаття)	286—287
Гамалія (передмова)	288—289
Гамалія (поема)	290—295
Гамалія (стаття)	296—300
Примітки до I. тому	301—339
Привчання	301
На вічну пам'ять Котляревському	301—302
Перебендя	303—304
Катерина	304—306
Тополя	306—307
До Основ'яненка	307—308
Іван Підкова	308
Тарасова ніч	308—310
Думи мої, думи мої	310—311
Гайдамаки	311—330
Н. Маркевичу	330—331
Мар'яна-Черниця	331—332
(другий варіант поеми)	332—334
Pro domo sua	334—336
Утоплена	336
Гамалія	337—339
Примітки до статей	340
На закінчення	341—346
Зміст I. тому „Кобзаря“ (абетковий)	347—348
Зміст I. тому „Кобзаря“ (систематичний)	349—350

Редакція просить виправити недогляди в книжці.

ст.	рядок	надруковано:	має бути:
9	ан. 19	Годі	Тоді
10	зг. 7	у Кошиця	у Кошиці
42	зн. 6	Мих. Білозерський	Василь Білозерський
45	зн. 13	на Ганні Білозерський	з Олександрєю Білозерською
56	зг. 19	піднослося	підносилося
84	зн. 11	ввечері	ввечері
100	28	Там	Так
101	47	співають	співати
105	187	тоді ти б	тоді б ти
108	323	Затоплю	Затопчу
119	721	Хто—бублик, хто—гроші	То—бублик, то—гроші
"	731	і з сем'єю.	і сем'єю
122	89	Мати	Ніхто
123	108	Диввлася	Все бачила
124	137	волю . . .	долю . . .
125	178	Пішла,	Пішла . . .
126	212	ранесенько,	ранісенько,
127	16	говорять;	веселиться;
131	25	колись добре	добре колись
140	ан. 4	потребна	потреба
147	зн. 9	обов'язки, супроти неї,	обов'язки супроти неї,
152	зн. 6—7	розкривав не лише найінтимніші страждання, переживання і сповідь героїні, але й самого поета.	розкривав найінтимніші страждання, переживання і сповідь не тільки героїні, але й самого поета.
156	зг. 10—11	безсердечности	безсрдечність
174	116	крили	вкрила
176	195	з мене.	з мене, —
"	"	ще раз:	ще раз.
185	526	ходором,	ходить,
186	576	певна	більша
189	676	І сльози	Слізозьки
192	795	сердега.	сердега, —
"	801	Поміркуєм.	Поміркуйте.
"	808	Оксана в двері:	Оксана в хаті:
193	818	нежива	чуть жива
196	927	чуте.	чуте,
198	1009	ушкварять,	ушкварять,
199	1048	До грошей	Цур їм! До грошей
"	1050	ледащиці-живиці, як то кажуть,	ледащиці немає,
202	1159	січється;	січється . . .
204	1221	завтра	ніколя
"	1223	гроші	гроші, —
204	1223—1224	уночі, без світла лічать	уночі без світла лічать

ст.	рядок	надруковано:	має бути:
204	1225	не побачили злі	не побачили бач
206	1314	Байдуже! Іде Ярема,	Байдуже іде Ярема,
207	1326	уп'ється;	уп'ється...
208	1363	хмари	небо
"	1370	у Волинь по Поліссі	у Волинь. По Поліссі
209	1396	Крилясь трупом	Крила трупом
210	1442	Негай	Нехай
212	1508	Клене, умірає,	По Польщі блукає,
215	1639	Я, як бачте, гайдамака".	Я — гайдамака".
217	1695	Отак курить!	Так закурить!
220	1819	черевичкам	черевикам
221	1867	Ось царичина копійка!	Ось..... копійка!
222	1906	по базару	вздовж базару
225	2018	Не розпугуй,	Не питайся,
228	2105	Вій	Мій
238	2483	Дідусь.... батько	Один.... другий
241	2594	Така	На те
245	зн. 15	(Ів. Бовк)	(Хв. Бовк)
247	" 9	шовіністичними	шовіністичним
260	" 15	Одинокий?..	Одинокий...
262	16	Тільки й його долі,	Тільки його й долі
264	52	„Давіться, дівчата,	Дяляться дівчата...
"	68	нема,	нема...
"	74	— На трьох?..	— На трьох...
"	83	— „Що	— „Щоб
274	18	на Україні	в Україні
275	64	розхристана,	ростріпава,
"	72	була	бува
278	185	по тім	на тім
287	зг. 6	паралізму	паралелізму
293	133	Горить	Палá
294	168	товариству	запорожцям
297	зн. 17	Баптуш-Каменський	Бавтуш-Каменський
299	" 3	клокотить	клекотить
303	зг. 19	кобзи	кобизи
311	зн. 19	1720	1750
312	зг. 2	впрост	впрост
313	" 2	і українці	і деякі українці
314	зн. 15	що шляхта	бо шляхта
315	" 23	зазнає	зазначає
317	зг. 13	відхилки теми.	відхилки від тем.
317	зн. 19	виявів	проявів.
321	зг. 16	Кяєву,	Кяєві,
323	зн. 6	Тікачом.	Тікичем.
"	" 1	Умання.	Уманя.
324	зг. 16	пісню	розділ
335	зн. 20	до редакції	про редакції
336	зг. 19	Зейцева	Зайцева

ГОЛОВНИЙ СКЛАД

українських книжок, підручників, часописів, журналів,
портретів, листівок, відзнак — знаходиться в Українськiм
Видавництві „ПРОБОЕМ“ в Празі. Туди і посилайте
свої замовлення на таку адресу:

Verlag »Probojem«, Prag XIV.—65, Fach 3.